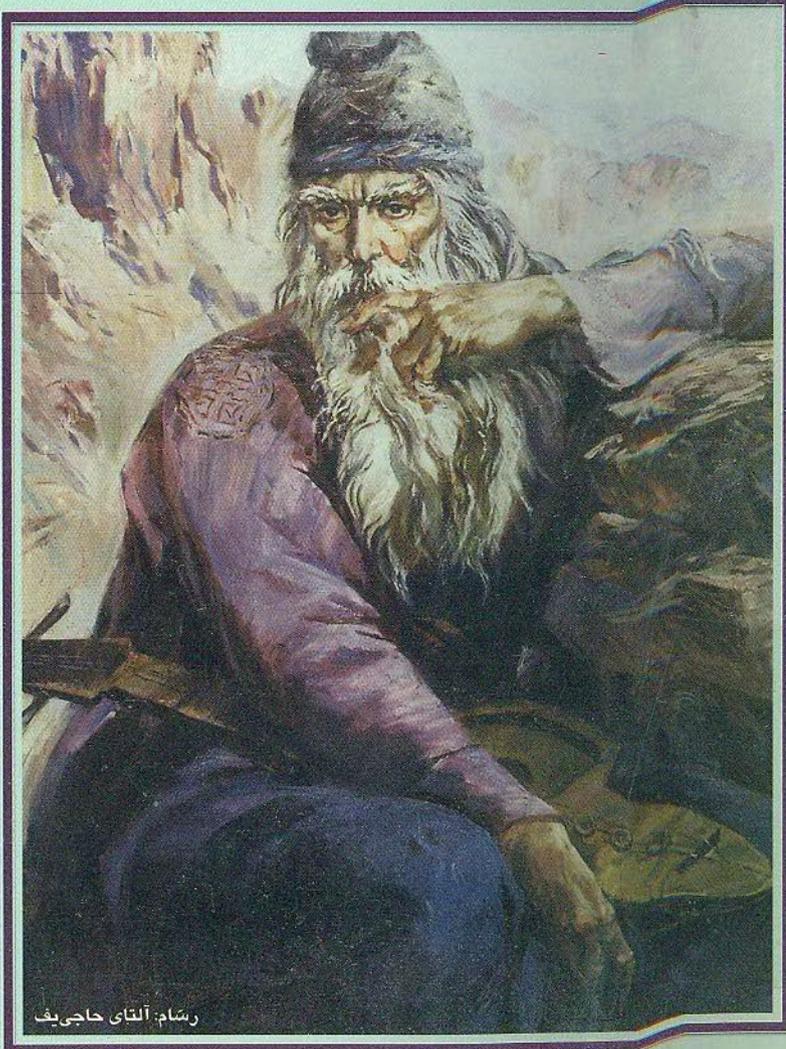

عثمان افندی

«کتاب دده قورقود»ون

فلسفی ادراکی

کۆچورن: امیر عقیقی بخشایشی

رسم: آلتای حاجیف

عثمان افندی

«کتاب دده قورقود»ون فلسفی ادراکی

کۆچورن: امیر عقیقی بخشایشی

ISBN: 9 78 5 00 00 000 0

نشر بختا

OSMAN ƏFƏNDİ

"KİTABİ - DƏDƏ QORQUD"UN FƏLSƏFİ İDRAKI

Köçürən: Əmir Əqiqi Bəxşayışi

عثمان افندی

حاجی عثمان نصرالدین اوغلو افندی - ۱۹۴۱-جی ایله قازاخ رایونون شیخی کندینده معلم عائله سینده آنادان اولموشدور. معاصر دۆرون مشهور آذربایجان فیلسوفودور. فیلسوف عثمان افندی، ۱۶۰-دان چوخ فلسفی اثرین مؤلفیدیر. اوتون زنگین فلسفی یارادیجیلیقی بیر چوخ یوکسک خصوصیتلری ایله سجه لیر. بو خصوصیتلر ایچریسینده باشلیجا یئری معاصر فلسفه یه گتیردیگی نظری یتئلیکلر توتور. اوتون فلسفی تدقیقینین ساحه سی اولان بوتون موضوعلار یتئ متودلار-معیارلار و علمی قانونلاری یغونلوقلارلا زنگینلیک تاپیر.

فیلسوف عثمان افندی نین: «ایدئالارین حسی - انتباه ادراکی نظریه سی» (استتیک ایدئال): «علویت فلسفه سی»، «گۆزللیک فلسفه سی نین ماهیتی»، «عیبه جریلگین فلسفی ادراکی»، «فاجعه ویلیلیک فلسفه سی نین ماهیتی»، «کۆمیکلیک کانتقور یاسی»، «دینی، اخلاقی و استتیک ایدئالارین وحدتی»، «معنوی گۆزللیک ایدئالی»، «اخلاقی گۆزللیگین فلسفی ادراکی»، «فولکلوردا استتیک ایدئال»، «آذربایجان فولکلورونون فلسفی-استتیک پروبلملری»، «آشیق پوئزیاسی نین فلسفی مسئله لری»، «خالق پوئزیاسی نین فلسفی ادراکی»، «طبیعتین فلسفی ادراکی» و باشقا اثرلری معاصر فلسفی فیکیر تاریخینده مهم یئر توتور.

ISBN: 9

عثمان افندی

«**کتاب دده قورقود**»ون

فلسفی ادراکی

کۆچۆرن:

امیر عقیقی بخشایشی

قم - خيابان ارم - پاساژ قدس - پلاک ۱۱۱ - تلفن ۷۷۴۳۴۶۲ - فاکس ۷۷۳۷۵۸۳

- کتابين آدى ❖ کتاب دده قۇر قودون فلسفى ادراکى
يازانى ❖ عثمان افندى
كۆچورنى ❖ امير عقيقى بخشايشى
نشر ائندنى ❖ «بخشايش» نشر ياتى
چاپ نؤبهسى ❖ بيرينجى، ۱۳۸۰
تيراژ ❖ ۲۰۰۰
چاپ ❖ محمد - قم
قيمت ❖ ۸۰۰ تومان

ISBN: 964-7090-24-2

شابک: ۹۶۴-۷۰۹۰-۲۴-۲

ايچىندەكىلەر

۷ اۋن سۆز
۷ كىتاب ددە قۇرقوددىكى حەكىمى
۱۱ كىتاب ددە قۇرقوددىكى استىتىك پىرۇبلىمىلەر
۱۱ كىتاب ددە قۇرقوددا استىتىك ايدئاللىن تەجسىمۇ
۱۴ قەھرىمانلىغىن استىتىك ماھىتى
۱۷ ۱-اۋىرازلار واسطەسىلە قەھرىمانلىغىن استىتىك ماھىتى نىن تەجسىمۇ
۲۱ سالور قازان (قازان خان) اۋىرازى
۳۷ بامسى بئىرىك اۋىرازى
۴۷ قانتورالى اۋىرازى
۵۸ قەھرىمانلىق مەخسۇس كىفەيتى
۶۴ ۲-حادئەلر واسطەسىلە قەھرىمانلىغىن استىتىك ماھىتى نىن تەجسىمۇ
۶۴ ۱-«دۇيۇش صەنەلەر» قەھرىمانلىغىن تەجسىمۇ فۇرماسىدەر
۸۳ تەك دۇيۇش
۸۷ سىناق دۇيۇشۇ
۹۲ مەشكەل دۇيۇش
۹۴ ۲-بىرلىك - قەھرىمانلىغىن حادئەلردە تەجسىمۇ نۆن افادە فۇرماسىدەر
۱۰۲ آنا مەھبەتى نىن تەسۋىرى واسطەسىلە استىتىك ايدئاللىن تەجسىمۇ
۱۳۸ آنا مەھبەتى نىن تەسۋىرى واسطەسىلە استىتىك ايدئاللىن تەجسىمۇ

.....

.....

اۇن سۆز

كىتاب ددە قۇرقود حكمتى

دۇنيا حياتىندا هر خالقين اۇزۇنه مخصوص يىرى واردير. بو «بىر» مختلف طرفلردن شرطلنديريله بيلر، لاكين بورادا باشليجا عامل معنوى مۇقعين اۆزىنه دۆشۆر. بونا گۆره ده بشرين معنوى حياتىندا خالقلارين اوينادىغى رۇل داها چۇخ دقت مركزينده دورور.

انسان ماهيتى نين تصدىقى باخيميندان بشر ادراكى نين انكشافينا و اۇنون على سويەسپنه گۇستريلىن خدمت عوضسيزليگى، قيمتلى ليگى ايله تقديره لايىق بيلينميش و بيلينمكده دير. اۇدوركى، بو يۆكسك ادراكى فعاليت انسانليغين كامللىك مقامى كيمي بۆتۆن تارىخى دۇرلرده بشر طرفيندن هميشه خيرخواهلىق و حساسلىق معنالانديريلميشدير.

بشرين معنوى حياتىندا اۇز تحفەلر ينى بخش ائتميش خالقلار مدنيت تارىخينده بونا لايىق مۇقعلر ينى توتמוש و بو مۇقعلر ينه مناسب ده اۆزلىر ينه شرف قازانا بيلميشلر. دۇنيا مدنيتى نين قديم دۇرلرينده ايزى، سۆزۆ اولان خالقلار بو شرفين حرمتە لايىق داشييجى لاريدير. بشر حياتى نين قديم دۇرلرينده انسان كاملليگىنى ادراك ائدن خالقلار دۇغرودان دا تعريفه لايقدير. بو كاملليگى بديعى - استتيك^(۱) ادراكا اۇبۇنكت^(۲) ائدن خالقلارين شرف پايى ايسه داها

(۱) استتيك = گۇزلىك شناسلىق

(۲) اۇبۇنكت = موضوع، مضمون، مطالعه موضوعسو، هدف

اوجادير. باشقا سۆزله معنوی حیياتدا خالقلارين تاريخی رولو بير چوخ مزيتلری ایله ياناشی، اولنلارين ياراتدیغی قديم، محتشم مدنیت ایله ده اوزونو تصدیق ائدير. مختلف خالقلارين ياراتدیغی قديم محتشم مدنیت (و یا بدیعیات) نمونه لری بوتوو دونیا مدنیتی نین ترکیب حصه سی اولماقلا ياناشی بشر شعورونو انکشاف سويه سیندن ده صحبت آچیر. قديم دۇرلردن بری دونیا مدنیتنه چوخ و مختلف تحفهلر بخش ائدن تورک خالقلاری نین عوضسيز سند نمونه لریندن بیرى اولان کتاب دده قۇرقود اثری محض بئله نمونه لر دندیر. «کتاب دده قۇرقود» دونیانین قديم سند آبیده لری سیراسیندا بۇيوک شهرت قازانمیش اثر دیر. بو اثر يالئیز اولان يارادان خالقین دئییل، بشریتین اجتماعی-مدنی حیاتی نین قديم دۇرلرینی عکس ائتدیریر. بو اثر خیر و شرین، گۇزلیک و عیبه جریلگین، ضدیتلی مۇقعینده انسان ماهیتی نین تصدیقینه بشری معنا وئریر. بو پارلاق مۇقعی، فلسفی-استتیک مضمونو ایله «کتاب دده قۇرقود» اثری دونیا اجتماعی فکری نین گئنیش دایره سینه داخل اولموشدور. بو گون دونیا اجتماعی کتاب دده قورقود اثری نین ۱۳۰۰ ایللیک ژوبیلئینی طنطنه ایله قید ائدیر. بیرلشمیش مللتلر تشکیلاتی نین دقتینده اولان بو ژوبیلئی یونسکونون قراری ایله و تشکیلاتلیگی ایله کئچیریلیر. دونیانین صنعت نمونه سی اولان کتاب دده قورقود اثری ایکی عصردن بریدیر کی، (۱۸۰۰-جی ایلدن) دونیا عالم لری نین تدقیقاتلاریندا گئنیش یئر توتور. دیتس، قریم، نئلدئکس، بارتولد، ژورمینسکی، یاکوبوفسکی، سومر، اویسل، هاین، لیونس، ارگین، آراسلی، شایق گۆک یای و... «کتاب دده قورقود» اثرینه سامباللی تدقیقات اثرلری حصر ائتمیشلر.

«کتاب دده قورقود»-ون تدقیقی اساساً فیلولوژی و تاریخی باخیمدان آپاریلیمیشدیر. لاکین ایندییه قدر بو قديم آبیده نین فلسفی-استتیک جهتدن اؤیر نیلمه سینه دقت یئتیر یلمه میشدیر.

ایلک دفعه اولاراق آذربایجان فیلسوفو عثمان افندی «کتاب دده قورقود»-ون فلسفی-استتیک پرؤبلملرینی تدقیقات اویژئکتینه چئویر میشدیر. افندی نین «کتاب دده قورقوددا استتیک ایدئالین تجسمو» آدلی اثرینده استتیک ایدئالین قهرمانلیق و محبت آنلا ییشیلاری واسطه سیله تجسمونه خصوصی دقت یئتیر یلمیشدیر. استتیک ایدئالین تصدیقی باخیمیندان همین و دیگر آنلا ییشلارین فلسفی-استتیک ماهیتی آچیلیر. عین زاماندا مؤلف بو قديم صنعت نمونه سی نین بدیعی اسلوب گۇزلیگی حاقیندا دا دگرلی فکرلر سؤیله میشدیر.

«کتاب دده قورقود» اثری نین ایلک دفعه اولاراق فلسفی-استتیک باخیمیندان تدقیقی، علم عالمینده تقدیره لایق حادئه دیر. مؤلف بو چتین و چوخ مسؤولیتلی ایشین عهده سیندن موققیتله گله بیلمک اقتداریندا اولدوغونو تصدیق ائده بیلمیشدیر.

عباسعلی کرم اؤغلو حسن اف

آذربایجان جمهوریتی نین تهرانداکی سفیری

کتاب دده قۇرقودون استتیک پړوبلنملری

کتاب دده قۇرقودا استتیک ایدئالین تجسمۆ

کتاب دده قۇرقود اثری تۆرک خالقى نین دۇنيا مدنیئینه بخش ائتدیگی عوضسيز صنعت نمونه سیدیر. مثلسيز صنعت اثرینه اولان دقتی نین بۆتۆن دۇنيايا مخصوصلوغو بو معنوی تحفه نین بشری دگریندن خبر وئریر.

کتاب دده قۇرقود دۇنيانین ان قدیم بدیعی - سۆز آیدهلری سیراسیندا بۆیۆک شهرت قازانمیش اثر دیر. اثرین قدیملیگی اونو یارادان خالقین متمدن حیاتی نین قدیملیگینه و کامللیگینه ده ایشیق سالیر. بو ایشیقدا خالقین مادی و معنوی حیات طرزى نین قدیملیگی ظاهری تصویر چیزگیلری ایله احاطه و خلاصه اولونمور. همین ایشیقدا بو قدیملیگین، سۆزۆن حقیقی معناسیندا، اجتماعی ماهیتی نین درینلیگی - کامللیگی گۆرسنیر.

کتاب دده قۇرقود محض بو ماهیئتده یالنیز بیر خالقین، بو محتشم آیدهنی یارادان خالقین دئییل، بشریئتین اجتماعی - مدنی حیاتی نین یۆکسک طرفینی پارلاق شکیلده تجسم ائتدیریر. بو تجسم خیر و شرین، گۆزلیک و عیبه جریلیگین ضدیتلی مۇقعینده انسان ماهیتی نین تصدیقینه یۆنلیر و دده قۇرقود قهرمانلارینا بشری معنا وئریر. بو پارلاق مۇقعی ایله کتاب دده قورقود دۇنيا اجتماعی فکری نین مارق دایره سینده داخل اولور.

بشر حیاتی نین معنوی کامللیگینی اختصاص بیر فورمادا تجسم ائتدیرن کتاب

دده قۇرقود مۇرکلۆگۆ - رسام: کریم جلال

دده قۇرقود بىر چۇخ طرفلردن تديققات اۇبۇئكتى اۇلموشدور. بو تديققاتلار اساساً فيلولوژى، قسماً تارىخى استقامتلردە آپاريلمىش و آپاريلماقدادير. كتاب دده قۇرقودون فيلولوژى و تارىخىلىك باخيمىندان اۇيرنىلمەسىندەكى خدمتلىرى حرمتە لايىق بىلىرىك. بو قيمت كتابىن بدىعى قورولوشونون، اۇنون احاطە ائتدىگى دۇرون و كتابىن اۇز تارىخىنى اۇيرنمك ساحەسىندە معىن علمى فعاليتىن مۇجودلۇغونا، باشقا سۇزلە، متمدن قديم حياتىمىزىن اۇيرنىلمەسىنە گۇستريلىن اهمىتلى دقتە احترام دئمكىدیر.

بونونلا بئله، همىن تديققات ساحەلىرىنىن دە موفقيتلى تامليغىندان دانىشماق فكىرىندە دە دئىيلىك. لاکىن، نقصانلى چاتىشمازليغىن معىن چۇخلوغونا باخمايلاق بو ساحەلردە تديققاتلارنىن علمى مۇجودلۇغو دقت اۇنۇندەدیر.

چۇخ تأسف كى، كتاب دده قۇرقودون علمى تديققى بو ساحەلردن كنارا چىخا بىلمەمىشىدیر. حالبوكى، كتاب دده قۇرقودون بىر چۇخ طرفلردن دە علمى تديققاتا ضرورى احتياجى واردیر. بو طرفلر ايجرىسىندە فلسفى-استتىك تديققاتىن ضرورىلىگى اۇزۇتۇ داها لابد شكىلدە گۇسترير.

بىر داها تأسف ائدىرىك كى، «كتاب دده قۇرقود» اثرى فلسفى-استتىك باخيمىندان گئنىش تديققات اۇبۇئكتى اۇلا بىلمەمىشىدیر.

اىلك اۇلاراق «كتاب دده قۇرقود» اثرىنىن فلسفى-استتىك يۇنلۇ تديققات اۇبۇئكتىنە گئىرىك جهدىمىز دە بو ضرورى معنوى طلباتى اۇدەمك نىيتىندن دۇغور.

«كتاب دده قۇرقود» اثرىنىن فلسفى-استتىك مضمونو اۇلدوقجا گئنىش ساحەلىرى احاطە ائتمك امكانىندادير. بو مضمونون بىر چۇخ طرفلى دۇشۇنجه مىزى يازىلى افادەسىندە اۇز عكسىنى آرتىق تاپسا دا، بورادا يالنىز بىر مسئلهنى اۇرتايا چىخارماغا اۇزۇموزه مقصد سئچمىشىك. بو مسئله «كتاب دده

قۇرقوددا استتىك ايدئالين تجسمو» آدلانىر.

بىر داها قىد ائتمك اىستردىم كى، «كتاب دده قۇرقود» دا «استتىك ايدئالين تجسمو» نون بىر چۇخ فۇرمالارىنا دقت يئتىرسك دە (معىن يازىلار حصر ائتسك دە) بورادا بو مضمونون يالنىز اىكى كىفیت («قهرمانلىق» و «محبت») واسطەسىلە افادەسىنى نظرلرە تقدیم ائتمك اىستردىك. اۇدور كى، اىلك اۇلاراق «كتاب دده قۇرقود» اثرىندە «قهرمانلىغىن استتىك ماهىتى» مۇوعسونون اوزرىندە دايانار.

* * *

اختصاصى كىفیتلرین استتیک ماهیتینی آچان قانوناویغونلاردا بديعی-استتیک سجیه گتیریر. اثرده همین قانوناویغونلوقلار آشاغیداکی فۇرمالاردا اۇزۇنو گۇستیریر:

۱- اۇبرازلار واسطه سیله قهرمانلیغین استتیک ماهیتی نین تجسمۆ.

۲- حادثه لر واسطه سیله قهرمانلیغین استتیک ماهیتی نین تجسمۆ.

کتاب دده قۇرقودا بیر چۇخ مزیتلری ایله یاناشی قهرمانلیق داستانی کیمی باخانلار دا واردیر، لاکین «یالنیز» نظره آلماساق بو فکرله راضیلاشماق چتین اۇلماز. دۇغرودان دا بو کتاب قهرمانلیق آنلایشینا بۇیوک اوستۇنلوق وئرمیشدیر. آنجاق بو آنلایش دیگر فلسفی-استتیک کىفیتلرین تجسمۆنه کۇلگه سالمامیشدیر. عکسینه، حادثه لرین دیالکتیک قورولوشو بۇتون فلسفی-استتیک کىفیتلرین بیرى-بیرینه تأثیریندن پارلاقلیق تاپمیشدیر.

بورادا، صحبتیمیز قهرمانلیغین اوزرینه یۇنلدیگیندن، بو آنلایش اطرافیندا گنیش دایانماق نیتینده بیک. لاکین، بو نیتیمیز بو آنلایشا دیگر فلسفی، استتیک، اخلاقی، دینی، تاریخی، منطقی آنلایشلارین دیالکتیک علاقه سینه دۇنوق یاناشماقدان و یا اۇنلار آراسیندا سرحد «آشیریلمازلیق» قۇیماقدان چۇخ اوزاقدیر. چۇنکی، دده قۇرقود کتابیندا قهرمانلیق محض بو آنلایشلارین جدی باغلی لیغیندا آیدین تجسم تاپا بیلیمیشدیر. بو خصوصیت دقته چاتدیردیغیمیز تظاهر فۇرمالاری نین هر بیرینه مخصوصدور.

بو عمومی باغلیلیق قهرمانلیغی تامامیله همین کىفیتلردن آسیلی وضعیتده ده قۇیمور. بو کىفیتلر، خصوصیله، استتیک کىفیتلر قهرمانلیغین طبیعتینه مختلف سوپه لی زنگینلیکلر گتیرسهر ده، قهرمانلیغین اۇز «مستقللیگی»- اختصاصى قانوناویغونلوقو مۇجوددور. بو مۇجودلوق گۇستریدیگیمیز فۇرمالاردا داها آیدین افاده اۇلونور.

قهرمانلیغین استتیک ماهیتی

کتاب دده قۇرقودا قهرمانلیغین استتیک ماهیتینی تجسم ائتدیرن کىفیتلر مختلفلیگی، اسرارانگیزلیگی، درین معنالیلیگی، ایدئا زنگینلیگی ایله یاناشی، بديعی تصویر اۇبۇنکتی نین چۇخ جهتلی لیگینده توتدوغو استتیک مۇقعی ایله ده سجیه لیر. بئله کی، تصویر اۇبۇنکتی نین چۇخ جهتلی لیگی بديعی-استتیک کىفیتلرین زنگینلیگینه ده ملایم تظاهر محیطی باراتمیش اۇلور.

دده قۇرقود اثرینده بديعی-استتیک تفکرون قدرتیله یارادیلیمیش بو محیط قهرمانلیغین استتیک ماهیتی نین تظاهر ونه ال وئریشلی امکاملار وئیریر. بو زمان قهرمانلیق اۇزۇنون اختصاصى کىفیتلرینده بو کىفیتلرله باغلی اۇلان حادثه لر و اۇبرازلار^(۱) چۇخلوغوندا تجلی تاپیر.

قهرمانلیغین فلسفی-استتیک ماهیتینی تجسم ائتدیرن عامللر تکجه ایله عمومی نین دیالکتیک تأثیری کیمی هر هانسی قهرمان اۇبرازی ایله حادثه لر سۇنسوزلوغونون علاقه سینده بۇتۇولۇک عکس ائتدیریر. بۇیوک حادثه لرده اۇلدوغو کیمی بیر اۇبرازدا قهرمانلیق آچیلیر و یا بیر اۇبرازدا اۇلدوغو کیمی بۇیوک حادثه لرده قهرمانلیق ایدئالی تجسم تاپیر. معین بیر اۇبراز، بۇیوک بیر حادثه ده قهرمانلیق تاپدیغی کیمی، بۇیوک بیر حادثه ده اۇبرازین تأثیرلی اشتراکی ایله قهرمانلیق کاراکتری آلیر. دئمه لی، تک اۇبرازلا بۇیوک حادثه نین قارشیلیقلى دیالکتیک علاقه سی قهرمانلیغین اۇزۇنه زنگینلیک گتیریر. بونلرگۇره ده قهرمانلیغین تجسمۆنده هم اۇبرازین، هم حادثه نین هم ده قهرمانلیغا مخصوص

(۱) اۇبراز = تمثال، قیافه، سیما

دئمەلى، بو فورمالارین هر بیرى اۆزۆنه مخصوص شكىلده قهرمانلىغین
استىك ماھىتىنى آچماق امكانىنا مالكدیر. بو مقصدلە دە ھمىن فورمالارین ھەر
بىرىنە آیرىلىقتا نظر سالاق.

* * *

۱- اۇبرازلار واسطەسىلە قهرمانلىغین استىك ماھىتى نىن تجىسمۇ

دە قۇرقۇد كىتابىنى سىجەلندىرن عامللردن بىرى دە اۇبرازلار سىستىمى نىن
زىنگىلىگى دىر. بو دا ھمىن كىتابا نۇبتى اۇرۇنالىق گىتىرن عامللردن بىرىدیر.
باشقا سۆزلە، كىتابدا مۇجۇد اۇلان دىگر بدىعى اورىژىنال كىفىتىرلە ياناشى،
اۇبرازلارین قهرمانلىق سىكلى بدىعى قورولوشو نە اینكى اىلك ادبى يارادىچىلىق
مىتۇدو كىمى، حتا تکرار اۇلونماز صنعت نمونەسى كىمى بىر اورىژىنال-صنعت
مىيارىنا مالكدیر.

بو باخىمدان، اىلك اۇلاراق دقتە اۇنو جلب ائتمەلىك كى، دە قۇرقۇد
كىتابى نىن ھەر بىر بۇيو بىر قهرمانىن، باشقا بىر اۇبرازىن ایدئاللاشدیرىلماسىنا
خدمت ائدیر. بو زامان بۇيون قهرمانى بۇتون قهرمانلاردان، حتا سرکردهسى،
قهرمانلار قهرمانى قازان خاندان داگۇجلو، قوتلى گۇستریلىر. مىثلاً، «باسات
تپەگۇزۇ اۇلدۇرۇلدوگو بۇى» دا تپەگۇزۇ قان خانى يارالایىر. («آلبار باشى قازانا
ضربە اوردو، دۇنيا باشىنا دار اۇلدو»)، لاکىن باسات قۇرخونچ نهنكى محو ائدیر.
ياخود، «سامور قازان توتساق اۇلوب اوروز چىقاردىغى بۇى» دا قازان خان بۇتون
اۇغوز باھادىرلارینا اۆستون گلدیگى حالدا اوروز بگە اۆستون گلە بىلمىر.
چونكى ھمىن بۇيلارین قهرمانلارى باسات و اوروز ایدى.

دقتە (اورىژىناللىقلا باغلى) جلب ائتمک اىستەدىگىمىز اىكىنچى عامل،
ايدئال اۇبرازلارین سۇنسوزلۇغوندا استىك ایدئالین تام تجىسمۇدۇر.
آیرى-آیرى اۇبرازلاردا ایدئالا موافقلىك نتيجهسىندە تجىسم تاپان ایدئاللىق،
سۇنسوز حادثەلرە مخصوص غلویلىك و گۇزلىكلىرىن بىر حادثەدە تام

تجسمونون تحلیلی مضمونونا داخل اولور. بو تحلیلی مضمون استتیک ایدئالین زنگین و مجرد طبیعتیندن دوغان پرؤسسیدیر. اؤدورکی، آیری-آیری اوبرازلارا مخصوص قهرمانلیق استتیک ایدئالین تحلیلی مضمونونا داخل اولاراق اؤغوز قهرمانلیغی نین تام تجسمونو دؤغورور.

بونا گوره ده هر بویدا بیر قهرمانین ایدئاللاشدیریلماسی اؤغوز قهرمانلیغی نین استتیک ایدئالین تجسمونه اؤبژئکت اولماسی فکرینی تامملايیر. بئله لیکله اؤغوز قهرمانلیغی استتیک ایدئالین تصدیقی ایله نتیجه لئیر.

بو تصدیق فورماسی نین اؤزۆ ده استتیک تفکرۆتون بدیعی گئرچک لیکده اؤریژینال مجسمه سیدیر. اثرده تکجه ایله عمومی نین دیالکتیک علاقہ سی پروسسین هورمونیک طرفی نین بدیعی-استتیک انکشافینا تکان اولاراق، اوبرازلا (قهرمانلا) اوبرازلار (قهرمانلار) سؤنسوزلوقون استتیک عرصه ده آهنگینی یارادیر. بو آهنگدارلیقدا بیر قهرمانا مخصوص اولان کیفیت عمومی قهرمانلیق عرصه سینده خصوصی عامل تأثیری باغیشلايیر، بدیعی دیلله دئسک، عمومی هارمونیا دا بیر «قامما»^(۱) کیمی سسله نیر. عینی زاماندا بو آهنگدارلیغین گؤزللیک منظره سی «تکجه» لرین استتیک وحدتیندن یارانیر. بو وحدت قهرمانلیغا بۆتۆلۆک گئیریر. دده قۇرقود کتابی قهرمانلیق آنالیسی نین استتیک ماهیتینی محض بو بۆتۆلۆگۆن واسطه سیله داها زنگین، داها مجرد بۆتۆلۆکده استتیک ایدئالین تجسمونه اؤبژئکت ائدیر. بو زامان استتیک ایدئالین اوبرازی دئییل، اوبرازلار سؤنسوزلوقونو اؤزۆنه اؤبژئکت سئچیر. باشقا سۆزله قهرمانلیق یالنیز اوبراز کیمی دئییل، پرؤاوبراز^(۲) کیمی استتیک ایدئالا داخل اولور.^(۳)

بو استتیک پرؤسس دده قۇرقود کتابیندا قهرمانلیغین استتیک مجسمه سی

(۱) رشته، گام

(۲) پرؤاوبراز = مظهر، نمونه

(۳) باخ: عثمان افندیف، «استتیک ایدئال»، باکی، ۱۹۷۲، ص ۱۸.

شکلینده اولدوقجا اؤریژینال بیر افاده تاپمیشدیر.

بو فکر دده قۇرقود کتابی نین اؤریژینالیغی نین (دیگر اؤریژینال مزیتلری نظرده توموروق) یالنیز بدیعی حادثه لره دئییل، استتیک حادثه لره ده مخصوصلوقونو تصدیق ائدیر. یئنی استتیک ایدئالین قویولوشو و حلّی باخیمیندا اثر تکرار اولونماز مۇقعہ مالکدیر.

قهرمانلیق داستانی کیمی مشهور اولان «کؤراوغلو» اثرینده ده قهرمانلار مختلف فصللرده-قۇللاردا گئیش تصویر اولونور. حتّا بعضاً دده قۇرقوددا اولدوغو کیمی، بیر قول بیر قهرمانین فعالیتینه حصر اولونور. لاکین بۆتون قوللاردا «سؤن سۆز» و یا قهرمانلیغین تام افاده سی کؤراوغلویا مخصوص اولور.

یعنی قهرمانلیق اوبرازدا تجسم تاپیر، لاکین باش قهرمان اوبرازیندا-قهرمانلار قهرمانی کؤراوغلودا دا تجسم خصوصاً داها پارلاق فورما آلیر.^(۱) باشقا سۆزله بیر اوبرازا نسبتاً باشقا اوبرازدا قهرمانین شجاعتی داها گئیش و یا داها عظمتلی ترنم اولونور. یئنیلمز ایدئالی بوردادا، بیر باشا باش اوبرازین-کؤر اؤغلونون اوزرینه دۆشۆر.

لاکین دده قۇرقود داستانیندا باش اوبراز-قهرمانلار قهرمانی سالور قازان دیگر اوبرازلارین-قهرمانلارین قهرمانلیغینا «شریک» چیییب، اۇنلارا مخصوص اختصاصی قهرمانلیق کیفیتلری نین ده کامللیگینی اؤزیرنه گۆتۆرمۆر. سالور قازانین اؤزۆنه مخصوص اختصاصی قهرمانلیق کیفیتلری اوبرازین ایدئال مۇقعی کیمی دیگر اوبرازلارین قهرمانلیق ایدئالینا قاریشیر. سالور قازان کیمی دیگر اوبرازلارین دا قهرمانلیق کیفیتلری مستقل فعالیتینی، اؤزۆنه مخصوص گؤزللیک چالارلارینی، خصوصی تاملیغینی، استتیک دگرینی داها مهم اولانین عهدہ سینه بوراخیر. بو زامان تحلیلی مضموندا داها مهم اولان پرؤاوبرازدا

(۱) باخ: عثمان افندیف، آشیق پؤنزیسی نین استتیک پرؤبلملری، باکی، ۱۹۸۲.

جانلانير. بو اوبرازلار مختلف و زنگين بديعى - استتيك حادثه لره (مختلف بۇيلاردا و ديه بيله ريک) قهرمانلار قهرمانى وظيفه سيني بير اوبرازين دئييل، حادثه ده اشتراك ائدن اوبرازلار چۇخلو غونون اوزرينه قۇيور.

اودور كى، دده قۇرقود داستانيدا قهرمانلار قهرمانى رۇلو قهرمانين دئييل. قهرمانليغين اوزرينه دۇشۇر. بو داستتيك ايدئالين طبيعيتينه مخصوص اۇلان، تحليللى مضموندا داها مهم اۇلانين پرؤا اوبرازدا جانلانماسى قانونا ويغونلو غونون دده قۇرقود اثرينده تجسمۇ كيمي اورتايا چيخير. استتيك ايدئالين طبيعيتيندن دۇغان بو قانونا ويغونلوق چۇخ نادر صنعت نمونه لر ينده اۇزۇنؤ افاده ائده بيلير. بو استتيك خصوصيت، دده قۇرقود اثرينه وئريله بيلن ان يۇكسك قيمتلردن بيرينى قازانا بيلر.

استتيك حادثه نين اۇرئزىنالىغى حاقيندا دانيشاركن، «كۇراؤغلو» داستانينى تصادفاً خاطرلامادىق. اولاً، «كۇراؤغلو» داستانى كتاب دده قۇرقودلا مقايسه ميدانينا گله بيله جك (فيكر يميزجه) يگانه قهرمانلىق اثر يدير. سۇنرا، «كۇراؤغلو» داستانى بير چۇخ جهتدن دده قۇرقود داستانى نين دئمك اۇلار كى، يئنى فۇرمادا داواميدير. بونونلا بئله، استتيك ايدئالين پرؤا اوبرازلار واسطه سيله زنگين تجسمۇ باخيميدان، «كۇراؤغلو» داستانى نه اينكى دده قۇرقود داستانينى داوام ائتديره بيلميش، حتا اۇنو تكرر اولايا دا بيلمه ميشدير. (بديعى جهتدن ايسه بعضى تكررلارين شاهدى اۇلوروق: مثلاً، قازان خانين دوستاق - قويو احوالاتى - كۇراؤغلونون دوستاق - قويو احوالاتى. بديعى داوامليلىق باخيميدان دا مثال چكك اۇلار: مثلاً، «دلى» آنلايىشى: پۇئتيك اۇسلوب و.س.).

بوتون بونلارى سۇيله مكده مقصديميز كتاب دده قۇرقوددا اوبرازلار و پرؤا اوبرازلار سيستمينه دقتى جلب ائتمكدن عبارتدير. كتابا مخصوص اۇلان بو سيستم بديعى - استتيك حادثه لر ين پارلاق تصويرينه و يا استتيك فيكر ين كامل

افاده سينه اۇلان طلباتلار ين اۇدئيلمه سينده اساسلى رۇل اۇيناير. بو مدءاميزى خصوصى حال كيمي قهرمانلىق آنلايىشىندا عائد ائده بيله ريک. محض بونا گۇره ده كتاب دده قۇرقوددا قهرمانلىق آنلايىشى نين استتيك ماهيتينى آچان مهم اوبرازلارا نظر سالماغا احتياج واردير.

سالور قازان (قازان خان) اۇبرازى

كتاب دده قۇرقوددا مهم يئر توتان بو اوبراز تصوير دايره سى نين گئنيشليگى و استتيك سوئيه سى نين زنگينليگى ايله سجيئه لنير.

كتابين اكثر بۇيلار يندا اشتراك ائدن قازان خان «سالور قازانين ائوى ييغمالانديغى...»، «قازان بگ اۇغلو اوروز بگين توتساق اۇلدوغو...» بۇيلار يندا آپاريچى - باش اۇبراز دير. ديگر بويلاردا دا قازان خان اۇغوزون دۇلت حاكميئتينده باياندير خاندان سۇنرا ايكنيجى سياسى خادم، باش سركرده كيمي گۇركملى حربى رهبر، خالقين چتتين آنلار يندا «مصلحت يئرى» - ائل آغ ساققالى، اۇغوزون غيرتيني چكن، اۇنون تۇ خونولمازليغيني قۇرويان، عظمتلى، لاكين ساده و تواضعكار طبيعتلى بير انسان، بۇيوك اختيار صاحبي، عدالتلى، ايگيدلره - مردلره قارشى حساس، دۇشمينه - نامردلره قارشى سرت بير باهادير، عاغيللى دۇشونن، حكمتلى دانيشان مُدرک بير شخصيت كيمي تقديم اۇلونور. همين بۇيلاردان - بو فيكر يميزى تصديق ائدن - بير نئجه نمونه گۇتورک.

«بكيل اۇغلو امرانين بۇيو» - ندا قازان خان سركرده بگلرين ايگيدليگينه قيمت وئرن باش سركرده، تجربه لى، آغ ساققال دۇيوشچۇ، عدالتلى و تواضعكار انسان كيمي تصوير اۇلونور: «... قازان خان نه آت ين اۇيدۇ، نه، كند ين اۇيدۇ. آما بگلرين هنرين سۇيله دى...» همين صحنه ده قازان خان مُدرک انسان تاثيرى باغيشلاير: «... قازان بگ آيدير: - بو هنر آت ين ميدير؟ ارين ميدير. - خانم اريندير - دئديلر.

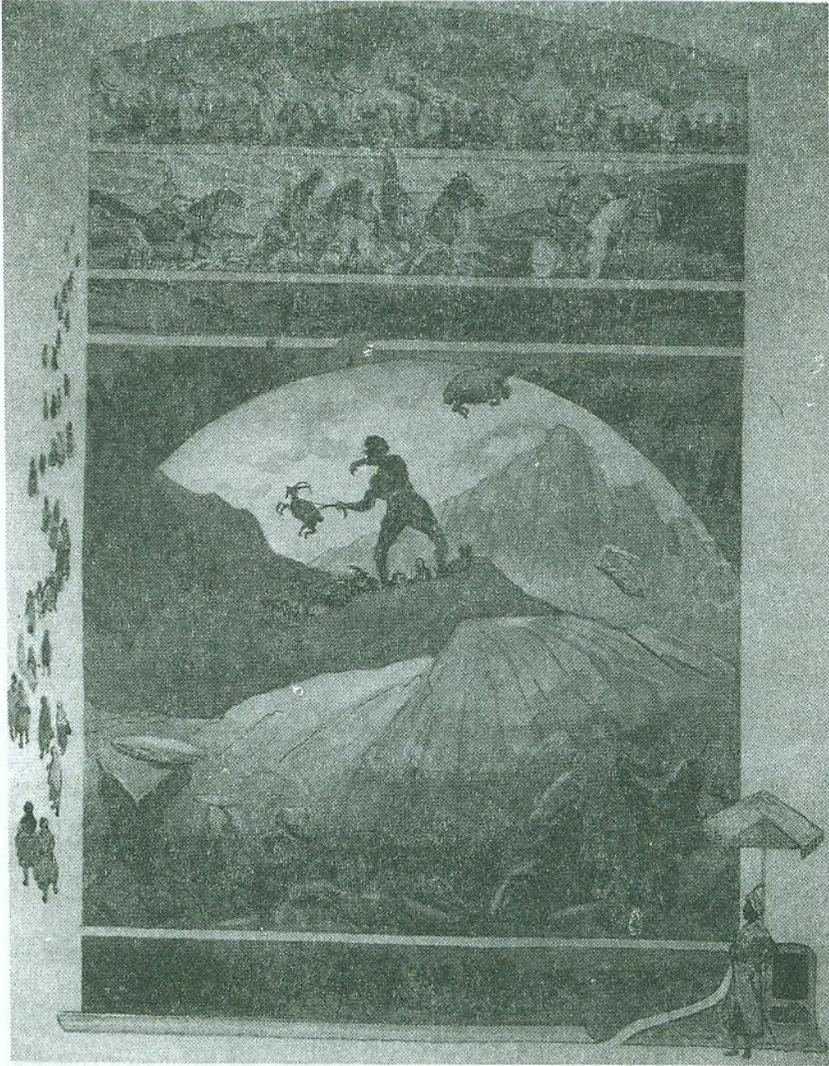
خان آيدير: - يۇخ، آت ايشلەمەسە ار اۋيۈنمىز. ھنر آتېندىر - دئدى.»
 «باييورائىن اۋغلو بامسى بئىرك بۇيو» - ندا قازان خان بۇيۈك اختيار صاحىبى،
 ھنرە قىمەت وئرن صراف دۇيۈشچۈ، عدالتى و مردلىگى سئون حساس انسان كىمى
 تقدىم اولونور:

اۋزۈنو «دلى اۋزان» كىمى تانيدان بئىرگىن «اۋخ ياريشىندا» غلبەسى
 ايگىدلىگە، ھنرە محبت بسلەين قازان خانى دا سئويندېرىر: «قازان خان باخىب
 تاماشا اندىردى. آدام گۇندردى. بئىرگى چاغىردى. دلى اۋزان گلىدى. باغىر
 باسدى. سلام وئردى. قازان بگ آيدىر: - مرە دلى اۋزان، دىلە مندن نە دىلرسن!
 چتيرلى اۋتاقمى دىلرسن؟ قول - قاراواش دىلرسن؟ آلتون - آخچامى دىلرسن،
 وئره گىم - دئدى. بئىرك آيدىر: - سلطانېم! منى قۇيسان دا شۇلن يىمگى نىن يانينا
 وارسام، قارنىم آجدير، دۇيورسان - دئدى.»

اۋغور بگلىرى نىن باجارا بىلمەدىگى ھنرى گۇسترن، لاکىن آدى احتىاجا
 محتاج اولان، ايگىدلر سىراسىندا بللى اولمايان مرد بىر انسانىن ھالى قازان خانى
 رقتە گتيرىر. صحنەدە بو رقت صاحىبى قازان خان ھنر صاحىبى دلى اۋزاندا دا
 پارلاق گۇرسنىر: «قازان خان آيدىر: - دلى اۋزان دۇلتىن تىدى. بگلىر، بو گۇنكو
 بگلىگىم بونون اولسون - دئدى - قۇيون نە يئره گندىرسە گئتسىن. ئئىلە بىر ائلەسىن
 - دئدى.»

بو تصوير قازان خانىن ايگىدلىگە، ھنرە، شجاعته وئردىگى قىمىتى عكس
 ائتدېردىگى كىمى، قازان خانىن اۋزۈنە دە وئرىلن قىمىتى، عاليجناب، سخاوتلى،
 حساس و مرد بىر انسان اولدوغونو اورتايا چىخارىر.

لاكىن بو تصويردە قازان خانىن ان يۈكسك قىمىتى بئىرگىن دىلىندە سسلەنىر.
 بدىعى - استتىك جھتدن قازان خان اۋبىرازى نىن ماھىتىنى آچان بو تصوير
 فۇرماسى نىن - «سۇيلەمە» نىن نظم بۇتۇلۇگۈنە تۇخونمادان اۋنا نظر سالاق:

«سالور قازاننىن ائوى ياغمالاندىغى بۇى» - رسام: ميكائيل عبدالله يئف

«بئيرك آيدير:

آلار صاباح ساپا يئر ده ديكينده آغ بان ائولى،

طاولا-طاولا چكىلنده شاهباز آتلى!

چاغ اورۇبان داد وئرنده يۇل چاووشلو

بيغاندوغون دا ياغ دۇكۆلن بۇل نئمەلى!

قالميش ايگيد آرخاسين! بيزه مسكين اومودو!

باياندير خانين گۇيكوسو! تولو قوشون ياوروسو!

توركوستانين ديرگى! اميت سۇيونون آسلانى! قاراچوقون قاپلانى! قوپور آتتين

آياسى! خان اوروزون باباسى، خانيم قازان!

اونوم اونله، سۇزوم دينله! آلان صاباح يئرinden دورموشسان، آغ اورمانا

گيرميشسن. آغ قۇواغين بوداغيندان ييرغاييبان كئچميشسن. جان باقىغين

اكميشسن. اوخ چيغيران قورموشسان. آدين گردك قويموشسان. ساغدا اۇتوران

ساغ بگلر! سۇلدا اۇتوران سۇل بگلر! اميكده كى ايناقلار! ديبده اۇتوران خاص

بگلر! قوتلو اولسون دۇلتيميز - دئدى.»

بگلرين ديليله سۇيله نيلىن بو پۇنتيك تصوير قازان خان اۇبرازى نين ايچينده

بديعى استتيك زنگينلىكلر گۇزلىك اۇبۇنكتى كيمي ترئم ائدير: قازان خانين

معيشتى ده هوندور اۇتاقلى، اطلس چارداقلى، بۇل نعمتلى، ظريف طبيعتى ده

(«تۆلكۆ قوشون بالاسى») كيمي؛ اصلى - سۇيونو لايىق داوامچى غيرتى ده

(«اميت سۇيونون آسلانى»); ايگيدلره باشچى و داباق و كيمسه سيز، صاحبسيز،

كۇمكسيز انسانلارين ايسه اومۇد اۇچاغى، پناه يئرى اولماسيندا («ايگيدلرين

آرخاسى، يازىقلارين اوميدى»)، خالقين، اۇلكه نين آغيرليقلارين چيگينده

داشييان، اۇنون شرفينى لياقتله قۇرويان قادر شخصيتى ده («توركۆستان

ديرگى»)، ائلينه، اۇباسينا ايگيد بۇيۇندن خانين آتاليق وظيفه سينده («قۇنوراتين

بيهسى، اوروز خانين آتاسى»)، ساغيندا، سۇلوندا اۇتوران، حرمتلى، غيرتلى،

بگلرى ده، ائشيكده دايبانان ياورلرى ده اۇياغى نين محرمى اۇلان، صاف اوركلى،

خالص نيئلى بگلرى ده («ديده اۇتوران خاص بگلر»)، اۇنون اداره ائتديگى

دۇلتى ده («قوتلو اولسون دۇلتيميز») گۇزلدير. بۆتۆن بو گۇزلكلر قهرمانلار

قهرمانى قازان خانين اۇبرازينا مخصوص مزيتلرين پۇنتيك افاده سيدير. بير داها

يادا سالاك كى، قازان خان اۇبرازى نين بو مزيتلرى اۇنون آدى ايله باغلى اۇلان

بۇيلاردا دئييل، ائرين ديگر بۇيلاريندان بيرينده افاده اولونموشدور. باشقا

بۇيلاردا دا بئله نمونه نين چۇخ اولماسينى و يالئيز بير نمونه ايله ده فيكر يمىزى

شرح ائتمك باخيميدان كفايت لندديگيمىزى قيد ائدهرك، قازان خانين قهرمان

اۇبرازينى داها مفصل شكilde جانلانديران يوخاريدا آدينى چكديگيمىز

بۇيلارين اطرافيندا دايباناچاق.

«سالور قازانين ائوى ييغمالانديغى بۇيو بيان ائدير» - آدى فصل، كتابدا بير

قدر گئيش يئر توتور. بو فصل قهرمانلىقلا رذالتين، مردلىكله نامر دليگين، عدالتله

عدالتسيزليگين، ايگيدلىكله قۇرخا قليغين فرقينى اۆزه چيخاران

فلسفى - استتيك تفكر و نۆن بديعى مجسمه سيدير. بو مجسمه ده قهرمانلىغا،

ايگيدلىگه، مردلىگه، عدالتله رغبت و محبت پارلايير. بديعى تفكر بو مجسمه ده

پرۇسسئين قهرمانلىغى و رذالتنى تمثيل ائدن اۇبرازلارين اوزرينده قورولور. بو

زامان سالور قازان قهرمانلىغين، شۇكلۆ مليك رذالتين اۇنۇنده دورور و يا اساس

تمثيلچى اولور.

قهرمانلىغين مجسمه سى اۇنون سالور قازان اۇبرازى - حساس اوركلى، ظريف

و ساده طبيعتلى، حق سئون، يورد سئون، غيرت گۆدن، عار - ناموس گۇزله ين،

صبر گۇسترن، چتينيلىكلره متين دۇزن، حادثه لرى درين ذكا ايله ايزله ين مُدرک

كيفيتلرى ايله ده قهرمانلىغا زنگينلىكلر گتير ميشدير.

فیکریمیزی بو فصیلدن گۆتوردوگۆموز شاھدلرلہ (قیسا اۆلسون دئیہ، بیر نئچہ سی ایلہ) شرح اندہرک: سالور قازان سادہ دیر چوبانلا قاراجا چوبانلا بیر قابدا یتمک یئیر؛

حساسدیر: - قۇجا دوستاق آناسی نین عذاب-اذیتلرینه دۇزمۇر، یاخود یوردونو تالان گۇرندہ «قازان آیدیر»:

قوم قوملاییم قوما یوردوم!

قولانلا، سیغین، کئییکلہ قۇنشو یوردوم!

ساغی یاغی نہ یئردن دارالمیش، گۆزل یوردوم؟!

آغبان ائویم تیکیلندہ یوردوم قالمیش

اؤغلوم اوروز اۇخ آتاندان پوتا قالمیش

اؤغوز بگلری آت چا پاندان میدان قالمیش،

قارا موتباغ تیکیلندہ اۇجاق قالمیش.

بو حاللاری گۇردوگۇدہ قازانین قارا قییمہ گۇزلری قان یاش دۇلدو، قان دامالاری قاینادی، قارا باغری سارسیلدی. («اۆرگی اۆینادی»)^(۱)

بو مصراعلارین ایضاحا احتیاجی یۇخدور، چۆنکی قازان خانی حساس، ظریف چلبی نی («اۆیناق اۆرگینی») ناموس-غیرت گۆدن اینجه طبیعتینی بو مصراعلار اۆز ترمۆ ایله گۆزل شرح ائتمیشدیر.

- عفتلیدیر: تمکینلیدیر «دۆیۆشدن قاباق اۆزۆنو تمکینلہ نظاملاییر، دۆشمئلہ تمکینلہ دورانیر، دۆیۆشۆ تمکینلہ باشا چاتدیریر. ضدیتی دینچلیکلہ حل ائتمک ایستہ ییر (آنای وئرین دۆیۆشمہ دن، ووروشمادان چیخیم گئدیم - دئییر). آناسی نین آزادلیغی اۆچۆن صبر گۇستریر. (دۆشمئلہ گذشتلر ائدیر).

- حکمتلیدیر: حادثهلری ذهن آیدینلیغی و عاغیل گۆزلیگی ایله قاواراییر.

(۱) کتاب دده قورقود، پاک، ۱۹۷۸، ص ۳۵.

حادثهلرین گئدیشیندن (دۆزگۆن و تئز) نتیجه چیخارا بیلن ذکا نمایش ائتدیریر. «ذکا اۇنا دئییرلر کی، چۇخلو حادثه و خصوصیتلر ایچریسینده، ایلك باخیشدا درحال، آنی صورتده (شیمشک سرعتی ایله) اۆزۆنه لازم اۇلانی سئجه بیلیب آسانلیقلا دۆزگۆن نتیجه چیخارا بیلسین.»^(۱) قازان بو معیارلا دۆیۆشون ضروری اۆلدوغو نتیجه سینده قبول ائدیر.

- مرددیر: شۇکلۆ ملیک کیمی پۇسقودا دوروب، غفلتاً سلاھسیز آدمالارا اوردو ایله هجوم ائتمیر. اۇ، دۆیۆشہ غیرت اوجوندان تک گئتمک ایستہ ییر: «قازان فکر ائلہ دی، آیدیر: اگر چوبانلا وارجاق اۆلورسام، قالین اؤغوز بگلری منیم باشیما قاخینچ چیخارلار. چوبان بئلہ اۆلماسا قازان کافر اۆلمازدی دئییرلر - دئدی. قازان غیرتہ گلدی. چوبانی بیر (قابا) اۇجاغا سارا-سارا محکم باغلادی، آتلانندی، یۆرۆگو وئردی.»^(۲)

یاخود مغلوب دۆیۆشچولری، مظلوم اسیرلری عفو ائدیر. «قاچانی قازان بگ قۇومادی، آمان دئیینی اۆلدۆرمہ دی.»^(۳)

بو بۇیدا اساس بدیعی صورت کیمی تصویر اۆلونان سالور قازان اۆیرازی نین ان باشلیجا گۆزلیگینی ایسه اۆنون قهرمانلیغیندا تاپیر. حکمت و عفت صاحبی قازان خان قهرمانلیغین بۆتۆن فۇرمالارینا سیغان عدالت و شرف قۇرویان بیر دۆیۆشۆن باش قهرمانی کیمی دۆشمن اۆزینہ شجاعت گۇستردی. بو شجاعت آزادلیغی زندان ضرورتیندن، اؤغول-اوشاغینی گۆزلیک ذلتیندن، اوردوسونو اسیرلیک ظلمۆندن، یوردونو خارابالیق گیرداییندان خلاص ائندی. بو شجاعت اؤغوزا غلبہ دۆلو سئوینچ، شرف دۆلو شادلیق گتیردی. «قازان بگ اوردوسونو، اؤغلانینی، اوشاغینی، خزینہ سیننی آلدی، گئری دۇندۆ. قاراجیق چوبانی امیرانور

(۱) خواجه نصیرالدین طوسی، اخلاص ناصری، ۱۹۸۹، ص ۸۴.

(۲) کتاب دده قورقود، ص ۳۷.

(۳) یتنه اۇرادا، ص ۳۸.

ئالەدى. يىددى گۆن، يىددى گىنچە بىمە ايچمە اۋلدو. قىرخ باش قول، قىرخ چىرپاق اۋغلو اوروز باشىنا آزاد ئالەدى. چىلاسىن چوخ يىگىتلىرى قالا با اۋلكە وئردى»^(۱)

سالور قازانين ائوى يىغمالاندىغى بۇيدا قهرمانلىغىن استتىك ماهىتى سالور قازان اۋبrazينا مخصوص اۋلان بو كىفیتلر واسطه سىله تجسم اندير.

«قازان خانين اۋغلو اوروز بگين دوستاق اۋلدوغو بۇى» قازان خانين قهرمانلىغىنا حصر اۋلونموش فصللردندير. بو فصلده تجربه سىزلىگى و ائركن گنجلىگى اۋجباتىندان اوروز بگ دۇيوش ميدانىندا دوشمنه اسير دوشور. باشى دۇيوشه قارىشان قازان خان، دۇيوشو بيتير دىكدن سۇنرا اوروزو گۇرمۇر: «گلدى اۋغلونو قۇيدوغو يىرده بولمادى - آبگلر! اۋغلان قانى قارا گئندى اۋرا! - دئدى. بگلر آيدير: - اۋغلان قوش اۋرگلى اۋلور. قاچىب آناسىنا گئتمىشىدیر. - دئدىلر.»

قازان يالنىز كافرلرین، خانلارین، نامردلرین دوشمنى دئیل، اۋقۇرخاقلارین دا دوشمنیدیر. قازان خان رذیللره، نامردلره بىسله دیگى نفرتى قۇرخاقلارا دا بىسله ییر. بو دا قازان خانين قهرمان طبيعتىندن گلیر. اۋدوركى، قازان خان دۇغما اۋغلونون قۇرخاق اۋلماسى خبرىنى ائشیتمكدن بئله سارسىلیر: «قازان قاراردى، دۇندو، آيدير - بگلره تانرى مانا بىر كۇر اۋغول وئرمىش. واراين (اۋنو آناسى نين يانىنا آلاين، قىلىنچلا پارالاين، آلتى بۇلۇك، آلتى يۇلون آيىر دىندا بوراخاين!» بىر دخى كىمسه يازى يىرده يۇلداش قۇيوب قاچمايا - دئدى.»

قازان خان بگلرین گمانلا سۇيله دیگى خبردن بئله قارالیر، «تانرى منه بىر كۇر اۋغول وئرمىشىدیر» - افادهسى اۋنون نفرتىنى عكس ائتدیریر. بو نفرت اۋنو قدار سمته يۇنلدىر: يگانە اۋغلونو آلتى بۇلۇك ائدىب، آلتى يۇل آيرىجىنا آتماق

(۱) كتاب دده قورقود، ص ۴۴.

فكرينه گتيرير. بو قاتى قدارلىق حاقىندا حكم قۇرخاقلارا عبرت درسى اۋلماق نامينه وئرىلمىشىدیر. يگانە اۋغلو بارهده بو حكم وئرن قۇرخاقلارغا نفرت، شجاعتە محبت بىسله ين اوروزون آتاسى قازان خاندىر.

قهرمانلىق مجسمهسى اۋلان قازان خانين قۇرخاقلارغا بئله كسكىن مناسبتى استتىك قانونا ويغونلوغون بدىعى افاده سىدیر. بو قانونا ويغونلوق گۇزلىكله عييه جريلگين خصوصى حالدا ايسه شجاعتلە قۇرخاقلارغا استتىك طبيعتىندن دۇغور.

قازان خان قهرمانلىقلا محبتى خصوصى فۇرمادا سجيەلنديرن بدىعى اۋبrazدير.

قازان خانين ان بۇيۇك آرزوسو، ان يۇكسك نىتى اۋغلو اوروزو ايگيد گۇرمك اۋلموشدور. بۇيون اۋلىنده قازان خانين ساغينا باخىب قارا گۆنونو، سۇلونا باخىب آپوزو گۇرنده سۇينمهسى، لاکين قارشىسىنا باخىب اۋغلو گنج اوروزو گۇرنده آغلاماسى صحنهسى تصادفى بىر تصوير ويا اۋتەرى حادثه دئىيلدیر. بو تصويرين تصادفى اۋلماماسى شاهدهى ائله همين تصويرين اۋزۇندەجه آچىلیر: آغلاماغى نين سببىنى سۇروشان اوروزا قازان خان بو سببىن اۋنون اۋزو اۋلدوغونو، اۋغلونون اۋن آلتى ياشى اۋلماسىنا باخما يارق قهرمانلىق گۇسترمه دىگىنى، گلە جگين قهرمانى اۋلمايا بىله جگىنى تصوره گتير دىگى اۋچون كدريندن هيجانلاندىغىنى سۇيله مىشىدیر.

بو صحنه دن باشقا هئچ وقت قازان خانين بئله بدىين وضعيتى گۇرۇنمه مىشىدیر. بدىينلىك قهرمانين طبيعتينه اويوشمور. لاکين بو بدىينلىگين اۋزو قهرمانلىغين طبيعتىندن دۇغان بىر موقعتىدیر. قازان خان كدر دۇلو هيجان گتيرن بو بدىينلىك اۋنون قهرمانلىغا اۋلان سۇنسوز محبتى نين بىر طرفيدير: اۋلمايا بىله جك طرفيدير:

« - قارشیم آله باخدیغیمدا سنی گوردوم.

اۇن آلتی یاش یاشلادین

بیر گۆن اۇلا دۆشم اۇلم سن قالاسان

یای چکمه دین، اۇخ آتام دین، باش کسمه دین، قان تۆکمه دین.»

قازان خان عۆمرۆنۆن معناسینی یالئیز قهرمانلیقلا تاپیر. اۇنون جانلی وارلیغی و ادراکی قهرمانلیغا مخصوصدور. قازانین بوتۆن وارلیغی، اۆزنگیه سیغمايان دیزی ده، ایتی قیلینجی دا، قونور آتی دا، ذهنی - دۆشۆنجه سی ده قهرمانلیغا منسوب اۇلموشدور. اۇ، قهرمانلیقدان کناردا هئچ نه یی قبول ائتمک ایسته میر. اۇنون ادراکینا قهرمانلیغا ضد اۇلان هر شئی ضد، یاد اۇلان - یاد دیر.

قازان خان اۇز دۇغما اۇغلو نو ایسه نه اینکی «ضد»، «یاد»، مقاملاردا، حتا قهرمانلیقدا اویغونسوز لوقدا دا بئله ادراکینا سیغیشدیر ماق ایسته میر و اۇنورد ائدیر. بو اویغونسوز لوق دا نه اینکی اۇنون گئیش ادراکیندا، حتا بو ادراکین نئجه دئیرلر، «کۆنچونده» - خیالی تصورلرینده بئله یئری یۇخدور. قازان خان کیمی قهرمانی دا آغلادان تصورده بئله یئری اۇلمايان بو «ردین» قطعیتیدیر.

قازان خانین آتا عۆمرۆ، اوروز بگین اۇغول عۆمرۆنده طبیعی دوامی نین قانوناویغونلو غودور. لاکین بو قانوناویغونلو غون معنوی عۆمره ده عایدلیگی بۆیۆکدور. طبیعی بیولوژی دوامین، معنوی قهرمانلیق دوامی ایله هارمونیک لیگی قهرمان آتانین بۆیۆک آرزوسودور. قهرمان آتانین اۇز عۆمرۆنون دوامی کیمی اۇغلو اوروزو قهرمان گۆرمک نیتی نین گئچکلشه بیلمه یه جگینه دایر هر ساده، عادی حرکت، تأثراتین خیالی تصورده جانلان دیر یلماسی قهرمان آتانین قهردن ساخلا یا بیلیمیر. «قانلی اۇغوز ایچینده چولدی آلمادین. یارینکی گۆن زامان دۆنوب مک اۇلوب، سن قالاجاق تاختیم - تاجیم سنه وئرمه یه لر دئییب، سۆنوم اودیم، آغلادیم، اۇغول - دئدی.»

بدیعی حادثه نین سۆنونا وارمادان بورادا دایانساق، قازان خانین ادراکیندا قهرمانلیغین حیاتی اهمیتی نین، انسانی عۆمرۆنده توتدوغو یئرین سویره سینی گۆره ریک. بو سویره کامل حیات طرزی نین قهرمانلیق قازان خان طرفیندن معنالان دیر یلان قهرمانلیق چالاریدیر. باشقا سۆزله، قهرمانلیق واسطه سیله ده، حتا اۇنون تکجه بیر چالاری ایله ده کامل طرزى قازان خانین قهرینده، ناراحتلیغیندا، حتا تصورۆنده تصدیقله نیر. قازان خان اۇز شخصی عۆمرۆنون سۆنونو قهرمانلیغین اۆلمزلیگینده آختاریر. بو آختاریش قازان قهرمانلیغی نین خصوصی بدیعی افاده فۇرماسیدیر.

بدیعی حادثه نین سۆنونا واراندا ایسه باشقا منظره گۆرۆرۆک. مُدرک خالقین بدیعی تفکر و اۇز قهرمانی نین قهرمانی اۇنا یاراشدیر میر و بو قهری اۇنون بۆیۆک اورگیندن سیلیر. اوروزون مردلیگی و جسارتلی جوابی اۇنا سۆینج گتیریر. «... قاچان سن منی آلوب کافر سرحدینه چیخاردین، قیلینج چالیب کسدین؟ من سندن نه گوردوم و نه اؤیرندیم؟ - دئدی. قازان بگ الین - الینه چالیب چاس - چاس گۆلدۆ.»^(۱)

قازان خانین اوروزون جسارتلی جوابیندان سۆینمه سی یئنه ده اۇنون قهرمانلیغی نین خصوصی بدیعی افاده فۇرماسیدیر. آرتیق آتا اۇغلو نون گنج طبیعتینده قهرمانلیغی نین علامتینی تاپیر. بو علامت آغلایان آتانی «چاس - چاس» گۆلدۆردۆ. هر ایکی بدیعی موقعیته قازان خانین قهرمانلیغا سۆنسوز محبتینی عکس ائدیریر.

قازان خان اۇبرازی نین استتیک ماهیتی «سالور قازان دوستاق اۇلوب اۇغلو اوروز چیخاردیغی بوی» - داها مکمل آچیلیر.

بورادا ایلك اۇلاراق بیر مسئله یه ده تۇخونماغی واجب بیلیریک. بونونلا

(۱) کتاب دده قورقود، ۱۹۷۸، ص ۴۴.

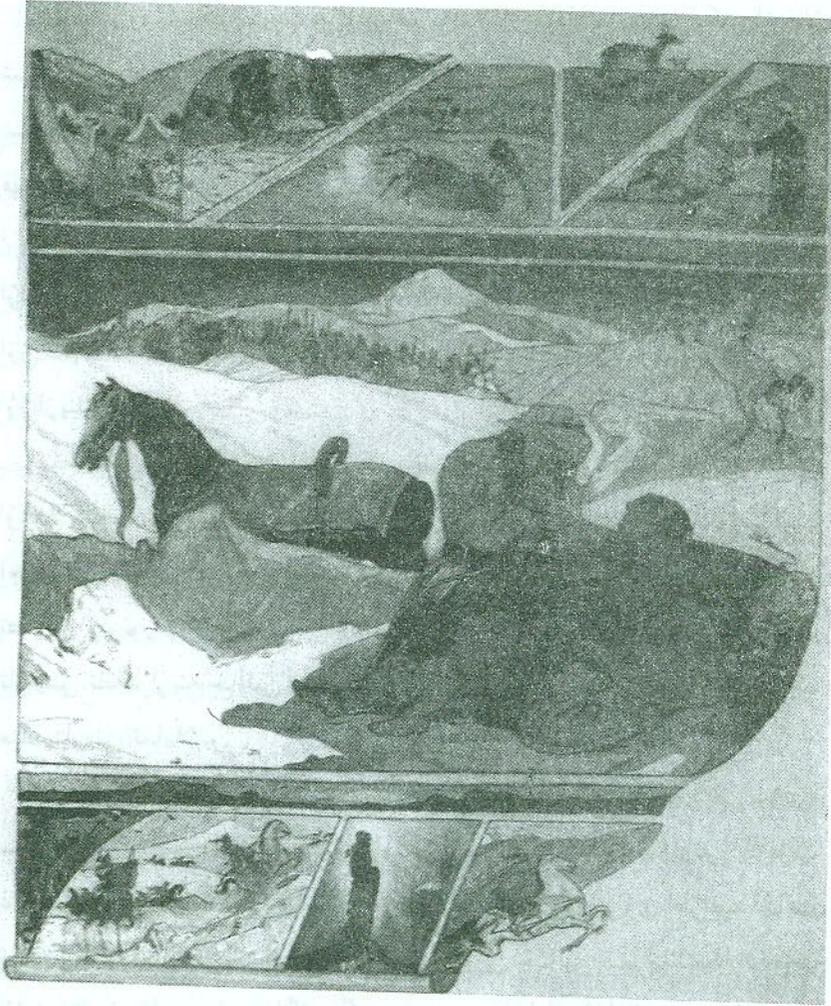
باغلى بو فصلين ده آدينى چككمگه احتياج واردير: «قازان بگين اوغلو اوروز بگين دوستاق اولدوغو بوى».

قازان بگين اوغلو اوروز بگين دوستاق اولدوغو بويدا اوغول اوروز بگ دوستاق اولور، آتا - قازان خان اؤنو اسيرليكدن خلاص ائدير. «سالور قازان دوستاق اولوب اوغلو اوروز چيخارديغي بوى» - دا ايسه عكسينه، آتا دوستاق اولور، اوغول - اوروز اؤنو اسيرليكدن آزاد ائدير.

اثرده بديعى حادثه لرین بو شكيلده قورولوشو اجتماعى - ضرورى حياتين نۇرمال دوامى نين، ساغلام آخارى نين، قانونا ويغون انكشافى نين فلسفى استتيك حلى كيمي اؤزؤنو تظاهر ائتديرير.

- اوروز بگين دوستاق اولدوغو بويدا آتا قازان خان اوغلونون اوغوز ايچينده اؤن آلتى ياشينا قدر آد - سان قازانا بيلمه مەسیندن، اؤنون قورخاق، يازيق اولاجاغيندان اؤنون آدینا - آتاسينا لايق شرفى قۇرويا بيلمه يە جگیندن، آتاسين اوغلونا وئردیگی امکاني (تاخت - تاج) گئركلشديره بيلمه يە جگیندن درين هيجان كنجيرير. لاکين بو امکان قازان خانين دوستاق اولدوغو بويدا اوغلو اوروز طرفيندن گئركليگه كنجيريلير.

سۇنرا، اوروز دوستاق اولدوغو بويدا حرب سئرلرینی بيلمەين، تجربەسيز يئنى يئتمە اوغول دۇيوشون قايدا - قانونلارینی تزهجه اؤيرنرکن دوشمنه قازان خانين ديلي ايله دئسك «آديغي اوچ اوخدان بيرى بوشا چيخمايان، «هى» دئمه دن باش كسن جالاد اولان، آدام اتيندن قوورما ائندن دوشمنه اسير دوشور. آتا اوغلونو، تجربەسيز دۇيوشچونو چؤخ تجربەلى اوردو سرکردهسى كيمي، باش سرکرده كيمي شرفلى بير ايگيد كيمي بۇيوك قهرمانليقلا خلاص ائدير. قازان بگين دوستاق اولدوغو بويدا ايسه دوشمن شرفسيز بير نامردليكله قازان خانى ياتديغي يئرده توتوب اسير ائتميشدير. دوستاق آتانی آرتيق گؤزل دۇيوش

«قازان بگين اوغلو اوروز بگين دوستاق اولدوغو بوى» - رسام: ميكاييل عبدالله يئف

تجربەسى، حربى مھارتى اۇلان اۇغول - اوروز بگ اۇغوز لشكرى نىن باشچىسى كىمى، قدرتلى سركرده كىمى، ھامىدان، حتا قازانين اۇزۇندىن دە گۆجلو - ھنرلى چىخان اۇغور باھادىرى كىمى خلاص ائدىر.

سۇنرا - اوروز بگىن دوستاق اۇلدوغو بۇيدا قۇرخاقلقدا، عاجزلىكده آز قالا شېبھە دۇغوران (بو دۆز چىخماسا دا ھر حالدا بئله شېبھەلر گۇرسندى) گىنج اوروز سالور قازانين دوستاق اۇلدوغو بۇيدا اۇغوزون ان آدلى - سانلى، ان بۇيوك قھرمانى اۇلدو.

سۇنرا، قھرمانلار نىسلى نىن يۇتىشىدىرمەسى پىرۇبلىمى اوروز بگىن دوستاق اۇلدوغو بۇيدا قارشىيا قۇيولور و سالور قازانين دوستاق اۇلدوغو بۇيدا بو پىرۇبلىم اۇز حالىنى - بىدىعى استىك تجىسمونۇ (قھرمان سركرده، يۇنىلمز باھادور اوروز اۇبرازىندا) تاپىر.

بئلهلىكلە، خالفىن بىدىعى تفكرو قھرمانلىق حياتى نىن اۇلمزلىگى، اۇنون آتادان اۇغولا كىچمەسى كىمى بىر انكشاف عاملى نىن اوزرىندە قورولور. بو اۇلمزلىك اجتماعى - معنوى، فلسفى - استىك دگرلر دە استىك ايدەئالين معيارى ايلە تصدىق اۇلونور. بو تصدىق قھرمانلىغىن استىك ماھىتىنە و اۇنون كامللىك تاپمىش تظاھرلر نىنە خالفىن و يا اۇنون ياراتدىغى كتاب ددە قۇرقودون استىك مناسبتلر نىن تاماملابىر.

«سالور قازانين دوستاق اۇلوب اۇغلو اوروز چىخاردىغى بۇى» سۇيلەدىگىمىز كىمى اوروز بگىن و اۇنون قھرمان يۇلداشلارى نىن بۇيوك غلبەسىنە حصر اۇلونسدا حادثەلر قازان خانين پارلاق اۇبرازى اطرافىندا داھا جدى و داھا فعال جريان ائدىر. بو بۇيو قازان خانين قھرمانلىغىنا اتحاف اۇلونوموش فصللر سىراسىندا گۇرمگىمىز دە بو مسئله ايلە باغلىدىر.

بۇيدا قازان خانين قھرمانلىغى نىن زنگىن و مختلف مزىتلرى حادثەلر نىن

اىچىندە تصوير اۇلونماقلا ياناشى اۇبرازىن اۇز دىلى ايلە دە سۇيلەنىلير. بورادا «سۇيلەمە» دە بىدىعى اسلوب گۆزلىگىنى ھىچ اۇلماسا اۇتەرى اۇلاراق قىد ائتمەك ممكن دئىلدىر.

بىدىعى كامللىك ذروەسىندە دايانان بو «سۇيلەمە» اۇز بىدىعى قورولوشونا، استىك خصوصىتلر نىنە گۇرە قھرمانلىق مۇوضوعونا حصر اۇلونوموش بىتكىن بىر اثر - پۇئما تاثيرى باغىشلاپىر. «پۇئما» آدلاندىردىغىمىز بو «سۇيلەمە» دە بىر باھادىرىن قھرمانلىق داستانى سوزەسى، تشبىھلرى، دۇيوش ميدانى اۇلان بىدىعى - تارىخى يۇرلر نىن اۇبرازلى تصويرى، محاربه و غلبە مۇوضوعونون احاطەلىگى قھرمانين انسانى كىفىتلر نىن آھنگدارلىغى، تارىخىلىكلە ھىمىن گۇنۇن (اسىرلىك گۇنونون) علاقەسى، تىرۇم اۇبۇرۇكتى نىن تصادفلردن تىمىزلىمەسى، لىرىك حىسلر نىن مۇدرک دۇشۇنۇجە ايلە وحدىتىنى، اخلاقى كىفىتلر نىن اوجالىغىنى و نھايت استىك ايدئالين تجىسمونۇ گۇرۇرۇك. بو فكىمىزە آتلاشلىماز افادەلرە شاھد كىمى باخاق.

۱ - بو سۇيلەمەدن اۇرنكلر: «يۇكسك - يۇكسك بۇيوك داغدان داش يۇوارلانارسا، اۇز دىزىنى اۇيلوغونو قارشىسىنا توتان منم»، «فرعونون ستونو تىك يۇردە يۇكلر قالانسا، اۇ تايىلارى دىزى ايلە توتوب دوران منم»، «آغ سازىن آسلانين دا بىر كۇكۇم وار»، «آلا قاز تىك اۇتلاماغا دۆزلر نىندە بىر آت قۇيماز»، «قۇرخو بىلمز قورد بالاسى اۇرگىنىدە بىر كۇكۇم وار، - قۇرخوسوندان چۇبانلار نىن قۇيونلارى اۇتارماز». و.س.

۲ - بىدىعى تارىخى يۇرلر نىن اۇبرازلى تصويرى: «آغجا قالا «سۇرمەلى» - دە آت اۇيناتدىم»، «آتلا ھارون ائلىنە چاپدىم، چاتدىم»، «آلتون آشىق اۇيىنادار «سانجى» - دان بگلىرى»، «قايلقدا سولانمىشىدى كافرىن بىر شھرى، «امان» - ىم سولارىندا يويونور ساحللىرى». و.س.

۳- محاربه و غلبه مؤضعسونون احاطه‌لیگی، «تائری منم» دئین کافرلرله آلتی دفعه محاربه اولموش، لاکین اوغوز دوشمنه غالب گلّه بیلمه میشدیر. قازان خان همین شهری آلتی گونده آلا بیلیمشدر. سؤرمه‌لیده گئدن محاربه‌ده قازان آلتونا میس کیمی باخیب غلبه‌دن دؤنمه ییب، کیلسه‌نی بیخیب مسجد تیکدیریب، «بورادا محاربه‌ئی دؤغوران سبب، محاربه‌نین گئتدیگی یئر، محاربه‌نین نتیجه‌سی و.س. بیتکین حکایت کیمی احاطه اولونور.

۴- لیریک حصه‌لرین مُدرک دوشونجه ایله وحدتی: «یئددی باشلی اژدرهایا یئتیب واردیم.

هیبتیندن سؤل گؤزوم یاشاردی.

هئی گؤزوم، نامرد گؤزوم، مخنث گؤزوم

بیر یالاندان نه وارکی، قۇرخودان - دئدیم»^(۱) و.س.

۵- قهرمانین انسانی کیفیتلری نین آهنگدارلیغی: قهرمان آیینماز شهرلر آلیب، داغیلماز قالالار داغیدیب، افسانه‌وی ایگیدلیکلر (اژداها) گؤستریب، لاکین اۇندا دا «آزم، بگم» - دئییه اویونمه ییر، تواضعکار اولاراق قالیر.

۶- تاریخلیکده همین گۆنۆن (مقایسه‌لی) علاقه‌سی: تاریخی غلبه‌لریندن دانیشان ایگید قازان بو گۆن اسیر اولماسینا باخمایارق، یئنه اؤز وارلیغینی، یاراشان بیر اوجالیقلا قۇروبور.

ایگید، مرد قازان اسیرلیک دؤرۆده، دوشمنه باش اگمیر، اۇنلاردان نجات گۆزله‌میر، اۇنلارلا نه‌ایسه گزشت ائتمیر. حتّا دوشمنین اسیردن «بیزی تعریفله» طلبینده اۇنلاری گۆلۆنچ وضعیتینه قۇبور. «کۆچۆجۆک دۇنوز شۆدنلی، یۇنما آغاج تائریلی کۆپگیم کافر».

بو کیچیحیک بدیعی پارچا قازان خانین معنوی بۆتۆلۆگۆنۆ آچیب گؤسترن،

(۱) کتاب دده قۇرقود، باکی، ۱۹۷۸، ص ۱۴۶.

انسانلیغا، شرافته، قهرمانلیغا اؤرنک ائدن بؤیۆک استتیک حادئه‌نی تجسم ائتدیریر.

قازان خانین قهرمانلیغینی تجسم ائتدیرن بئله پارچالار (بو بۇیدا دا، کتابدا دا) اولدوقجا چۆخدور. بو پارچالارین هر بیر قازان خان اؤبرازی نین مختلف کیفیتلرینی، شجاعتینی، مردلیغینی، جسارتینی، ایتی عاغلینی، ایگیدلیغینی و.س. تصویره اؤبؤکت ائدیر. بو تصویرلرین چۆخلوغو، کیفیتلرین مختلفلیگی قازان خان قهرمانلیغی نین بؤیۆکلۆگۆنۆ گؤستیریر.

بئله‌لیکله بدیعی - استتیک حادئه‌لرین سیستملی، آهنگدار و اعجازکار تصویر قازان خان اؤبرازی نین قهرمانلیق ماهیتینی یۆکسک بیر کامللیکله تجسم ائتدیریر.

بامسی بئیرک اؤبرازی

زنگین استتیک مضمونو ایله ان چۆخ سئچیلن و ان چۆن سؤیلن مهم و پارلاق بیر اؤبرازدیر. بئیرک اؤبرازی ظاهری و معنوی گۆزلیگین وحدتی نین اؤزۆنده جانلاندیرماسی ایله سجه‌لندیگیندن کامل انسان آنلایشی نین مجسمه‌سینه چئوریلیمشدر. تصادفی دئییل کی، کتابدا بئیرگین جمال و کمال صاحبی کیمی اوغوزدا انقلابلاگرن دؤرد یئکتیدن بیر اؤلماش حاقیندا صحبتین بۆتۆن اوغوز ایله یاییلماسی خصوصی وورغولانیر.

معنوی کامللیگین یۆکسک نمونه‌سی بئیرک اؤبرازی اولدوقجا زنگین استتیک کیفیتلرله احاطه اولونور. بو زنگینلیک حتّا بعضی بئیرک اؤبرازی نین گۆزلیگی نین عرصه‌سیندن کنارا چیخارا بیلیر. بئله استتیک وضعیتده بئیرک علویلیک و فاجعه‌ویلیک عرصه‌سینده دا گۆزل انسان ایدئالی نین مجسمه‌سینه چئوریلیر.

كتابدا بئيرك عُلوپليگى تجسّم ائتىدىن نادر اۇبرازلاردان بىرىدۇر. فاجعە وپلىگە گلدېكەدە ايسە بئيرك كىتاب ددە قۇرقودون ياراتدىغى ان پارلاق وان بۇيۇك فاجعە وى اۇبرازىدۇر. سۇنرا، اۆچۆنجو بئيرك كىتاب ددە قۇرقوددا پارلاق محبّت عاشقىدۇر. بانو چىچكەلە بئيرگىن محبّت ترانەلرى اۆز ملاحظىلىگى، كۆوركلىگى، ايرىكلىگى، ظريفلىگى، وفادارلىغى، مردلىگى - شجاعته اينجه باغليلغى، كدر - غم يۆكۆنون آغيرلىغى و.س. استىك زنگىنلىگى ايله اۆلدوقجا حزين سسلنىر.

بو حزين محبّت تصويرى كىتابدا ديگر قهرمانلارین محبت صحنه سینه بو شكیله بدیعی طراوتله جانلانا بیلمیر.

بئیرگین بىر چۇخ يۆكسك استىك كىفیتلرى نین اطرافیندا گنىش دایانماق ممكندۇر. لاکین بورادا اۇبرازین قهرمانلىق كىفیتلرینه دقت یئتىرمگى نظردە توتموشوق.

كىتاب ددە قۇرقودون ان مهم شكیله تصوير اۇبژئكتینه گتیردیگى بدیعی - استىك حادثه لردن بىرى ده شجاعت گۆسترن گنج ایگیدلره آد قۇیما مراسمیdır. مراسم اۇغوز بگلىرى نین اشتراكی ايله مُدرک ددە قۇرقودون رهبرلىگى آلیتندا كئچیر. ددە قۇرقود فوق العاده شجاعت گۆسترن ایگیده فخرى آد وئیریر. مراسم بۇيۇك شنلیكلره باشا چاتیر. ددە قۇرقود طرفیندن فخرى آد آلان باهادور اۇغوزون چۇخ شهرتلى جنگاورلریندن ساییلیر. بو جهانگیرلىك همیشه و هر یئرده تعریفه، حرمته و رغبتە توتولور.

بئيرك اۇغوزون محض بئله جهانگیرلریندندیر. فوق العاده شجاعت گۆسترن بئیرگین آد قۇیما مراسمی كىتابدا بئله تصوير اۆلونور: «قانلى اۇغوز بگلىرىنى چاغیردی، قۇناقلادى. اۇغلونون غصه سینی عرض ائله دی، جمله بگلىر استهزا ائندیلر. ددە قۇرقود گلدی، اۇغلانا آد قۇیدو... قالین اۇغوز بگلىرى ال گۆتوردۆلر

دعا قیلدیلا»^(۱)

كىتاب ددە قۇرقوددا آد قۇیما مراسمی بىر نئجه دفعه تصوير اۆلونور. لاکین بو تصويرلرده دقتى جلب ائدن اساس علامت هر ایگیده اۆنون گۆستردیگى شجاعته ياراشان آدىن قۇیولماسى و ددە قۇرقودون شرفلى گنجه بگلىك رتبه سى وئریلمه سینی طلب ائتمه سیدیر. مراسمین اوجا توتولان آنسى ددە قۇرقودون خیر - دعاسیندان سۇنرا فخرى آدىن اعلان ائدیلمه سیدیر: آیدیر:

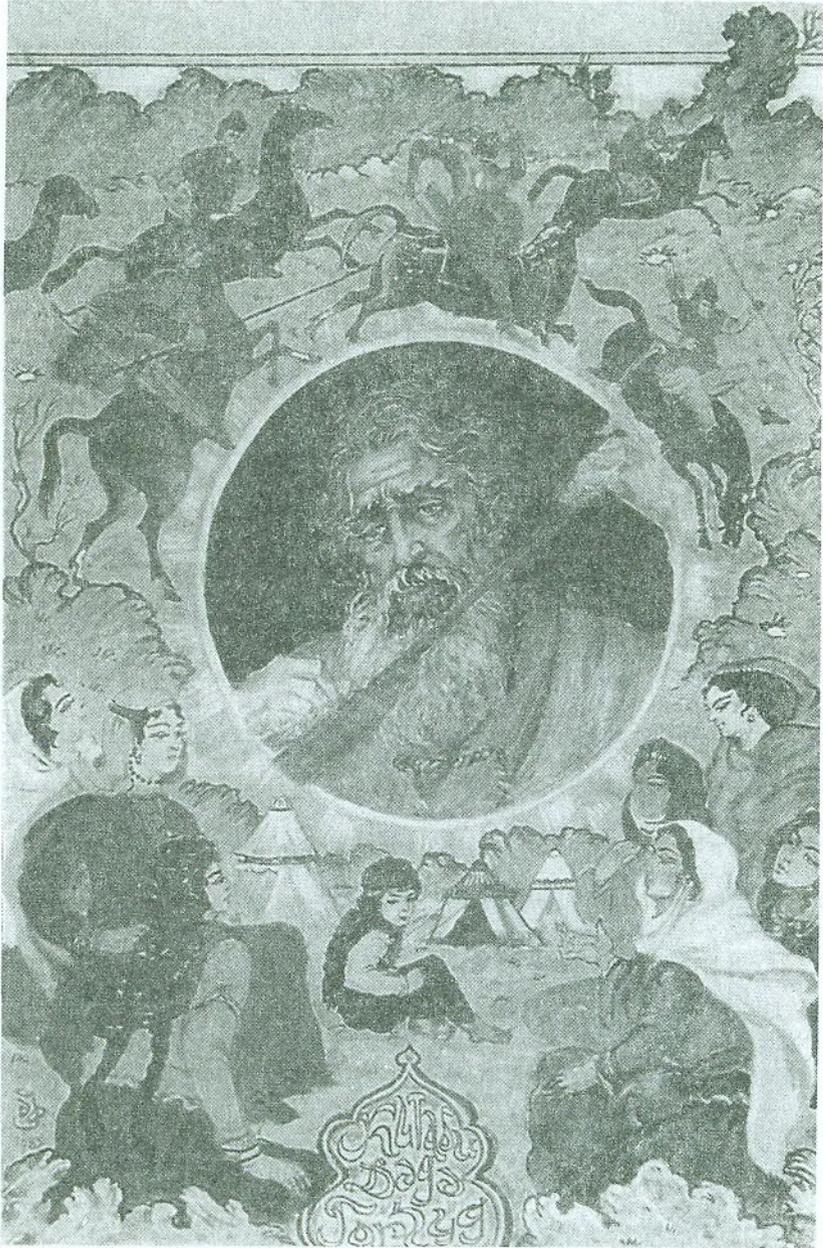
« - سۆزۆم دینله، بايورا بگ! آلاه تعالی سنه بىر اۇغول وئرمیش، توتا وئرسین! آغير سانجاق گۆتۆرنده مسلمانلار آرخاسى اۆلسون! قارشى ياتان قارا قارلى داغلاردان آشار اۆلسون. آلاه تعالی سنین اۇغولونا آشوت وئرسین. قانلى - قانلى سولاردان كئچر اۆلسا كئچید وئرسین! قالا بالىق كافره گیرنده آلاه تعالی سنین اۇغولونا فرصت وئرسین! سن اۇغولونو بامسان دؤیۆ اۇخشارسان. بونون آدى بۆز آيغیرلىق بامسى بئيرك اۆلسون! آدىنى من وئردیم، ياشینی آلاه وئرسین! - دئدى»^(۲)

آدقۇیما مراسمی اطرافیندا دایانماغیما سبب مُدرکلر مُدركى ددە قۇرقود طرفیندن قهرمانلىغین رسمی تصدیقینی بامسى بئیرگه عاندىتیدیر. اۇغوزدا قهرمانلىغین بئله يۆكسك شرفى هر ایگیدین قسمتینه دۆشمۆر. بئله ایگیدلرى اۇغوزدا بدیعی دیلله «بارماقلا» گۆستیرلر، بوغاج كیمی، باسات كیمی و بئيرك كیمی - مراسمین تصدیق ائندیگى كیمی بئيرك اۇغوزون «بارماقلا» گۆستردیگى شرفلى قهرماندیر.

كىتاب ددە قۇرقوددا بامسى بئيرك مردلىك و صداقت آنلايشيلارینی وحدته تجسّم ائتىدىن گۆزلىك اۇبرازىدۇر. اۆنون صداقتى مردلىگینی، مردلىگى ايسه

(۱) كىتاب ددە قۇرقود، ۱۹۷۸، ص ۴۸.

(۲) يئنه اۇرادا، ص ۴۹.

«كتاب دده قۇر قود» داستانى نىن قهرمانلارى - رسام: فخرالدين على يئف

صداقتىنى تاملايىر. اۇبرازىن استىك منىمسه نىلمه سىندە «مردلىگىن صداقتى، صداقتىن مردلىگى دۇغرولوغو» تصرفات استىك قاورايشىن داياغىنا چئوريلير.

مردلىك «شجاعتى» شجاعت ايسه «عفتىن» طرفى (نوعو) كىمى مختلف اخلاقى - استىك طبيعتى آنلايشلار بىر اۇبۇنكتده بئىرك اۇبرازىندا جانلانير. شجاعتىن و عفتىن بىر اۇبۇنكتده - اۇبرازدا وحدتى همىن اۇبرازا بۆتؤولنىمىش بىر معنا گتيرير.

بئىرك اۇبرازى نىن قهرمانلىق ماهىتى بو استىك قانونا و يغونلوغون اساسىندا تظاهر اندير. لاکىن بو تظاهر بئىرك اۇبرازى نىن استىك ماهىتىنى آچان فۇرمالاردان بىرىدیر. بونولا بئله تکجه بىر فۇرمانىن اۆزۈندە بئله، بئىرك قهرمانلىغىن يۆكسكىلىگى حيرت آمير بىر عظمتىن مجسمه سىنه چئوريلير. بو عظمت مجسمه سىنى دۇغوران استىك عامل «شجاعتى» و «عفت» آنلايشلارى نىن بئىرك اۇبرازىندا تجزيه اولونمايدير.

شجاعت و عفت آنلايشلارى نىن بئىرك اۇبرازىندا كى وحدتىدن دۇغان «بۆتؤولۆك» قهرمانلىغىن استىك مضمونونو تشكيل ائدن ضرورى كىفیتلردن بىرىدیر. بدیعی - استىك تفكرۆن قدرتيله بئىرك اۇبرازى محض بو كىفیتده قهرمانلىق آنلايشى نىن خصوصى معيارىنا چئوريلمىشىدیر. بئىرك اۇبرازى نىن عظمتىنده ديگر كىفیتلره ياناشى بو معيارىن دا اۆزرىنده دايانىر.

بئىرگه مخصوص بو قهرمانلىق مزىتى كتاب دده قۇر قوددا اينجه بىر حساسلىقلا و دواملى بىر آردىجىللىقلا تصوير اولونور. تصادفى دىيىل كى، بئىرگه مخصوص بو قهرمانلىق كىفیتى بىر بۇيون - فصلين سرحدلرىندن چىخاراق ديگر بۇيلارىن دا سرحدلرىنده گۆرۆتور. مثلاً، بئىرك قهرمانلىغى نىن بو كىفیتى نىن تصويرىنى «بايورانىن اۇغلو بامسى بۇيو» - ندا گۆر دۆگۆموز كىمى «ايچ اۇغوزا داش اۇغوز

عاصى اۇلۇب بئىرك اۋلدوگۆ بۇي» - دا داگۇرورۆك. هر ايكى بۇيدان نمونه گۇتۆرك.

«بايورائين اوغلو بامسى بئىرك بۇيو» - ندا بئىرك اۋن آلتى ايل دوشمن قالاسيندا دوستاق اۋلدوقدان سۇنرا عقل، دۇزۇم و جسارت گۇسترهرك قاچير و بالانچى اوغلو يالانچىلىغى افشا اندهرك حقيقتى اورتايا چىخارير. لاکين، قازان خانين تکليفينى بئله قبول ائتمه دن، اۋن آلتى ايل حسرتينى چکديگى سۇگىلىسى بانوچىچکله تۇي - بساطى قورماقدان امتناع اندير. سبب؟ سبب قالادا دوستاق قالان اۋتوز دۇققوز ايگيد يۇلداشيدير. بئىرك شرفينه سيغيشدير مير كى، اۋتوز دۇققوز ايگيد يۇلداشى مظلوم اسير حياتى ياشاسين، اۋزۇ ايسه وطنده تۇي - بساط قورسون: «قازان بگ آيدير: گل! مرادينا يئتيش! بئىرك آيدير: خانيم قازان! يۇلداشلاريمى چىخارماينجا، حصارى آلمايينجا مرادا ايرمزم - دئدى.»^(۱) بئيرگين بو شهامتلى مردليگى اۋنون يۇلداشلارينا و وئردىگى سۇزه (قالادا) اۋلان اعتبارلى صداقتيله بير آهنگده بير مقامداير.

«ايچ اوغوزا داش اوغوز عاصى اۇلۇب بئىرك اۋلدوگۆ بۇي» - دا بئىرك نامرد قسدينده قتلىنه راضى اۋلور، لاکين قازان خانان اعتبارسىزلىغى قبول ائتمير: «اروز آيدير: - هپ شۇل اۋتوران بگلر قازانا عاصى اۋلدوق، آند ايچديک. مصحف گتير ديلر: - سن دخى آند ايچ - دئديلر. قازانا من عاصى اۋلمازام دئييب آند ايچدى - سۇيله دى، آيدير:

من قازانين نعمتيني چۇخ يئميشم،

بيلمەسم گۇزۇمه دورسون!

قارقۇچدا غازيلىق آتيني چۇخ مينميشم.

بيلمزم مانا تابوت اۋلسون!

ياخشى قافتانلارين چۇخ گئيميشم،

بيلمزم كفنيم اۋلسون!

آلا بارگاه اۋتاغينا چۇخ گيرميشم

بيلمزم مانا زندان اۋلسون!

من قازاندا دۇنمه زم، بللى بيلگيل - دئدى.»^(۱)

انسانى رفته گتيرن بو پۇئتيك لۇحه نين خالقيميزين بديعى - استتيك شعوروندا «بئىرك اۋيرازى نين مردليک و صداقت رمزينه دۇنمه سي» - فکرى نين رئالليغينداكى رۇلونو دفته گتيرمه مک، بيزه چتيدير.

خالقين قدرتلى بديعى تفکرو «بير داستانا سيغيشا بيلمه يه چک» بۇيۆك معناني بير شعر پارچاسيندا پۇئتيك کاملليکله تجسم ائتديره بيلميشدير. بئىرك اۋيرازى نين مين ايلرله خالقيميزين اجتماعى حياتيندا معنوى زينت كيمي پارلاماسيندا بو بديعى لۇحه نين ده اۋز يئرى واردير. بو لۇحه بديعى ديلله دئسك، ايدئالا دۇغرو قهرمانليغين پروازلانماسيندا «مردليک» و صداقت كيمي گۇجلۇ قانادلارا اۋستونلۆك وئرير و بو قانادلارا الوان بۇيالار وورور. بو بديعى الوانليق «نعمتيني چۇخ يئميشم، (عاصى اۋلسام) گۇزۇمه دورسون!»، «آتيني چۇخ مينميشم - تابوت اۋلسون!»، «قافتانلارين چۇخ گئيميشم - كفنيم اۋلسون!» كيمي استتيك هيچان دۇغوران عبرت آميز و حيرت آميز حكمتلرده پارلاير.

۱ - پۇئتيك تصويرده بو حكمتلر مردليک و صداقت آنالاييشلارنى نين استتيك مضمونونو آچان پۇئتيك واسطه لره چئوريلير. بو واسطه لر بيزده جمالى ايله، كمالى ايله، مردليگى ايله، صداقتى ايله، حياسى ايله، جسارتى ايله، شجاعتى ايله و حتا فاجعه سى ايله ده گۇزل اۋلان بئيرگين گۇزولليگينه ظريف و ليريك حسلر دۇغورور. بو حسلر مردليگين، صداقتين، قهرمانليغين بئىرك گۇزولليگينه بيزى

(۱) يئنه اۋرادا.

قۇووشدورور. بو حىسلىر بىزى بئىرك گۇزلىگى نىن فاجعه سىنى درك ائتمگه بۆكسلىدىر.

كىتاب دده قۇرقوددا بئىرك، دۇغولماسى آرزو اۇلوندوغو و يا دۇغولدوغو گۆندن اۇلۇم گۆنونه قدر حياتى تصوير اۇلونان يگانه اۇبرازدىر. بئىرگىن اۇبرازى حياتىندا بئله يگانه لىكلر نمونه سىنه چۇخ تصادف اۇلونور. اۇ، يئددى باجى نىن يگانه قارداشى و بايبورا بگىن يگانه اۇغلودور. اۇ، كىتاب دده قۇرقودون اۇلۇمىله نتيجه لىن يگانه فاجعه اۇبرازىدىر. اۇ، غربتده (دوستتاقلىقدا) سئوگى حسرتى چكن، بو حسرتله آليشىب يانان عاشق كىمى اثرده كى قهرمانلار ايچىنده يگانه محبّت عذابكشىدىر.

لاكىن كىتاب دده قۇرقوددا بو «يگانه لىكلر» بئىرگى حادئهلر لىن قهرمانلىق زنگىنلىك لرىندن تجريد ائتمك نىيىتى گۆدمۆر، عكسىنه، بو يگانه لىكلر بئىرگى حادئهلر لىن داها زنگىنلىك لرىنه قۇووشدورور. مثلاً، ايگىد باهادىر لىن اسىرلىك دن قاجماسىنا بانو چىچگىن «تۇى» خبرى سبب اۇلور. بو سبب اۇز نتيجه سىنى دۆشمىن «حصارى نىن» بيخىلماسىندا، اۇغوزون بۇيوك غلبه سىنده گۆستىر.

كىتاب دده قۇرقوددا بامسى بئىرگىن قهرمانلىغىنا حصر اۇلونموش تصويرلر چۇخدور. بئله تصويرلردن بىرى يئنى يئتمه ياشلار يندا بئىرگىن گۆستردىگى ايلك شجاعته حصر اۇلونور. بو حادئه، قيد ائتدىگىمىز كىمى، دده قۇرقود طرفىندىن «بامسى بئىرك» كىمى شرفلى آدلا تلىطيف اۇلونماغا سبب اۇلدو.

آتاسى نىن بازركانلار لىنى سۇيوب غارت ائدن ائونىك قالاسى نىن بئش يوز كافرى اوزرىنده چالدىغى غلبه اۇغوزدا بئىرگه شهرت گىردى.

«... بازركان، دخى اۇنلرىنه دۆشدۆ، قالاغوز اۇلدو. كافرلر دخى دۆشۆبن بىر يئرده آخچا اوشۆرمكده ايدى. بو محلدە ازلر لىن ميدانى آرسلانى، پهلوانلار لىن قاپلانى بوز اۇغلان يئتىدى، بىر - ايكى دئمه دى، كافرلر قىلبغوردو. بو قالدىران

كافرلر اۇلدۆردۆ، غزائله دى، بازركانلار لىن مالىنى قورتاردى، گئرى دۆندۆ.»^(۱) بو نمونه ده بئىرگىن آدى كىمى تقدىم اۇلونان «بوز اۇغلان» افاده سى مارق دۇغورور. «بوز اۇغلان» افاده سى تدقىقاتچىلار لىن دقتىنى جلب ائتمىش، اۇنون شرحىنه يئر آيرىلمىشىدىر. بئله بىر نمونه نى كىتاب دده قۇرقود اثرى نىن (باكى، يازىچى ۱۹۸۸) چاپىندا كى كىتابا «متىن ميعاصر شنلىك» آدى علاوه ده گۆرۆرك: «بوز اۇغلان» - بوز آتلى بئىرك ميعاسىندا يئر...^(۲)

اساس مقصدىمىز قهرمانلىغىن آمارىنا حصر اۇلوندوغوندىن بو شرحه ده تۇخونماغى مناسب بىلدىك. فكرىمىزجه، شرحه «بوز اۇغلان» اوز ميعا يئر لىنى تاپمىشىدىر. كىتاب دده قۇرقود قهرمانلار لى نىن هر بىرى نىن آتى آيرىلىقدا آد داشىير.

بئىرگىن آتى ايسه «بوز آيغىر» كىمى تانىنسا دا «بوز» آدى آتدان بئىرگه كئچمه مىشىدىر. آتا بو آدى آتىن درىسى نىن رنگى ايله قۇيولموشدور. عىنى زاماندا آتار لىن آدى چۇخ واخت هميشه اۇلماسا دا آتىن رنگىنه گۆره تعيىن اۇلونور. مثلاً، قاراغات - اوروزون آتى، آغ آت - شىر شمس الدىنن آتى و. س.

بئىرگه مخصوص اۇلان «بوز آتلى» آدى نىن «بوز آتلى بئىرك» ميعاسى ايله علاقه سى يۇخدور. بوراداكى «بوز» صفتى آتا مخصوصدور. آت ايسه بئىرگه مخصوصدور. يعنى بئىرگىن آتى - آتىن اوز آدى ايله چاغىر لىر. اگر، اۇندا «قۇنور آتلى بئىرك - دئىيله بىلردى، لاكىن قۇنور آتىن صاحىبى بئىرك - بوز اۇغلان» آدىنى ايتىرمه دن، اۇزۆنده ساخلايا بىلردى. چۆنكى «بوز اۇغلان» آدىندا كى «بوزلوق» آتا مخصوص خارجى صفتى درى نىن رنگىنى دئىيل، انسانا مخصوص ميعوى پسىكولوژى كىفئتى افاده ائدىر. يعنى «بوز اۇغلان» - آنلايىشى، اۇغلان لىن

(۱) همىن كىتاب، ص ۱۵۱.
(۲) شرحىن مؤلفى س. غلىزاده دىر.

بۇز لوغوندىن خبر وئىرىر. بو «بۇزلوق» چۇخ جدى اۇلماغىن، خاصىتتە شىت دىيىل - سرت، يۆنگۈل دىيىل - آغىر اۇلماغىن، طبيعتتە جىليز دىيىل - سانباللى، دىانتلى، متانتلى، دۇزۇملۇ اۇلماغىن علامتىدۇر. خالقىن تفكرۇندە بو علامت بدىعى مفھوما چئوربىلەر «بۇز اۇغلان» شكىلىدە اۆزە چىخىر. تصادفى دىيىل كى، يو خارىدا گۇستردىگىمىز يۆكسك معنوى كىفئىتلرىن هامىسى اثر بۇبو بئىرك اۇبرازىندا محض بو مضموندا تجسّم ائتمىشىدۇر.

اۇنو دا قىد ائدك كى، يالنىز بدىعى گئرچكلىكدە دىيىل، حىياتى گئرچكلىكدە دە «بۇز اۇغلان» افادەسى بو گون دە ياشاماقدادىر. آذربايجانىن غرب طرفىندە خصوصىلە قازاخدا بو گون دە آغىر، سرت، جدى، متىن گىنجلرە «بۇز اۇغلان» دىيىلىر. (ياشلىلار ايسە «بۇز كىشى» و يا «بۇز آدم» دىيىلىر.)

بئلهلىكلە «بۇز اۇغلان» - بۇز اتلى بئىرك معناسىنى دىيىل، سرت، جدى، متىن، آغىر دۇزۇملۇ، سانباللى، مرد شخصىت معناسىنى اۇبرازدا سجيەلندىرىر.

گۇرۇندوگۇ كىمى، بئىرك بو سجيەدە، يعنى «بۇز اۇغلان» اۇلراق دا قهرمانلىق محىطى نىن طراوتلى محصولودور. اۇغوزون بو طراوتلى محصولو اۇلان «بۇز اۇغلان» سۇنرا يئتىشە جك - بامسى بئىرك اۇلاجاق و اۇغوزون شهرتى عالمە يايىلان، قدرتلى قهرمانلارى جرگەسىندە قازان خانىن اىستكلىسى كىمى شرفلى يئر توتاجاق، آدىلى - سانلى سر كر دلرلە بىرگە قازان بگىن قارداشى قاراگۇنە، قىان سلجوق اۇغلو دلى دۇندار، قاراگۇنە اۇغلو قارا بوداق، غفلت قۇجا اۇغلو شىر شمس الدىن، قۇجا اۇغلو بگ يئىنك، آت آغىزلى آروز قۇجا، بىغى قانلى بۇگدۇز آمن ايلە بىرگە دوشمن اوزرىنە قوشون چكە جك و «چال قىلىنجىن، آغام قازان يئتىدۇم» - دىئە جك.

«بونون آردىنجا، گۇرەلېم خانىم، كىملر يئتىدى؟ پاراسارىن بايورد حصارىندان پارلايىب اوچان، آن - آلاجا گردگىنە قارشى گلن، يئىددى قىزىن

اومودو، قالىن اۇغوز ايمرنجىسى، قازان ايمرنجىسى، قازان بگىن ايناغى، بۇز آغىرلى بئىرك چاپار يئتىدى: چال قىلىنجىن آغام قازان يئتىدۇم - دىئدى»^(۱)

«قالىن اۇغوز ايمرنجىسى» - بامسى بئىرك بو گۇندە خالقىمىزىن سئوئىملى قهرمانىدۇر، چۆنكى، قهرمانلىق كىمى بئىرك دە اۇلمىدۇر. خالق بئىرگى استىتىك ايدئالين تجسّم اۇلاراق ياراتدىغى كىمى، اۇنو بو ايدئالين قهرمان داشىيىجىسى نىن اۇبرازىنى مىن ايلرلە ياشاتدىغى كىمى گلە جكدە دە سئو - سئو ياشادا جاقدىر.

قانتورالى اۇبرازى

اۇبرازلا ايلك تانىشلىق اۇنون شن و مهربان طبيعتىنى قاوراماقدان باشلايىر. بو اىگىد گنجىن هنر آنلايشى ايلە ماراقلى باغلىلىغى رغبت دۇغورور. هنرە وورغون اۇلان بو هنرلى گنج ائولنە جگى قىزى دا هنرلى گۇرمك اىستەيىر: «قانتورالى آيدىر: - بابا، من يئرىمدن دورمادان اۇل دورموش اۇلا. من قاراقۇچ آتىما مىنمەدن اۇل مىنمىش اۇلا. من قانلى كافر ائلىنە وارمادان اۇل وارمىش، منە باش گتتىر مىش اۇلا»^(۲)

بو فكرىن افادەسى اۇنون معنوى گۇزلىگىنە ايلك تانىشلىق كىمى بىر استقامت تاثيرى باغىشلايىر. بو استقامت قانتورالى نىن گۇزلىگىنى قهرمانلىقدا؛ قهرمانلىغىنى هنرە آختارماغا يۇنلىر. بۆتۆن بونلار «قانلى قۇجا اۇغلو قانتورالى بۇيو» - ندا مختلف سوئەلى بدىعى - استىتىك حادىلەر كىمى تصوير اۇلونور. سۇنراكى دۇيوش ميدانلارىندا هنر گۇسترن بىر قهرمان كىمى ايدئالا موافق كىفئىتلرىن داشىيىجىسىنا چئوربىلىر.

قانتورالى جسارتلى شهامتلى طبيعتى ايلە اۇغوزا شهرت گتتىرن هنرلى

(۱) كتاب دده قورقود، باكى، ۱۹۷۸، ص ۹۹.

(۲) كتاب دده قورقود، ص ۹۹.

قهرمانيدير. اۇنۇن قهرمانلىق ھارمونىسىنە «ھنر» خصوصى الوانلىق گتيرير. بو اۇبرازين استتيك طبيعتى گۈزلىن ايدئالى نين معيارلارى اساسيندا افادە تاپير. ظاهرى و معنوى گۈزلىگين افادەسى اۇلان قانتورالى اۇبرازى «گۈزل انسان» معيارينى داھا دا آيدين تجسم ائتديرير.

گۈزل انسان ايدئالى نين بديعى - استتيك تجسمو اۇلان قانتورالى اۇبرازى دۇلغون سجيەسىنى قهرمانلىق آنلايشيندا تاپير. بو اۇبراز قهرمانلىق آنلايشى نين مختلف و زنگين كيفيتلرى نين احاطەسىندە قهرمانلىق ايدئالى نين افادەسىنە چئوريلير. اۇدور كى، قانتورالى اۇبرازى نين كتاب ددە قۇرقوددا ايدئال قهرمانلىقى تجسم ائتديرين عظمتلى اوزمان اۇبرازلارين سيراسيندا پارلاق يىرى واردير.

كتاب ددە قۇرقوددا اۇغوز قهرمانلارى نين ظاهرى گۈزلىگينه دقت يئتيريلمەسى استتيك معنا داشيير. بو معنا استتيك ايدئالين تجسمونه اۇبژئكت اۇلان انسان قهرمان اۇبرازيندا داھا درين و جديدير. معنا درينلىگى مجرد ايدئالان دۇغان انسان گۈزلىگى آنلايشى نين عيانيشمەسى پرۇسسسى نين جديليگيندەدير. محض بو جديليك مجرد اۇلاندا مشخص اۇلانين تجزيەسىنى يارادان و ان زنگين استتيك پرۇسس اۇلان استتيك ايدئالين طبيعتيندە دۇغان بير عامل كيمى اۇزۇنو گۇستيرير. بو عامل اۇزۇنو استتيك ايدئالين خصوصى قانوناويغونلوغو كيمى افادە ائدير: «گۈزل انسان ايدئالى».

گۈزل انسان ايدئالينا اۇبژئكت اۇلان قهرمانلار - اۇبرازلار معنوى گۈزلىگه منسوب اولدوغو كيمى ظاهرى گۈزلىگه دە مالک اولورلار. بئله ليكله «گۈزل انسان ايدئالى» استتيك پرۇسس كيمى صنعت گئچكلگى نين مهم اۇبژئكتلريندن بيرى اۇلان اۇبرازدا انسانين معنوى و ظاهرى گۈزلىگى نين ھارمونىسى شكيليندە عيانيلشير. كتاب ددە قۇرقوددا اۇغوز قهرمانلارى نين

ظاهرى گۈزلىگينه جدى پرۇسس كيمى باخيلماسينا سبب دە بو عيانيلىگين استتيك معنا داشيماسيدير.

كتاب ددە قۇرقوددا بئيرك، اوروز، يئينك، آمرن و. باشقا اۇبرازلارين ظاهرى گۈزلىگى نين تصويرينه دقت يئتيريلميشدير. لاکين، اثرده ظاهرى گۈزلىگين ان پارلاق افادەسىنى قانتورالى اۇبرازيندا گۇرۇرۆك: «قانتورالى جمال و کمال ييهسى ييگيت ايدى، اۇغوزدا دۇرد ييگيت نقابلى گزردى. بيرى قانتورالى، بيرى قاراچلور و اۇغلو قارقونلوق و بۇز آيغيرلى بئيرك.»^(۱)

بو نمونه ده «جمال» افادەسى ظاهرى گۈزلىگين، «کمال» افادەسى ايسه معنوى گۈزلىگين بديعى تصوير واسطەسیدير. اۇبرازين معنوى و ظاهرى گۈزلىگى نين هر ايکى طرفينه کاراکتریک خصوصيت و تصور آيدينلىغى گتيره بيلن هر ايکى افادە «جمال و کمال» اۇچۇنجۇ بير افادە ايله «ايگيد» قانتورالى اۇبرازينا بوتۇولۆك گتيرير. بو بوتۇولۆکده «جمال» آنلايشى اۇبرازين ظاهرى گۈزلىگينى، «کمال» - معنوى گۈزلىگينى، «حکمت» - جنسينه داخل اۇلان بير نۇعۇنو «عقل گۈزلىگينى»؛ «ايگيد» - معنوى گۈزلىگينى «شجاعت» جنسينه داخل اۇلان بير نۇعۇنو: «قۇجالىغى» عکس ائتديرير. کتاب ددە قۇرقودون اعجازکار بديعى - استتيك قدرتى کيچيک بير افادەيه ده اۇچ بۇيۆک معنالى آنلايشيلارين بديعى ترتيباتينى قورماقلا زنگين استتيك فکر يارادا بيلميشدير.

قانتورالى معنوى و ظاهرى گۈزلىگين ھارمونىسىنى دا دۇغوران قهرماندير. قانتورالى نين «قدرتين ايله يارانميش» تاثيرى باغيشلايان اعجازکار گۈزلىگى ھامينى، حتا گۈزلىگى نين تعريفى عالمة ياييلميش، اوغروندا اۇتوزايكى باھاديرين باشى کسيلميش، گۈزلر گۈزلى سلجاني دا حيرته گتيرير. بو حيرت حسی سلجاني رغبت و پرستشینه سبب اولاراق قانتورالى عظمتينه وورغونلوق

(۱) کتاب ددە قۇرقود، باکی، ۱۹۷۸، ص ۹۹.

ياردير: «... قانتورالى نجاتين سَردى. قىز كۆشكەن باخىردى، داراقلىغا بۇشالدى، كدىسى مۇلادى، اۋوسل اۋلوموش دانا كىمى آغزى نىن سويو آخدى، يانينداكى قىزلارا آيدير: - حقّ تعالى آتامين كۆنلۆنە رحمت ائله سە، كىين كسىب منى اۋل يىگىدە وئرسە... بونون كىمى يىگىت حىف اۋلاكى، جَناورلر يىندە هلاك اۋلا - دئدى.»^(۱)

ظاهرى و معنوى گۆزلىكلىرى نىن بدىعى تصويرى قانتورالى اۋبrazى نىن استىك مضمونونو آچان اساس عامللردن بىرىدیر. معنوى گۆزلىگىن زنگىن چالارلارى اۋبrazىن تصويرىندە داها گنىش يئر توتور.

قانتورالى اۋبrazى نىن استىك مضمونونو تشكىل ائدن بىر چۇخ معنوى كىفئىتلىرى بدىعى فعاللىغىندا استىك امكانلار نىن آچىلىشىنا خدمت ائدیر. هنرلى قهرمان قۇرخو بىلمزلىگى، شجاعىلىگى، جلدلىگى، گۆجلۇلوگو اىلە ياناشى عاغىللى، ناموسلو، غيرتلى بىر گنج كىمى دە شهرت قازانمىشدير. بو يۆكسك كىفئىتلىرىن قانتورالى اۋبrazىندا وحدتى گۆزل انسان آنلايشىنى تجسم ائىدىرن عامللردن بىرىدیر. خالقين بدىعى تفكر وئندە گۆزل انسان آنلايشى شجاعت و شهامت معيارلارى اىلە ياناشى ناموس و غيرت آنلايشى نىن دا ضرورى وحدتىنە اساسلانیر.

بو پروسئسده دىالكىك علاقه جدى شكىلدە گۆزلىنىر. شجاعت و يا شهامت ناموس و يا غيرتله دۇغرولدوغو كىمى، ناموس و يا غيرت دە شجاعت و شهامت نىن واسطە سىلە قۇرونور.

اۋغلونالگىن آختارماقدان قايدان آتانىن (سلجانى الماق شرطلى باره دە) دئدىكلىرى قانتورالىنى ناموسونو قۇروماغا يۇئلىدیر: «قانتورالى آيدير: بابا، بو

سۆزۆ سان مانا دئمه مك گرک ايدىن. چۆنكى، دئدىن، البتّه ارسام گرک. باشىما قاخىنج، اۆزۆمه تۇخونج اۋلماسىن. قادين آنا، بگ بابا آسن قالىن - دئدى.»^(۱) گتيردىگى خبرى قانتورالىيا دئدىگىنە پشيمان اۋلان قانلى قۇجا چۇخلو دلىلر گتيرىب اۋغلونالاردا بونون نتيجه سىز اۋلاجاغىنى گۆرهرك اۋنا اوغور آرزولايير: «گۆردۆلر كى، ناموس اۋچۆن يىنىلمز؛ آيىتدىلار: - اۋغول، اوغرون آچىق اۋلسون!»

قانتورالى نىن شجاعىتى دە، شهامتى دە، هنرى دە ناموسون، غيرتىن قۇرونماسى نامينه گىرچكلىشە بىلدى. باشقا سۆزلە، «ناموس اۋچۆن يىنىلمز» - اۋلان قانتورالى نىن شهامت و شجاعىتى اۋچ جاناوار نىن «گۆزلەدىگى» هنر ميدانىندا گىرچكلىشە بىلدى.

بو گىرچكلىك اۋنون معنوى كاملىگى اىلە ياناشى ظاهرى كاملىگىنى دە گۆزلىك معيارلارى اىلە تصديق ائدى.

«هنر ميدانى» - ندا قانتورالى نىن قهرمانلىق ماهىتى پارلاق شكىلدە آچىلىر. بو اعجازكار پارلاقلىق اۋنون معنوى و ظاهرى گۆزلىكلىرىنە مخصوص باشقا كىفئىتلىرىنى شفق نورونالار بۆرۆيۆر. قانتورالى محض بو ماهىتدە استىك ايدئال نىن اۋبrazىكتىنە چئوريلير.

بۆتون گۆزلىكلىرى اۋزۆندە تجسم ائدىرن قانتورالى اۋزۆچۆنۆهر بىر انسان گۆچۆندىن قات - قات اۋستۆن اۋلدوغو (اۋتوز ايكى باهادير نىن اۋلۆمۆندە سبب بو ايدى) تصديق اۋلوموش اۋچ جاناوارا (فاصله وئرمەدن نۆبە اىلە) قارشى قۇيور. انسانلا بىر تىجى وحشىلر نىن بو قارشى دورماسى «حيرت» دۇغورور. بو حيرت يالنىز دۇغمالار دئىيل، حتا يادالاردا - كافرلر دە مخصوص اۋلور.

يادالار، دۇغمالار كىمى هنرلى قهرمان نىن ايكىدىگى نىن، گۆزلىگى نىن جدى

(۱) كىتاب دده قۇرقود، ص ۹۷.

(۱) كىتاب دده قۇرقود، ص ۹۹.

تەلەكە قارشىسىندا قالماغىنا قۇيمورلار، بشر گۈزلىگى نىن نادر اينجىسى نىن محو
 ۋلا بىلە جگىندىن مأيوس اۋلوب كۈۈزلىرلر: «بو محلده دمير زنجيرلە بوغا
 گتير ديلر. بوغا ديزين چۈكدۈ، بوينوزو ايلە بىر مرمر داشى يۇغوردو، پندير كيمي
 ديددى. كافرلر آيدير: - شيمدى ييگيدى اۋتار يىخار، سَرر، ييرتار. يىخىلسين
 اۋغوز ائللىرى، قيرخ ييگيت بىر بگ اۋغلو ايلە قيزدان اۋترو اۋلمك نۇلور؟ -
 دئدىلر. بونو ائشيتجك قيرخ ييگيت آغلاشدىلار.»^(۱)

دۇغمالارين و يادلارين عىنى بىر اۋيژئكتده مأيوسلوغو انسان ماهيەسى نىن
 تصديق لحظه سىدير. بو لحظه اجتماعى، سياسى، دىنى، مىلى مناسبتلرين ضدىتلى
 مۇقعلرينى كۈلگە دە و ياگئرىدە قۇيور. انسان گۈزلىگى، انسان هنرى بو مۇقعلرين
 فۇقۇندە دورور. انسان محض بو «دوروشدا» اۋز مزىتىنە ياخىنلاشميش اۋلور.
 انسان بو ماهيتدە داها يۈكسك معيارلارلا دۈشۈنۈب - ياشاماغا لايىق اۋلور.
 دىنى، مىلى و باشقا مۇقعلرين فرقلى (و يا ضدىتلى) اۋلماسينا باخما يارق،
 انسانلىغين بۇيۈكلۈگۈنە، اوجالىغينا، هنرلى و گۈزل و ارلىغى ايلە شرف گتير ميش
 اۋلان قهرمان انسانين گۈجلۈ، هم دە غير انسانى قوهرلە قارشى - قارشىيا دوروش،
 عظمتلى گۈزلىگى گۈزلىگى گۈرۈب، سئوينج دويان هر بىر كسى (دۇغمانى دا،
 يادى دا) تلاطمە گتيرير. يادلار كافرلر بئله، بىر قيزدان اۋترو قانتورالى كيمي بىر
 قهرمانين اۋلە بىلە جك احتمالينا قايعى و هيجانلا ياناشيرلار. بو قايعى و هيجان
 انسان گۈزلىگىنە اۋنون اۋلمزلىگىنە، وقارلا ياشايا بىلمەسىنە بسلنن بۇيۈك و
 اوجا اۋلان انسانى رغبتيدير. گۈزل انسان كيمي قانتورالليا بسلنن بو رغبىت اۋنون
 قهرمانلىغى سايهسىندە يارانميشدير. بونا گۈرە دە بو رغبىتدە گۈزل قانتورالى نىن
 قهرمانلىغى دا افادە اۋلونور.

لاكىن هنرلى قانتورالى نىن قهرمانلىق مضمونو اۋچ جاناوار ايلە دۇيوش

صحنهسىندە داها پارلاق افادە اۋلونور. همين صحنه دە آسلانلا دۇيوشون بديعى
 تصويرينه نظر سالاق: «آسلانى قۇبو وئرديلر، سۈردۈگلىدى. قانتورالى بىر كپتنگى
 قۇلباغينا دۇلادى، آسلانين پنجهسىنە سونو وئردى. آدى گۈركلۈ محمده صلوات
 گتيردى، آسلانين آلىك گۈزە ديب بىر يومروق اله اوردو كيم، يومروق چنهسىنە
 تۇخوندو، اۋواتدى. سۈكسۈنۈندن توتدو: بئلىنى يۈزدۈ، آندان گۈتۈرۈب يئرە
 اوردو، خورد اۋلدو...»^(۱)

ديگر جاناوارلار دا قانتورالى نىن اليندە بئله جه هلاک اۋلدو. هم دە بو
 جاناوارلارلا قانتورالى يالين الله دۇيوشۇر: «قانتورالى: - مره كافر! آسلانى قۇبو
 وئرگلسين! - دئدى. قارا پۇلاد اۋز قىلپنجيم يۇخ كيم، قارواشديغى دم ايكى
 بىچە ديديم ...» تكورون مكرلى آداملارى آرا وئرمەدن جاناوارلارى بىر - بىر
 قانتورالى نىن اۋستونە بوراخير، قصداً اۋنا دىنجىنى آلماغى امكانسىز ائديرلر:
 «سرخۇش بىگيت هر ايكى جناورلە ساواشدى، تاييندى دۈشدۈ.» لاکين مثلى
 گۈرۈنمەميش بو دۇيوشدە قانتورالى قهرمانلارلا ياراشان الى انسانى كىفئيتلىرى
 ساجە دە اۋلاراق بىر قهرمان - باهادير كيمي دۇغرولتمادى، حتتا بو كىفئيتلرە يئنى
 گۈزلىك - قهرمانلىق - مردلىك معيارلارى گتيردى.

اۋچ جاناوارلا فاصله وئرمەدن، بىر دفعە يە و يالين الله دۇيوشمك داستان
 يارادىجىلغىندا خصوصى بديعى - مرحله دير. بو جاناوارلاردان حتتا بىرىنى بئله
 محو ائدە بىلمك باهاديرا قهرمانلىق شھرتى گتيرير. مثلاً بوغانى محو ائدن باساق
 بئله شھرتلى قهرمانلارداندير. بىر دۇيوشدە اۋچ جاناواری محو ائدن قانتورالى نىن
 شھرتى داها بۇيۈك اۋلور. بو دۇيوشدە قانتورالى دۇيوشون نە اينكى جسارت،
 گۈچ، قوت و هنرين شجاعت جهتلىرىنى غير - عادىلىك سوپەسىنە قالديرير، حتتا
 هنرين، مردلىگين، جسارتين و عفتين معنوى گۈزلىك جهتلىرىنى دە همين سوپە يە

چاتدیریر. مثلاً، دۇيوشە قيرخ اينجه بئىلى قيزلا كۇشكدن باخان سارى دۇنلو سلجان قانتوراليا اشارە انديركى، دوه نين بورنودان ياپيشماغى قهرمانلىق شرفينه سيغيشدیرمادى: «قانتورالى اورو دورو، آيدير: - مره، من بو دوه نين بورنونا ياپيشاجاق اولسام قيز سۇزوايله ياپيشدى دئيرلر. يارين اوغوز ائلينه خبر وئره، دوه لينده قالميشدى قيز قورتاردى دئيرلر.»^(۱)

قهرمانلىغين شرف اولچولرینی اوجا توتوب، اۇنو حساسلىقلا قاورايدان هنرلى قهرمان نرله دۇيوشمگه اولدوقچا چتین اولان، قدرتلى گوج طلب ائدن باشقا دۇيوش اسلوبو سئجىدى: «قانتورالى آدى گۇركلۆ محمدە صلوات گتيردى، دوه يه بير تپه اوردو. دوه باغیردى. بير دخى اوردو، دوه آياغى آياغى اوزرينه دورمادى، ييخيلدى.»

دۇيوش قايدالارى تكورون آداملارى؛ خصوصيله اۇنون قارداشى اوغلو طرفيندن پوزولوردو. مثلاً، دۇيوش قايدالارينا اويغون اولاراق «تكور: - دوه نين آغزين يئدى يئردن باغلاين، - دئدى. حسود كافرلر باغلاماديلار. هئيلرینی سايريب سالى وئرديلر.» لاکين قانتورالى بوتون بو خائىلىكلره صبرلى داورانير، دقتینی هنره گۇستر مگه، اوميدینی اولو تانرييا يۇنلدير.

قانتورالى نين اوچ جاناوارلا دۇيوش صحنه سينده دقتی جلب ائدن معنوی گۇزلىك چالارلاريندان بيرى ده اۇنون اوجا حاقا سيغينماسى و محمد پيغمبره صلوات گتيرمه سيدير.

اوجا تانرييا سيغينماغين و حضرت محمدە صلوات فلسفى - استتيك ماهيتى باره ده «كتاب دده قورقود دینی و استتيك ايدئالارين وحدتى» - آدلى فصلده خصوصى صحبت آچديغيميزدان بورادا اؤتهرى اولاراق معنوی پاڪلىق مسئله سينه تۇخونوروق.

(۱) كتاب دده قورقود، ص ۱۰۲.

دۇيوشون گنديشى زامانى قانتورالى تئز - تئز حاق تعالايلا سيغينير، يالنيز اۇندان كۇمك ايسته بير، يالنيز اۇنا اؤميد بسله بير: «يارادان قادر تانرييا سيغينديم. بير بوغرادان دۇنه ييمىمى؟ انشاءالله بونون دخى باشين كسيم. - دئدى.» باشقا بير نمونه: «... سانا سيغينديم چومردلر چومردى غنى تنسى، مددا! - دئدى!» بو اينام اۇنون تكتبردن اوزاق اولان معنوی پاڪلىغيندان دۇغور. بو اينام اۇنا قهرمانلىغا پاڪلىقدان دۇغورلوموش بير گۇزلىك گتيرير. بو اينام دۇيوش ايندا اۇنو غلبه يه روحلانديرديغى كيمي، اۇنون معنوی گۇزلىگينه نور ساچير. تكورون آداملارنى نين حيله سينه، پاخيلليغينا، مكرلرينه قارشى صبر گۇسترن، اؤزوبو عيبه جرليكدن چوخ - چوخ اوزاق اولان قانتورالى نين معنوی پاڪلىغى «يارادان قادر تانرييا سيغينديم» - فيكرى نين تجسمو ايله محتشم بير پارلاقلىق تاپير. همين فكر قهرمانى قهرمانلىغين غير - عادى ليگيني عُلو يلىك عرصه سينه مخصوص ائدير. بو مخصوص قانتورالى قهرمانلىغى نين عظمتينه معنوی پاڪلىق دا علاوه ائدير.

«كتاب دده قورقود» دا چوخ حاللاردا معنوی پاڪلىق اؤزونون بديعى افاده سينى دینی ايدئالارين واسطه سيله اورتايا چيخارير. قانتورالى نين اوچ جاناوارلا دۇيوش صحنه سينده بو فيكرين آچيق افاده سينى گۇروروك.

قانتورالى نين اوچ جاناوارلا دۇيوشونو عكس ائنديرن تصويرده دقتی جلب ائدن بديعى استتيك حادثه لردن بيرى ده هنرلى قهرمانين اؤز يۇلداشلاريندان اۇنو «اؤيمه سينى» ايسته مهسى و يۇلداشلارنى نين دا قوبوزو گۇتوروب اۇنو ترمم ائتمه سيدير.

حادثه نين بديعى خصوصيتى قانتورالى نين قهرمانلىغينا عمومى لشديريلميش پۇنتيك منظره تصويرى نين يارانماسى ايله باغليدير. بو پۇنتيك ترممده قانتورالى نين دۇيوش ميدانينا قدر كئچديگى يۇلا دقت جلب اولونور، اۇنون

آيدىن اۇلان پاك نىيىتى، بو نىيىتىن گىرچكلىشمە سىنە قاپل اۇلان مانتىلى افادەسىنە و بو افادەدن دۇغان شجاعىتى قهرمانلىغىنا آقىشلى رغبت تصوير اۇلونور.

باشقا طرفدن، بو پۈتتىك پارچالاردا قانتورالىا مخصوص قهرمانلىق كىفئىتى نىن خصوصى چالارلارى بدىعى شكىلدە قىباردىلىر.

باشقا بىر طرفدن قانتورالى نىن حاضردا گۇستردىگى دۇيوش ھىزى ائىلە دۇيوشۇن گىدىشىندە قهرمانلىغىن بدىعى پۈتتىك تجىسمۇنە چئوردىلىر.

پۈتتىك تجىسم فۇرماسىندا ميدانا گلن بدىعى تصوير يىنى مزىئىدە استىتىك حادثە نىن دە افادەسىنە سبب اۇلور. باشقا سۇزلە، پۈتتىك تصويرىن مختلف طرزىلدە دۇغوردوغو بدىعى حادثەلر استىتىك حادثەلرلىن گىنىش تجىسمۇنە امكانلار آچىر. بو امكانلار نىجەسىندە آرتىق بىزە بدىعى اۇلان استىتىك كىفئىتىلر بىر داھا يىنى بدىعى (پۈتتىك) فۇرمادا قانتورالى اۇبرازى نىن استىتىك زىنگىلىگىنى احاطە ائدىر. يعنى قانتورالى اۇبرازى شھامتىلى، جسارتلى، عاغىللى، صبرلى و ھىزلى كىفئىتىلر ايلە يىنىدىن، بۇتۇلشمىش استىتىك مضمونو ايلە قۇيوزلا مشايىت اۇلونان لىرىك احساسى تصويرە (بدىعى تصويرىن دىگر فۇرماسىنا) اۇبۇكت اۇلور.

عىنى مضمونو عكس ائىدىر نىن مختلف تصوير فۇرمالارى بدىعى استىتىك حادثەلرلىن ھارمۇنىن قورولوشونا و ماھىتىن تظاھر زىنگىن لىگىنە خىدمت ائدىر.

لاكىن بو پۈتتىك تىرم «اۇيۇلمە» يالنىز بىزە بللى اۇلان استىتىك كىفئىتىلر يىنى - پۈتتىك فۇرمادا بىزە چاتدىر ماقلا اۇز ايشىنى بىتىرمىش اۇلمور، عىنى زاماندا، بىزە بللى اۇلمايان يىنى فىكلرە دە تۇخونولور.

بونلاردان بىرى اۇغوز قارشىسىندا قانتورالى نىن قهرمانلىق مسۇلىتى كىمى اورتايا چىخىر. بو مسۇلىت قانتورالى قهرمانلىغىن استىتىك طبعىتىنى شرف آنلايىشى ايلە جدى شكىلدە باغلايىر.

«قارا-قارا داغلاردان خىر آشا»

قانلى - قانلى سولاردان خىر كىچە.

قالىن اۇغوز ائلىنە خىر وارا

قانلى قۇجا اۇغلو قانتورالى گىتىمىش دىئىرلر؟»^(۱)

اۇغوزون شرفىنى قۇروماق قانتورالىنى يىنى ھىزە سۇق ائىدن باشلىجا عامللردن بىرىدىر.

بو «اۇيۇنمە» دە قانتورالىنى دۇيوشە روحلاندىران چاغىرىشلاردا يىنى پۈتتىك فىكىرلر افادە اۇلونور.

بىرىنچى «اۇيۇنمە» دن نمونە:

«آغ يىلكىلى اۇتگۇن اۇخدان قايىقمايان

جىنۇرلر سرورى قۇغان آسلان قىران

آل كۇپك ايتىنە كىدوزون دالادارمى؟

آلپ بىگىتىلر ساواش گۇنۇ قىرىمىندان قايىدارمى؟

سارى دۇنلو سىلجان خاتون كۇشگۇندىن باخار،

كىمە باخسائش قالا اۇدا ياخار.»^(۲)

قانتورالى نىن يۇلداشلارىندان اۇنو «اۇيۇمگى» طلب ائتمەسى تىك دۇيوشىن قهرمانىن معنوى داباغا احتىياج دويماسىندان يارانىر. بو احتىياجىن دويمولماسى ھىزلى قهرمانىن معنوى صافلىغىندان دۇغور. بو صافلىق اۇنو اۇغوزا، يۇلداشلارىنا، آنا-آناسىنا، سىلجان خاتونا باغلادىغى كىمى، قهرمانلىغىن گۇزلىگىندىن روحلانماغا دا سۇق ائدىر. بۇتۇن بو كىفئىتىلر قانتورالى اۇبرازى نىن استىتىك ماھىتىنى تجىسم ائىدىر نىن عامللردىر.

(۱) كىتاب ددە قۇرقود، ص ۱۰۱.

(۲) يىنە اۇرادا.

قهرمانین مخصوص کیفیتى

دده قۇرقود قهرمانىنا پارلاقلىق گتىرن بدىعى عامللردن بىرى اۇبرازىن اۇزۇنه مخصوص تكرر اۇلونمازلىغىدیر. اۇبرازا مخصوصلوق وئرن بو بدىعى عامل کتاب دده قۇرقودون عمومى اسلوب گۇزلىگى آهنگىندن دۇغان خصوصى بدىعى مزىتىدیر. دده قۇرقود كتابىندا اۇغوز قهرمانلارنىن پارلاق اۇبرازلارنىن هر بىرى دىگر قهرمان اۇبرازلاریندان مخصوص خصوصیتلىرى ايله فرقلىدىر. بو فرق، اۇبرازىن استتىك مضمونونا دا عاندىر، حتا، باشلىجا اۇلاراق، اۇندان دۇغور. بئله كى، قهرمانلىغىن چۇخ و مختلف كیفیتلىرىنى اۇزۇنده عكس اتدیرن دده قۇرقودون هر بىر عظمتلى اۇبرازى بو كیفیتلردن سئچىلمىش معینىنى، يعنى استتىك حادته اۆچون داها واجىبىنى اۇزۇتون مخصوص خصوصیتى و يا عمومىدن دۇغان خصوصى حالى كىمى داها پارلاق شكىله قاباردیر. بو زامان اۇبراز عمومى قهرمانلىق كیفیتلریندن تجرید شكىلى آیرىلىق نمايش اتدیرمیر. عكسىنه، قهرمانلىغىن خصوصىلىش كیفیتى عمومى كیفیتلرین احاطه سىنده و يا سايه سىنده پارلاقلىق تاپیر.

فیکرىمىزى اۇبرازلار واسطه سىله افاده ائدک. مثلاً، بئىرک اۇبرازى. بئىرک قهرمانلىغىن عمومى، قانوناو یغونلوغوندا دۇغان بىر اۇبرازدیر. قهرمانلىغىن عمومى مضمونونو و مختلف كیفیتلرین تجسمۇنده بئىرگىن استتىك طبیعتینه زنگىنلىك گتىریر: «بئىرک شجاعىتلىدیر»، «بئىرک جسارتلىدیر»، «بئىرک هنرلىدیر»، «بئىرک دۇزۇملۇدور»، «بئىرک جۇشقوندور»، «بئىرک شهامتلىدیر»، «بئىرک حلیمدیر»، «بئىرک حمیتلىدیر» - (يعنى قۇرونماسى چۇخ واجب اۇلان شئى قۇروماقدا هئچ بىر جدى مانعه و تهلكه لى چتىنلىك لره حسابلاشما دان، اصلا قۇرخمادان قطعیتله ایگىدلىك گۇستریر: مثلاً، بئىرک بانو چىچگىن محبتىنى

قۇروماق اۆچون بئله بىر حمیت گۇستردى. ياخود، قازان خانا دۇز ایلقار، اعتبار گۇستره رک اۇز قتلینه دۇزدۇ)، «بئىرک قۇچاقدیر»، «بئىرک صداقتلىدیر» آنلايشلارنى استتىك زنگىنلىگىن افاده و تصدیق واسطه سىدیر.

لاكىن بو زنگىنلىك لرى اىچرىسىنده بىر كیفیت بئىرگىن قهرمانلىغىنا داها پارلاق ایشیق ساجیر. بو كیفیت دىگر قهرمانلىق كیفیتلىرى سايه سىنده اۇبرازدا اۇزۇنه داها يۆكسك يئر تاپیر. محض سئچىله رک يۆكسكده دوران «کیفیت» اۇبرازا خصوصىلىك، اۇزۇنه مخصوصلوق و تکرار اۇلونمازلىق گتىریر. بونا گۇره ده معین بىر قهرمان اۇبرازىندا قهرمانلىغىن چۇخ و مختلف كیفیتلىرى، اۇنلارین اىچىندن چىخان، اۇنلارا مخصوص اۇلان بىر كیفیتىن (اینجه لیکله سئچىله بىلن شكىله) - اطرافىندا دایانىر. بئىرک صداقتلىدیر، وفالىدیر، ایلقارلىدیر، شجاعىتلىدیر، جسارتلىدیر، قۇچاقدیر، هنرلىدیر، حمیتلىدیر، شهامتلىدیر، جۇشقوندور، دۇزۇملۇدور، ایگىددیر. (بئىرک اۇبرازىندا بو كیفیتلرین هامىسى اۇز بدىعى - استتىك افاده سىنى تاپمىشدیر). لاکىن بو كیفیتلرین ذروه سىنده بئىرک قهرمانلىغىنا مخصوص بىر كیفیت، «مردلىك» دورور. «مردلىك» كیفیتى دىگر قهرمانلىق كیفیتلرین سايه سىنده و يا احاطه سىنده قۇرمالاشدیغى كىمى، بو كیفیتلرین اۇزۇنه ده فعالىق، رۇنقلق گتىریر. بو دىالکتىك علاقه ده قهرمان بىر چۇخ آنلايشلارین عمومىلىگى ايله بىر آنلايشدا خصوصىلىك تاپیر. بو خصوصىلىك قهرمانلىغىن بدىعى - استتىك تجسمۇنه آیدین و مشخص چىخیش نقطه سى وئریر. بو دىالکتىك علاقه عرصه سىنده قهرمانلىق (عمومى اۇلاراق)، «مردلىك» آنلايشى واسطه سىله (خصوصى اۇلاراق)، بئىرک اۇبرازىندا («تکجه» اۇلاراق) تجسم ائدیر. «مشخص چىخیش نقطه سى» شكلىنده كى افاده مىزین استتىك مضمونو بو قانوناو یغونلوغا باغلىدیر. اۇدور كى، دده قۇرقود كتابىندا «مردلىك» مجسمه سى اۇلان بئىرک اۇبرازى قهرمانلىق عرصه سى نین

پارلاق طرفیدیر.

باشقا مثال. کتاب دده قورقود قهرمانلاریندان بیرى «دلى دۇمرول». بو اۇبرازدا قهرمانلیغین چوڭ و مختلف کیفیتلرین وحدتینی گۆرۆرۆک. لاکین دلى دۇمرولون چیلغینلیقدان، ایگیدلیکدن، رقتدن دۇغان جسارتی بو کیفیتلرین ذروه سینده دایانیر. اۇنا گۆره ده جسور دلى دۇمرول «جسارت» مجسمه سی کیمی تصویر اولونور.

دده قورقود کتابی نین دیگر اۇبراز قهرمانلاری کیمی قانتورالی اۇبرازی دا قهرمانلیق کیفیتلری نین زنگینلیگینه منسوب دور. بو زنگینلیک ایچریسینده «هنر» قهرمانلیق کیفیتتی اولاراق داها پارلاق مزیتلی مؤقعین افاده سینه چئوریلیر. باشقا سۆزله، قهرمانلیغین استتیک ماهیتی «هنر» آنلایشی واسطه سیله داها کامل تجاهر فورماسی تاپیر. محض بو کماللیک مقامیندا قانتورالی هنر مجسمه سینه چئوریلیر.

باشقا مثال: بوغاج اۇبرازی. قهرمانلیغین بیر چوڭ کیفیتلرینی اؤزۆنده عکس ائتدیرن اۇبرازدیر. بوغاج مرددیر. آتاسی نین اۇنا قارشى ائتدیکلری نین عکسینه اولاراق، آتاسینی خائنلرین لیندن خلاص ائدیر؛ هنرلیدیر. آشیق اۇنادان اوشاق اولارکن آلتی کیشی نین زورلا تودوغو نرله دؤیۆشه چیخان دمیر زنجیرلی نهنگ بوغانی بومرغو ایله ووروب یئرہ بیخیر و باشینی کسیر؛ جسارتلیدیر؛ قیرخ ایگید دؤیۆشچۆنۆن اۆستۆنه شیغیر؛ صاف قلبلیدیر؛ (قورخاقلار کیمی خائن قلبلی، کینلی دئیل)، ایگیدلره مخصوص ساده و پاک تمیزلیگی ایله فتنه یه آلدانیر؛ صمیمیدیر؛ جنگاور صمیمیتی ایله آتاسی نین گۆناہلاریندان کچیر؛ بوغاج غیرتلیدیر؛ خائنلردن مردلیکله انتقام آلیر، آلدانیلمیش و تحقیر اولونموش آتاسی نین و اؤزۆنۆن انتقامینی آلیر و اۇنا پیسلیک ائدن آتانی عزتینی یئنه ده اوجا توتور؛ دۆنمزدیر؛ اؤز سهوی نین قربانی اولان آتاسی دیرسه خانین

«دیرسه خان اۇغلو بوغاجین بویو» - رسام: فخرالدین علی یئق

بالوارىش دۇلو چاغىرىشلارينا باخمادان دۇيۇش قورور و سايره.

بوتون بونلار قهرمانلىغىن استتىك ماھىتىندن دۇغان تجاھر فۇرمالارىدیر. لاکىن اۇبرازىن قهرمانلىق ماھىتى اۇز تظاھر و نون داھا کامل فۇرماسىنى بوغاجىن متىن ليگىندە تاپمىشىدیر. چۆنكى، بوغاجىن قهرمانلىغى دۆشدوگو مشقتلى دۇزومۇندە، ذلتلى خىاتتە سارسىلماز مقاومتىندە داھا يۆكسک شکل آلىر. باشقا سۆزلە «متانت» بوغاج اۇبرازى نىن قهرمانلىغىنى آچان ان پارلاق بدىعى - استتىك لحظه يە چئوريلير.

«متانت» - آنلايشى حاقىندا فيكرىمىزى تصدىقلەمک اۆچۆن بۇيۆك فيلسوفوموز خواجه نصيرالدين طوسى نىن فلسفى محاکمەلرىندىن بىرىنە سۆيگنک: «متانت - اۇنا دئيلىر كى، نفسىن، بدبختلىك، آلم، كدر و آغىر گۆنلرە دۇزمک مقاومت سارسىلماز اول، بئله وضعیت ياراندىقدا مغلوبىتتە اوغرامايا.» بوغاجا كدر، غم، ألم، بدبختلىك اۆز وئردى، لاکىن مغلوبىتتە اوغرامادى، بئله آغىر گۆنلرە، وضعیتتە دۇزەرک غلبە قازاندى.

اودور كى، كىتاب ددە قۇرقوددا بوغاج متانت مجسمەسى اولان بىر قهرماندیر. باشقا مثال: «بئىنک» اۇبرازى. اۇغوزون شەرتلى قهرمانلارى آراسىندا آدى يۆكسک تسوتولان يئىنک بىر چۆخ محاربهلرىن، دۇيوشلرىن غالب سرکردهلرىندىر. ددە قۇرقود كىتابىندا يئىنگىن قهرمانلىغىنا خصوصى فصل حصر ائدىلمىشىدیر. ديگر فصللردە شرفلى آدى چكىلىر. بو شاهدلر يئىنک اۇبرازى نىن زنگىن قهرمانلىغىنا آيدىن اشاره دیر. بو اۇبرازىن زنگىن قهرمانلىق كىفیتلىرى حاقىندا داگنىش دانىشماق ممكندۆر. لاکىن يئىنک اۇبرازىنى داھا يۆكسک شكىلدە سجيەلندىر باشليجا قهرمانلىق كىفیتىنە كئچك. بو كىفیتتە: قۇچاقلىقدیر.

يئىنک، آتاسى «قازىلىق قۇجا» نىن دوستاق اولدوغونو ائشىدن كىمى،

درحال انتظاملى بىر حرکاتا باشلايىر. يئىنک ايلک نۇبەدە باياندور خاندان كۆمک اىستەيىر و كۆمک آلدىقدان سۇنرا حربى - دۇيۇش عملیاتلارى نىن نظامىنى قورور. بو نظام - انتظامىن سايەسىندە دۆشمەن حصارىنى داغيداراق آتاسىنى اسيرلىكدن خلاص ائدیر.

يئىنک دۇنمزدیر. حربى عملیاتلارىن چتىنلىكلىرى اۇنو قۇرخوتمور. دۆشمەن حصارىنا آلتى دفعە هجوم ائدن، آما هر دفعە مغلوب اولان قهرمان امنيىن (يئىنگىن دايىسى) يو خودا كى چاغىرىشى اۇنوگىرى دۇندره بىلمير.

يئىنک غيرتى سايەسىندە آتاسى قازىلىق قۇجانى اۇن آلتى ايلين دوستاغىنى اسيرلىكدن قۇچاقلىقلا خلاص ائدیر. يئىنگىن بو قۇچاقلىغى اۇنون صبر و تمكىنى نىن محافظه ائدىلمەسى نىن نتيجه سىدیر. يئىنگىن بو قۇچاقلىغى اۇنون نفسى اۆزرىندە حاکم اولماسى نىن نتيجه سىدیر. يئىنگىن بو قۇچاقلىغى غيرتىن اوجا توتولماسى نىن نتيجه سىدیر. يئىنگىن بو قۇچاقلىغى اۇنون ارادهسى نىن محكملىگى نىن نتيجه سىدیر. يئىنگىن بو قۇچاقلىغى - قۇچاقلىقلارى چۇخدور. نهايت، يئىنگىن بو قۇچاقلىغى اۇنون قهرمانلىغىندان دۇغور. لاکىن قهرمانلىقدان دۇغان قۇچاقلىق يئىنک اۇبرازىندا داھا پارلاق، داھا دۇلغون جانلانير. بئله ليكلە، كىتاب ددە قۇرقودون هر بىر قهرمان اۇبرازى نىن (ديگر قهرمانلىق كىفیتلىرى ايله ياناشى) مخصوص قهرمانلىق كىفیتتى مۇجوددور.

* * *

۲- حادثەلەر واسطەسىلە قهرمانلىغىن استىتىك ماهىتى نىن تجسمۆ

كىتاب ددە قۇرقود اثرىندە قهرمانلىغىن استىتىك ماهىتى نىن تجسمۆ خصوصىتلىرىندىن دائىشاركن ايكى فۇرمانىن اۆزرىندە دايناق. بو فۇرمانلارنى بىرىنجىسىنى، «اۋبازلار واسطەسىلە قهرمانلىغىن استىتىك ماهىتى نىن تجسمۆ»، ايكىنجىسىنى ايسە، «حادثەلەر واسطەسىلە قهرمانلىغىن استىتىك ماهىتى نىن تجسمۆ» كىمى تقدىم ائىدىك.

«اۋبازلار واسطەسىلە قهرمانلىغىن استىتىك ماهىتى نىن تجسمۆ» آدلانان بىرىنجى فۇرمانى آرتىق شرح ائىدىك. ايندى ايسە «حادثەلەر واسطەسىلە قهرمانلىغىن استىتىك ماهىتى نىن تجسمۆ» آدلانان ايكىنجى فۇرمانى نظر سالاق.

اۋنو دا قىد ائىدىكى، قهرمانلىغىن استىتىك ماهىتى نىن تجسمۆ زنگىن و چوۋخ جەتلى بدىعى - استىتىك پروسس اۋلدوغوندىن بو فۇرمانىن اۆزۆدە بىر چوۋخ شكىللردە افادە اۋلونور. بونلاردان ايكىسى نىن اۆزرىندە دايناماغى واجب بىلمىشىك. بو شكىللردىن بىرى «دۇيوش صحنەلىرى»، ايكىنجىسى، «بىرلىك حرقاتى» آدلانىر.

۱- «دۇيوش صحنەلىرى» قهرمانلىغىن تجسمۆ فۇرمانسىدىر

ددە قۇرقود بۇلارىندا «دۇيوش صحنەلىرى» قهرمانلىغىن استىتىك ماهىتىنى تظاهر ائىدىرن واسطەلردىن بىرىدىر.

دۇيوش صحنەلىرى اثرىن بۆتۆن بۇلارىندا مخصوص گىنىش تصوير اۋبۇنكتىدىر. بعضاً بىر بۇيدا بىللە صحنەلرە بىر نىچە دفعە دە راست گىلمىك

ممكندۆر. بونا طبعى باخاماق دا ممكندۆر. چۆنكى كىتاب ددە قۇرقودون استىتىك پىرۇبلىملىرى سىراسىندا اۋلدوقجا مهم و پارلاق يىر توتان استىتىك ايدئالين تجسمۆ پروسسى قهرمانلىق آنلايشى ايله دە جدى شكىلدە باغلىدىر.

بونا گۆرە دە اثرده قهرمانلىغىن گىنىش تصويرى اۋنون مختلف تجسمۆ فۇرمانلارنى دا بو امكانى وئىر. قهرمانلىغىن خصوصى مزىتلىرىنى اۆزە چىخاران، اۋنون استىتىك طبعىتە ايشىق سالان عامللردىن بىرى كىمى دۇيوش صحنەلىرى نىن گىنىش تصويرى بون سىبدىن طبعى باخاماق ممكندۆر.

ددە قۇرقود بۇلارىندا قهرمانلىغىن زنگىن كىفئىتلىرىنە، مختلف طرفلى سويەلرىنە خصوصى يىر آيرىلىر. بو يىرلردىن بىرى دە ضدىتلىرىن سۇن حدى كىمى و يا ضدىتلىرىن قانوناويغون حلى كىمى و يا ضدىتلىرى دۇغوران، ياشادان طرفلردىن بىرىندە حفظ ائىدىن سببىن و يا سببلردىن نىتىجەسى كىمى «دۇيوش صحنەسى» آدلانىر دىغىمىز مفهومان عەدەسىنە قالير. قهرمانلىغىن بدىعى افادە فۇرمانسى اۋلان «دۇيوش صحنەسى» كىتابىن هر بىر بۇيۇندا اۆز يىرىنى تونماقلا اثرىن عمومى مضموننا خدمت ائىدىن مزىتلىرىنى اۆزە چىخارىر. بو دا مختلف بدىعى امكانلاردا و يا مختلف زامانلاردا، مكانلاردا، حادثەلردە، پروسسلردە تصوير اۋلونان دۇيوش صحنەلىرى نىن بىر آمالا، قهرمانلىق آمالىنا باغلىلىغىندىن دۇغور.

ددە قۇرقود كىتابىندا «دۇيوش صحنەلىرى نىن» بدىعى خصوصىتلىرى نىن و يا تصوير فۇرمانلارنى نىن نسبتلى عمومى طرفلرىنى قىرۇپلاشدىرماق ممكندۆر. بو زامان (دويدوغوموزا گۆرە) دۇرد خصوصى تصوير فۇرمانسى اۋرتايا چىخىر:

۱- قهرمانىن اطرافىندا بىر كىش باهادىرلارنى (اۋردونون، خالقىن) اشتراكى ايله سفر بىرلىك نىتىجەسىندە متشكىللىك تاپمىش دۇيوش. بونو «متشكىل دۇيوش» آدلانىدىراق.

۲- قهرمانىن ايگىدلىگى، شجاعتى و مردلىگى سايەسىندە دۆشمن قارشىسىندا تىك دايداندىغى، تىك ووروشدوغو دۇيوش. بونو «تىك دۇيوش» آدلاندىراق.

۳- قهرمانىن دۆشمنچىلىك مقصدىلە دئىيل، اۇنون مردلىگىنى اۇيرنمىك مقصدىلە آپارىلان و يا منلىگىن، وقارىن تۇخونولماسىنا يۇنلدىلن دۇيوش. بونو «سىناق دۇيوش» آدلاندىراق.

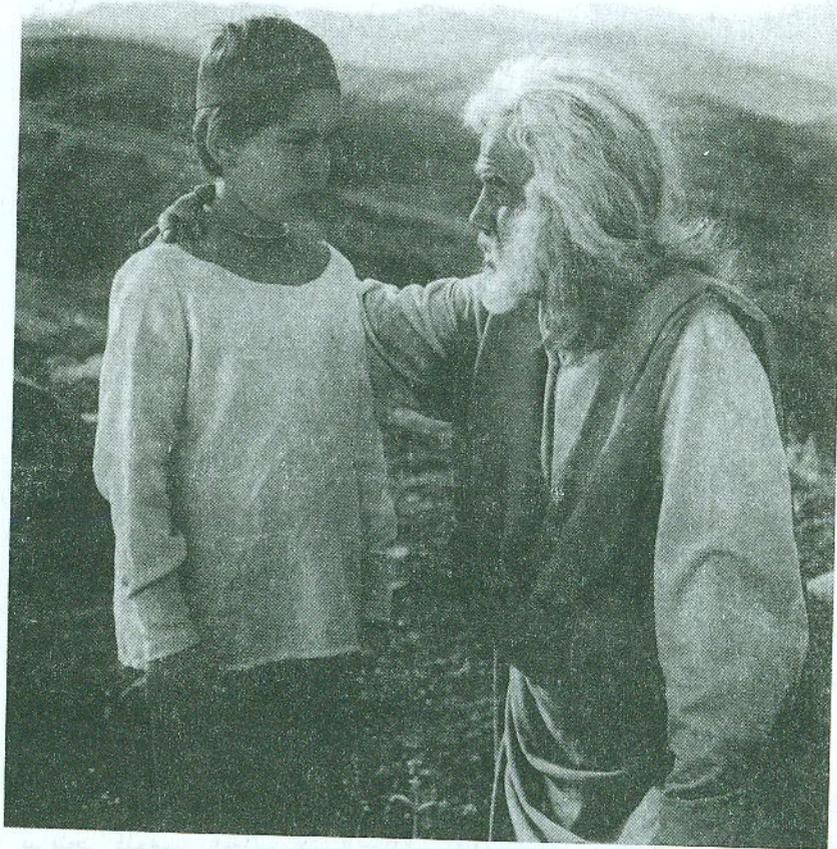
۴- فوق البشر ضرورتىن انسان ايستىگىنە اويوشماسى و اۇغوز حياتىنا بلاگن قۇەلرلە دۇيوش. بونون «غىر-عادى دۇيوش» آدلاندىراق.
بو دۇيوش قۇرماسى نىن اۇزو افادەمىزدن حسس اۇلوندوغو كىمى، ايكى يىرە آيرىلىر.

بىرىنجىسى، انسان ادراكىنا سىغىشمايان، لاکىن انسان شجاعتىلە قارشىلاشان فوق البشر قۇەلرلە گۇرۇش-دۇيوش صحنەسىدیر. بو صحنەدە حادثە نىن استىتىك مضمونو غۇلپىلىگى غىر-عادى كىفیتلرى ایلە باغلىدیر.

ايكىنجىسى، غىر-انسانى، غىر-اخلاقى كىفیتلرىن دۇغوردوغو فلاكتلى عىبەجرلىگىن انسان گۇزلىگى ایلە قارشى-قارشىيا اۆزلىشىگى-دۇيوشدوگۇ صحنەدیر.

قهرمانلىغىن استىتىك ماهىتىنى درک ائتمىك مقصدى بو دۇرد خصوصى قۇرمانىن اطرافىندا دايدانماغى طلب ائدیر. دقتىمىزى ایلک اولاراق (سۇن سۇزومۇن دوامى كىمى) دۇردۇنجۇ غىر-عادى دۇيوش صحنەسى نىن اۆزرىنە يۇنلدىك.

دده قۇرقود كىتابىندا انسانىن فوق البشر قۇەلرلە دۇيوش صحنەسى «دۇخاقۇغا اۇغلو دلى دۇمرول» بۇيۇندا گنىش تصوير اۇلونور. اصلينده بو فصل همىن دۇيوشون اۆزىنده قورولور. لاکىن دئىە بىلنلر دە تاپىلىر كى، همىن دۇيوش حادثەسىندىن علاوه و يا اۇندان قاباق «قورو چايىن اۆزرىنده قورولان كۇرپۇ»

«دده قۇرقود» فىلمىندىن بىر صحنە

سناريو مۇلقى: آنا - رنژىسۇر: توفىق تقى زاده - بستەكار: امىن ثابت اۇغلو
رۇللار: حسن ممدوف (دده قۇرقود) - هاشم قادۇيىف (قازان خان) - راسم بالايىف
(بئىرك) - لىلا شىخلىنسكاييا (بانو چىچىك) - شفىقە ممدووا (بورلا خاتون)

دۇغوران استىتىك فيكره ده گۈزلىك گىتيرير. ھايقيران باھاديرين، نعره چكن ار ايگيدن گۈجلۈ، ماراقلې، بۆكلى سىماسى بو صدانين حيرتلى چاغيريشى آلتيندا تصرفاتلاريميزا جانلانما گىتيرير. قهرمانلىق مۇسۇلسوندا سۇيلىنە جك حادثه نين «خانيم، ھى» - نداسى ايله باشلانمىسى اۇرژينال گۇرسنن اسلوب گۈزلىگيدير. سۇنرا، قورو چايين اوستۇندە كۇرپۆ قورولماسى و اۇندان كىچمەينلرین داھا آرتيق جزالانديريلماسى بارەدە كى تصوير دلى دۇمرول حاقيندا دۇلغون تصور يارادير. بىر نىچە كلمه سۇزۇن افادەسى ايله يارانان بو زنگين لۇحه نى بديعى تصوير صنعتى نين ذروهسى حساب اتىسك، يقين كى، بىزى قىنايان اۇلماز. صنعت تاريخى بىلە قدرتلى تصوير نمونەلرى ايله چۇخ نادر حاللاردا راستلاشا بيلر.

دلى دۇمرولون بو «كۇرپۆسۇنۇن» چۇخ جەھتلى و زنگين بديعى - استىتىك مزيۇتلرى اطرافيندا گىنىش ملاحظەلر يىمىزى گلە جگە ساخلايرىق. بورادا ايسە «كۇرپۆ» آنلايشى بارەدە يالنىز بىر مسئله يە: بديعى اسلوب گۈزلىگينە دقتى جلب اتىمگى عھدەمىزە گۇتۇرۇرۇك.

فيكر يىمىزە قايىداق. قيد اتىدىك كى، چىلغىنلىغىن و جسارتين حدى - حدودو اۇلمايان دلى دۇمروللا «ايلىك تانىشلىق» غير - عادى دۇيۇشلرە صنعت شرطلىگى چرچيوەسىندە «حاضرلىق» مرحلەسىدیر. اثر دە بو مرحلە ايله غير - عادى دۇيۇش آراسيندا شرطى «كىچيد» مرحلەسى دە مۇجوددور. «كىچيد» مرحلەسى دلى دۇمرولون قوروموش چايين اوزريندە تىكىدىگى كۇرپۆنۇن يانيندا دا باش وئرن بىر حادثه نين اوزريندە قورولور:

«كۇرپۆنۇن» يانيندا جاوان اۇلور، شيون قۇپور، دلى دۇمرول سىبىنى سۇروشور: «آيتىدىلار: واللاه، بگى يىگيد، آلاه تعالى دان بويروق اۇلدو، آل قاناتلى عزرائيل اۇل يىگيدىن جانينى آلدى. دلى دۇمرول آيدير: مره، عزرائيل دىدىگىنيز نه كيشيدير كيم آدامين جانينى آلير؟ يا قادر آلاه، بىرلىگين، وارلىغين

احوالاتلارى دا واردير. بونونلا باغلى دئيه بيلەرىك كى، محض ھمين احوالاتلار فوق البشر قوۋەرلەرلە دۇيۇشە حاضرلىق مرحلەسىدیر. فوق البشر قوۋەرلەرلە دۇيۇشە جك انسانلا، ايبە - ساپا ياتمايان، ساواش اۇچۇن بهانە آختاران، گۇج و قوتى نين بۇللوغوندان غرورا گلىب اۇزۇنە تاي دۇيۇشچۆ سۇراقلايان، چىلغىنلىغى نين حدى، جسارتى نين حدودو اۇلمايان دلى دۇمروللا ايلك اۇلاراق كۇرپۆ احوالاتلاريندا تانىش اۇلوروق.

«خانيم ھى. مگر خانيم، اۇغوزدا دوخا قۇجا اۇغلو دلى دۇمرول دئرلردى بىر ار واردى. بىر قورو چايين اوزرينە بىر كۇرپۆ ياپدير ميشدى. كىچىدن اۇچ آخچا آلاردى، كىچمە بىندن دۇيە - دۇيە قىرخ آخچا آلاردى. بو نىچۇن بىلە ائدیردى؟ اۇنون اۇچۇن كىم:

- مندن دلى، مندن گۈجلۇ ار وارميدير كى، چىخا منىملە ساواشا - دئرلردى. منىم ارلىگىم، بهاديرلىگىم، چىلاسلىگىم، يىگىتلىگىم روما، شاما گىندە جۇلانا - دئرلردى.»

بىرى گلميشكن، بديعى اسلوب گۈزلىگى حاقيندا، بو و يا ديگر فصللرین بىرىنجى كلمەسى «خانيم، ھى» - نداسى ايله سىسلىير. بو ايلك سس قهرمانلىق صداسيدير. بديعى حادثه نين تصويريندن اۇل قهرمانلىغىن صداسى گلير. گلە جك و يا سۇيلىنە جك حادثه نين بديعى - استىتىك تجسمۆ و اعجازكار صدانين ترانەسى ايله بۆنير. بو صدا يالنىز سۇزۇن ليرىك افادەسىنە دئىيل، بو افادەنى

حقى ايجون عزرائىلى منىم گوزومه گوسترگىل. ساواشىم، چكىشىم، دىرشىم، ياخشى يىگىدىن جانين قورتايبىم. بىر دخى ياخشى يىگىدىن جانين آلمايا. دئدى.»

بديعى شرطليگىن افادهسى اولان بو كئچيد آرتيق جسورلوعون ايگىدليگى نين شهرتى روما، شاما چاتان دلى دۇمرولون دۇيوش استقامتىنى الاهدن قدرت و قوت آلان، آدى نين چكىلىشى ايله بوتون انسانليغي لرزيه سالان فوق البشر بىر وارليغىن: عزرائىلين اوزرينه يۇنلدير.

«عزرائىلله دۇيوش صحنهسى» بديعى شعورون ياراتديغى نادر صنعت اينجىسىدير. انسان اوبرازى ايله ملك اوبرازى نين بىر صحنهده هم ده دۇيوش ميدانىدا جانلانديريلماسى بديعى يارادىجىلىق مئتودونون اوريژىنالىغى و تصوير گوجونون اولچويه سيغماز بديعى مهارتيدير. بو حقيقت هم ده مين ايللرين يادگارى اولان محتشم بىر آبيده نين بديعى كاملليگىن دۇغان زيتتيدير. بو زينت يالنىز بديعى شعورا دئيبيل، استتىك شعورا دا شفق سالىر. استتىك فكر تاريخيمىزده تكرر سيز يئر توتان بو «دۇيوش صحنهسى» هم ده مشهورلوعو ايله بديعى - استتىك زنگىنلىگى ايله سجيّه لنير.

انسان گوجونون، انسان قوتى نين سۇنسوزلوعو كىمى تجسم تاپان انسان عظمتى ايدئالا موافق بىر معياردا ان يوكسك قيمت آلبىر. بو قيمتده انسان شجاعىتى، انسان جسارتى تصديق ائدىلميش اولور. گوج و قوتندن دۇغان عظمت انسانا اوجالىق كئيرير. انسان ائله اوجالماق اوچون يارادىلميشدير. بو اوجالىق انسانى وارلىقلار ايچينده وقارلى ائدير.

دلى دۇمرول گوج - قوت صاحىبى كىمى وقارلىدير. ايگىد انسانلارين عزرائيل طرفيندن اولدورولمهسى اونون وقارينا تۇخونور. آلاها يالواريركى، عزرائىلى اونونلار گوروشدورسون. گوروش باش توتدوقدا دلى دۇمرول ايگىدليگىن،

شجاعىتىن، جسارتين، متانتين بوتون شهامتينه اوستونلوك وئيرير. بو شهامت اونا ذكاييا سيغماز بىر اوغور كئيرير. انسان، دلى دۇمرول وارليغى نين اوزرينه اولوم حاكمى تعيين اولونموش الهى گوجلؤ عزرائيله گوج گوسترير. بئله ليكله، انسان خالق تخیلؤنده غير - عادىليگىن فۇقؤنده دايانير.

لاكين يارادىجى تخیلؤن اوزؤنده بئله انسان، الهى گوجلؤ عزرائىلى اؤتمك گوجؤندن محرومدور. بو محرومىت انسانين خلقتيندن گلديگى كىمى، اونون تكبرؤندن ده گلير.

خالق اوز بديعى - استتىك يارادىجىلىغىندا تخیلؤن گوجؤ ايله انسان شجاعىتىنى، انسان جسارتىنى، الهى گوجون فۇقؤنه ياخينلاشديرماقلا الهى عرصه نى يارماق نيتىنى بديعى مقصد سئچمه ميشدير. خالقين دىنى اينامى دلى دۇمرولون اينامسىزليغىنى قبول ائتمير. خالقين فلسفى - استتىك تفكرو دلى دۇمرولون تكبرؤنؤ تصديق ائتمير.

كتاب دده قۇرقود، دلى دۇمرولون غير - عادى ايگىدليگىنى، شجاعىتى و جسارتلى طبيعتىنى اونون تكبرلؤ طبيعتى ايله قۇشا تصوير ائدير. بو قۇشاليقدا انسانى كامل كىفيتلرى ايله ناقص كىفيتلرى اونون اجتماعى وارليغى نين طرفلرينه چئوريلير. بىرينچى طرف «كامللىك» انسانى اوجالديرسا، ايكىنچى طرف، اونو يالوارماغا مجبور ائدير. طرفلرين بىر اويژئكتته گتيريلمهسى و يا اوبرازين اوزرينده جمعلنمهسى انسان وارليغى نين ضدىتلى مضمونونو اچماق مقصدىنى داشيير. بو ضدىت انسانين استتىك مضمونوندا، گوزللك و عيبه جريك كىفيتلرينده آچيلير و بو ضدىت نين حلى عيبه جريكلىگىن انكارى و گوزلليگىن تصديقى كىمى سۇنا يئتير.

بئله بىر سۇنلوق دلى دۇمرولا نصيبدير. بو سۇنلوق اونا سعادت كئيرير: «حاق تعالايلا دۇمرولون سۇزؤ خۇش گلدى، اول ايكى حلالا يوز قىرخ ايل عؤمور

بو سۇنلوق دلى دۇمرولا بۆتۈلۈك معيارىندان دۇغان يىنى بىر كىفئىتىلى گۇزلىك گتيردى. بونونلا دا، شجاعىلى ايگيد تكبىردن، اينامسىزلىقدان، يارمىچىلىقدان تمىزلىنەرك كاملىك قازانير. دلى دۇمرولا بو كاملىكى عزرائىلله دۇيۈش ميدانى «دۇيۈش صحنهسى» قازانديردى.

بىللەلىكله، اثرده الهى نىن قدرتىنى تجسم ائتديرىن، عزرائىل اۇبرازى عُلويلىگىن، انسان عظمتىنى تجسم ائتديرىن دلى دۇمرولا اۇبرازى گۇزلىگىن مجسمهسى كىمى بدىعى - استىتىك گىرچكلىك يارادير. ملىكله انسانين «غىر - عادى دۇيۈش صحنهسى»، استىتىك ايدئالين تجسمۇندە بدىعى افاده واسطهسىدير.

غىر - عادى دۇيۈش صحنهسى نىن ايكىنجى شقىنه نظر سىلاق. بو مقصدله فيكرىمىزى «باسات تپه گۇزۇ اۆلدۈردۈگۈ بۇيو بيان ائدير» - آدىلى فصله يۇنلدىك. اۆلجەدن اۇنۇ دا قىد ائدىك كى، بورادا مقصدىمىز فصلده قۇيولان فلسفى - استىتىك پىرۇبلىملره بۆتۈلۈكده ياناشماق دئىيل، يالنىز «غىر - عادى دۇيۈش صحنهسى» ايله باغلى مسئلهلره نظر سالماقدير.

بو بۇيدا دۇيۈش صحنهلىرى ايكى شكىلدە آچىلىر: بىرىنجى، اۇغوز خالقى ايله تپه گۇز آراسىندا، ايكىنجى، اۇغوزون قهرمان اۇغلو باساتلا تپه گۇز آراسىندا. بو شكىللره (و يا آيرىلىقدا) تۇخونمازدان اۆل، دۇيۈش صحنهسى نىن غىر - عادىلىگىنى دۇغوران سببلىرى يادا سىلاق.

چۇبانين زۇراكىلىغى ايله شرفى تاپدالانىمىش پىرى قىزى انساندان انتقام آلماغا وادار اۆلموشدور: «پىرى قىزى قاناد اوروب اوچدو، آيدير: چۇبان، ايل تمام اۆلاچاق منده امانتىن وار، گل، آل. دئدى. آما اۇغوزون باشىنا زوال گتيرين.»^(۱)

تپه گۇز دۇغولان همىن اۇغول و همىن زوال ايدى. سۇنرا، هله كىچىك ياشىندا بىللە تپه گۇز غىر - عادىلىگى ايله ائله - اۇبايا غنىم كسىلمىشىدیر. تپه گۇز ائلدن قۇوولدوغو زامان پىرى آناسى اۇنا علاوه بىر غىر - عادىلىك نشانهسى گتيردى: «تپه گۇزۇن پىرى آناسى گلىب اۇغلانين بارماغىنا بىر اۆزۈك كىچىردى. اۇغول، سنه اۇخ باتماسىن. تىنىنى قىلىنج كسمهسىن. دئدى.»^(۱)

تپه گۇزله اۇغوز خالقى نىن دۇيۈشۈ ده بوندان سۇنرا باشلانير. تپه گۇزله اۇغوز خالقى نىن آراسىنداكى دۆشمىنچىلىك دىالكتىك معنالى بىر ضدىتىن اساسىندا قورولموشدور. بىللە كى، دۆشمىنچىلىگىن بىر طرفى پىرى قىزى، اۇبىرى طرفىن (اۇغوز طرفىن) ظلمۇنه معروض قالير. بىر قدر سۇنرا، دۆشمىنچىلىك ميدانى قالسا دا، حادثه نىن حرکات استقامتى دگىشمىش، آرتىق اۇغوز طرفى اۇبىرى طرفىن، پىرى قىزى و تپه گۇز طرفىن ظلمۇنه دۇچار اۆلموشدور. بىرىنجى ظلمۇن سببىكارى چۇبان واسطهلى اۇغوز خالقىدیر، ايكىنجى ظلمۇن سببىكارى پىرى قىزى واسطهلى تپه گۇز دۆر.

هر ايكى حالدا ظلم، ظلم اۇلاراق اۇز عىبه جر ماهىتىنى تظاهر ائتديرير. لاکىن دده قۇرقود كىتابى هميشه اۆلدوغو كىمى، بو ضدىتىن تصويرىنده ده عدالت نامينه سۇز دئمگه اۆستۈنلۈك وئرمىشىدیر. بو عدالتلى سۇزده گۇناھلار داها چۇخ انسانين اۆستۈندە قالير. بىللە كى، پىرى قىزى شرفى نىن تاپدالانىماسىنا، چۇبانين ظلمۇنه جواب اۇلاراق ظلم ائتمگى اۇزۇنه واسطه سىچمىشىدیر. بىر ده، انسانا ظلم ائدن تپه گۇزۇن جانلى وارلىق كىمى يارىسى (آناسى) ائله انساندیر. بىر ده كى، انسان اۇز عملى نىن بهرەسىنى دادير.

بىر ده كى، اۇنونلا هىچ بىر ايشى اۆلمىيان، اۇنا هىچ بىر ضررى دگمه يىن گۇناھسىز پىرى قىزىنى انسان اۇزۇگۇناھلارا باتىرىب، اۇزۇنه دۆشمىن ائتىدى. بىر

(۱) كىتاب دده قۇرقود، ص ۱۱۵.

(۱) يىنه اورادا، ص ۱۱۶.

دەكى، قوش اۋلۇب گۆيدە اوچان معصوم گۆزلى، پرى قىزىنى ظلمكار اۋلماغا، باشقا سۆزلە عىبەجر اۋلماغا انسان اۋزۇ وادار ائتدى.

تصويردن دۇغان بئله بدىعى -استىتىك تاثراتلارین سايىنى آرتىرماق اۋلاردى. لاکىن بورادا دا قانلى دۇيوشە آپاران دۆشمىنچىلىكدە انسانین گۇناھلارى حاقىندا كفايت قدر معلومات وئرىر. بۆتۆن بو گۇناھلارین باغشى ايسە دانىلماز اۋلاراق چۇبان قالير. باخماي يارق كى، چۇبان اۋزۇ قاچىب، جانىنى گۇتۇرۇب، آرادان چىخىر: «چۇبان ايلرى واردى، گۇردۇكى، بىر يىغاناق ياتىر، يىلدىر، يىلدىر، يىلدىر. پرى قىزى گلدى، آيدىر: چۇبان، امانتىن گل آل. آما اۋغوزون باشىنا زوال گتيردىن. دئدى. چۇبان بو يىغاناغى گۇرچك عبرت آلدى، گئرى دۇندۇ، ساپاند داشىنا توتدو. اوردوقجا بۇيۇدۇ. چۇبان يىغاناغى قۇيدو قاچدى، قۇيون آردىنا دۆشدۇ.»^(۱)

دۇغرودان دا، بو بۇيدا چۇبان «قاچاندان» سۇنرا، داھا اۋنون آدى ھىچ يادا دا دۆشمۇر. بورادا، قۇپور قۇجا سارى چۇبانىن قاچماسىندا گۇرسىنن معنا درىنلىگى فلسفى -استىتىك محاکمەنىن اۋزىرىنە دۆشۇر.

تصويردە «چۇبان» جھالت رمزى كىمى وئرىلير. بو جاھل انسان ائتدىكلرىنە مسؤليت داشىيا بىلمىر: گاه زىرك (ياپىنجىسى ايله گۆيدە اوچان پرىنى توتورا)، گاه قۇرخاق اۋلور (يىغىناقدان قۇرخوب قاچىر). نادانلىق نمونەسى كىمى اۋبرازلاشدىر يىلمىش چۇبان كۆت عاغلىنىن ضررلى دار دۆشۇنچەسىنىن چىركابىندا بۇغولور.

بو نادانلىق نمونەسى حيوانى نفسىن تحرىك قوۋەسى اۋلان شىھوتىن اسىرى اۋلور. شىھوت ايسە چۇبانى رذالتىن قۇينونا آتير. فىلسوف طوسىنىن حكمتىنە سۇيكنك: «شىھوت، نتيجهسى رذالت اۋلار، بىرى بوندان گلەجك ضرر و

(۱) كىتاب ددە قۇر قود، ص ۱۱۵.

پشمانچىلىغى حس ائتدىگى حالدا، شىھوتىن گۆجۇندىن اۋزۇنۇ بو اىگرىج عملدن ساخلايا بىلمىر.»

قاچىب آرادان چىخان سارى چۇبان اۋز خالقىنى غير -عادى رذالتىن قارشىسىندا قۇبور. تىكجە بىر آدامىن نادانلىغى بۇيۇك بىر خالقىن دىھشتلى تىھلكەسىنە، كۆتلەوى قىرغىنىنا سبب اۋلور. ياخود عمومى خالق تىك بىر چۇبانىن عملىنە، نادانلىغىنا جواب وئرمەلى اۋلور.

تىكجە ايله عمومىنىن بو علاقه دارلىغى تصادف كىمى سىجىئەندىر يىلمىر. ھر بىر فرد خالقا منسوب اۋلدوغو كىمى، ھر خالق دا اۋنا منسوب اۋلان فردىنە باغلىدىر. جمعىتىن اجتماعى استىراكچىرى بو باغلىلىغا گنىش يئر وئرىر.

گىرچكىلىگىن بو گنىش علاقه فۇرماسى اۋز بدىعى انعكاسىمى خالقا چۇبانىن اۋبرازىندا تاپىر. سارى چۇبان اۋبرازىنىن قاپارتماق تىپە گۆز اۋبرازىنا حاق قاندىرماق دئمك دئىلدىر.

اصلىندە سارى چۇبانىن ناقصلىگى تىپە گۆزۇن رذالتى ايله اۋلچۇلە بىلمىز. چۇبان نادانلىغى اۋجباتىندان، انسان نادانلىغىنا حاق قازاندىرماق، بو گۇناھلارى تۇرتدى، تىپە گۆز بىر تىدىغى يارامازلارى، دۇغولوشوندىن بو مقصدە باغلىدىر، اۋجباتىندان بشرىن گۆرمەدىگى عاغىلاگلمز جنائىتلىرى تۇرتدى. سارى چۇبان خالقىنى رذالتە آپاردى. تىپە گۆز بىر رذالتىن اۋزۇدۇر. چۇبانىن گۇناھلارى وار، تىپە گۆزۇن رذالتى سۇنسوزدور.

تىپە گۆزۇن آناسى حاقىندا، اۋنون گۆزلىگى چۇبان قارشىسىندا گۇناھسىز معصوملۇغو بارەدە يوخارىدا خۇش سۇزلر دئمشىك. بو خۇش سۇزلرى اصلىندە، آنالىشىلار يىمىزداكى منبى خالقىن بدىعى تفكرۇندىر. خالق تفكرۇندە پرى گۆزلىك رمزىدىر. خالقىن پۇئتىك تفكرۇ، خصوصىلە، قوش و انسان گۆزلىگىنىن وحدتىنە، پرى حساسلىق گۇستىرىر. افسانە، ناغىل و داستانلاردا

پرى گۆز لىگىنە، اۋتون خىر خواھلىغىنا لىرىك تىصوئىرلر اسىر گىنلىمىر. ائلە بو بۇيدا دا ايلك اۋنجه اۋندان، چۇبانىن نادانلىغىنا قدر ضرر گۇرمە دىك.

لاكىن سۇنرا، سۇنرا ايسە شرف، لياقتى تاپدالانمىش پرى قىزى بو آنلايىشلار ناھىكى چىخىش يىرى قۇيمادى، حتا بو آنلايىشلارنى آلت-اۋست ائدەرك فۇلكلۇر موزدا ايلك عىبەجر پرى قىزىنا (فىكىرىمىزجە) چئوريلدى. بللى تفكّر تارىخىمىز دە نادر گۇرۇنن (بلكە دە بىرىنجى و آخىرىنجى اۋلان) بو عىبەجر پرى قىزى شر آنلايىشى نىن بۇيۇك معيارىنى، تپە گۇزۇ دۇغوردو، باشقا سۇزلە دۇغوب ياراتدى.

شر اۋبرازى تپە گۇزۇ ظاهرى گۇركملى و يىمك طلباتى ايلە واهمەلى گۇرسنىر: «تپە گۇزۇ آيدىر: گۇندە آلمىش آدم و ئرىن يىمگە. ددە قۇرقود آيدىر: بو و جھلە سن آدم قۇيمازسان، تۆكدرسن. - دئدى.»

فۇلكلۇر موزدا آدم يىئىن اۋبرازلارا، مثلاً، اژداھا اۋبرازىنا چۇخ تصادف اۋلونور. مقايىسە اۋچۇن يادا سالاق كى، اژداھا گۇندە بىر قىزى يىمكە كفايتلنردى. لاكىن، بو عىبەجر نھنگ دۇغوردو غو دھشتىن بۇيۇكلۇگۇنە گۇرە بۇتۇن شر اۋبرازلارنىنا كۇلگە سالدى. چكىدىگىمىز مثال تپە گۇزۇن عىبەجر غير-عادىلىگىنى انسانلىغا قارشى امانسىزلىق كىمى سچىلەندىرير. بو امانسىز قۇدارلىغىن اۋغوزا گتير دىگى چۇخ بۇيۇك فلاكتلرى بدىعى افادەسى «غير-عادى دۇيۇش صحنە لىندە» داھا قابارىق جانلانير. اۋغوز خالقىنا گلن بلاننن تكجە اجتماعى طرفى نىن آجىسىنى تصۆردە جانلاندىرماق نىتى ايلە بو نمونە يە نظر سالاق. دۇيۇش صحنەسى نىن بدىعى-تصوئىر فۇرماسى نىن بۇتۇلۇگۇنۇ پۇزماماق نامىنە نمونە نىن گىنىش يىر توتماسى عذرلۇ حساب ائدىلرسە دۇيۇشۇن فاجعەلى منظرەسى و اۋنون خالقى اۋچۇن آغير نىتىجەلرى حاقىندا دا آنلايىشلار يىمىز دۇلغونلاشمىش اۋلاردى: «تپە گۇزۇ اۋغوزدان چىخدى. بىر اوجا

داغا واردى. يۇل كسدى، آدم آلدى، بۇيۇك حرامى اۋلدو. اۋزرىنە بىر قاسچ آدم گۇندردىلر. اۋخ آتدىلار، باتمادى. قىلىنچ اوردولار، كسمەدى. سۇكۆيلە سانجىدىلار، ائلمەدى. چۇبان قۇلوق قالمادى، ھپ يىدى. اۋغوزدان دخى آدم يىمگە باشلادى.

اۋغوز يىغىلىب اۋزرىنە واردى. تپە گۇزۇ گۇرۇب قاجدى. بىر آغاجى يىرىندە قۇپاردى، آتىب اللى-آلمىش آدم ھلاك ائلەدى. آپلار باشى قازانا ضربە اوردو، دۇنيا باشىنا دار اۋلدو. قازاننن قارداشى قاراگۇنە تپە گۇزۇ لىندە زبون اۋلدو. دۇزن اۋغلو آلپ رستم شھيد اۋلدو. اوشون قۇجا اۋغلو كىمى پھلوان لىندە شھيد اۋلدو. آروق جانندان ايكى قارىنداش تپە گۇزۇ لىندە ھلاك اۋلدو. دمىر دۇنلو موماق لىندە ھلاك اۋلدو. بىغى قانلى بگ دوز امن اۋنون لىندە زبون اۋلدو. آغ ساققاللى آروز قۇجايان قوسدوردو. اۋغلو قىيان سلجوكون اۋدۇ يارىلدى.»

اۋغوزون گۇركملى سركرەلرى، نىچە-نىچە آغير محاربه لردن چىخىمىش بۇيۇك قھرمانلارنى بو نھنگ حرامى نىن لىندە ھلاك اۋلدو. شھيد آدلارى سىرا ايلە چكىلن بو شرفلى قھرمانلارنى ھامىسى بىر دۇيۇش صحنەسى نىن اشتراكچىسى دىيىلدىر. اۋنلارنى ھرەسى بىر دۇيۇشون قھرمانى كىمى دۇيۇشوب ھلاك اۋلدو غو فىكرى داھا آيدىن گۇرسنىر. قھرمانلارنى - شھيد آدلارى نىن آردىجىل چكىلمەسى، بدىعىلىگىن خصوصى افادە فۇرماسىدېر. بو بدىعى افادە دۇيۇش پىرۇسسى نىن داواملى، آردىجىل، چتىن گىتدىگىنى، دۇيۇش صحنەسى نىن مرگب اۋلدو غونو، تپە گۇزۇن باسىلماز اۋلدو غونو، قانلى مبارزە نىن كسىلمز اۋلدو غونو تصۆرلردە جانلاندىرير.

غير-عادى دۇيۇش صحنەلرى يالنىز سركرە، قھرمانلارنى شجاعىلى ھلاكىنى تصوئىر ائتمىر. دۇيۇشدا اشتراك ائدن خالقىن عاجز حياتى بو صحنەدە اۋز عكسىنى تاپير:

«اوغوز تپه گۆزه كار قىلامادى، اوركدو، قاچدى، تپه گۆز چئويريب اۇتون
الدى. اوغوز سالى وئرمەدى، گئرى يئرینه قۇندوردو. اوغوز يئددى كره اوركدو.
تپه گۆز اۇتوندە تمام زبون اۇلدو.»^(۱)

صحنه و ضعيتين دۇزولمز آغيرليغي حاقيندا زنگين آنلايش يارادير: اوغوز
خالقى دۇغما يوردوندىن، ايستى يوواسيندان بله قاچيب جانيني قورتارا بيلمير.
بو فلاكتلى عۇمۇر، ايشكنجهلى حيات، غرورسوز زامان، آزيجى دۇران،
اۇلچوسوز قۇرخو، لياقتسىز عاجزلىك خالقين طالعينه نصيب اۇلدو. اوغوز
خالقى ادراكا سيغماز ظلمون آلتيندا اينيلدهدى.

لاكين شرين خير اوزرينده قطعى غلبهسى ده خالقين بديعى - استتيك ادراكينا
اصلا سيغشمازدير.

باسات اۇيرازى دا بو زمين اوزرينده «دۇيوش صحنه سينه» داخل اۇلور.

اوغوز ايگيدلىرى نين و قارداشى سلجوك بگين تپه گۆز اينده هلاک اۇلدو غونو
بيلن آروز اوغلو باسات آتاسى نين، قازان خانين ائل آغ ساققاللارى نين تهلكه نين
بۇيوكلوگو حاقينداكى خبر دارليقلارينا محل قويمادان اۇنونلا دۇيوشه گئدير.

«باسات تپه گۆزو اۇلدوردوگو بۇيو» فصلينده باساتين تپه گۆزله ساواشينا

گئنيش يئر وئريلميشدير. حتا بو ساواش فصلين چۇخ ياريسيني احاطه اندير.

فصلين بو بۇلگوسو بديعى سوز ياراديجيلىغي نين متقارن اۇلچولرينه گۆزل
اويغونلوق تاپير. فصلين بديعى - فۇرما شرطليگى باخيميندان ايكي يئر
بۇلۇنمهسى بديعى تقارن قانونلارى نين اسطوره صنعتينده حساسليقلا
گۆزلىلمهسى تاثيريني باغيشلاير. بۇيوك بديعى اوستاليقلا: تپه گۆزو دۇغوران
سبيلر، اۇنون ايگرنيح احتياطلارى نين طلباتى و بو طلباتين اۇدنيلمهسى حاللارى
گۆنده ايكي آدام، بئش يوز قۇيون يئبير؛ اوغوزا وئردىگى ايشكنجه دن حظ آلير؛

(۱) كتاب دده قۇرقد، ص ۱۱۷.

اوغوزون دينج و گمراه حيات طرزى (اوغوزون يايلاغا كۇچمهسى، باياندور
خانين بگلرله سيرانگاها كزمهسى تصادفاً سسلنمير)، بو حياتين مشقتلى سۇنو،
كۆلهلىك حياتى فصلين بىرىنجى يارىسيندا؛ بو كۆلهلىگه قارشى قهرمانى
دۇغوران موقعيت، دۇيوش ضرورتى، جسور دۇيوشچونون حربى مانورلارى،
دۇيوش چتينيلىكلرى، قهرمانين ذكا اوستونلوگو، غير - عادى نهنگ شرين
اوزرينده انساني غلبهسى فصلين ايکينجى يارىسيندا ايشيقلانديريلير. بۇلگونون
بو شكيلده قۇيولوشو قهرمانليغين استتيك ماهيتى نين تجسمونه طبعى سسلن
گۆجلو امكانلار آچير. بو امكانلار آروز اوغلو باساتين خالقى نين آزادليغيني
اۇزونه قايتارارق قهرمان اۇبرازيندا گئركلشديرير.

فصلين ايکينجى يارىسى نين گئنيش افاده چيسى اۇلان باسات اۇيرازى
قطعتين شجاعتين و غيرتين گۆزلىك چالارلارى ايله بزديلميشدير. ائل - اۇبا و
قارداش غيرتى چكن باساتين دوشمنله دۇيوشه «مطلق گنده جگم»، قطعتيني
تپه گۆزون مكاني، سالخانا قاياسى قارشىلاير و بو قايا باسات شجاعتى نين
شاهدى اۇلور: آرخاسيني گۆنه وئرن نهنگ آدام بيئيله تك باشينا دۇيوشه گيريب،
اۇنو اۇخا توتور.

بو زامان قوهلر آراسينداكى فرقى اورتايا چيخارماقدا تصوير پرۇسسسى نين
دقتينده دورور. بو فرق ايلک اۇلاراق فيزيكى امكانلارين غير - متناسبليگينده
اورتايا چيخير: «باسات بير دخى آتدى، اۇل دخى پارالاندى. بير پارچاسى
تپه گۆزون اۇنونه دوشدو. تپه گۆز سيچرادى، باخدى. باساتى گوردو، لين - لينه
چالدى، قاس - قاس گۆلدو، قۇجالارا آيدير: - اوغوزدان يئنه بير طرفدن قوزو
گلدى - دئدى. باساتى اۇنونه قاتدى، توتدو، بۇغازدان ساللانديردى، ياتاغيئا
گئيردى، اءويونون قونجونه سۇخدو. آيدير: - مره قۇجالار، ايکيندى واختى

مونی، مانا چثویره سیز یئیم - دئدی. حساب او یودو.»^(۱)

گۆرۈندۈگۈ کیمی، تپه گۆز باساتی «املیک قوزو» حساب اندیر و اۋنون چکمه سی نین کۆنچۆنه سۆخور. باساتین ساحلی حمله سینه ایسه «قاس-قاس گۆلور». بو نمونه انسانلار نهنگ آدام یئین، سیرلی-سحیرلی حرامی نین فرقی نی یۆکسک بیر اۋبازلیقلا بیر داها، هم ده خصوصی بدیعی چالاردا استتیک دقتین اۋنونه چکیر. استتیک دقت بدیعی گترچکلیکدن دوغان همین آنین استتیک منیمسه نیلمه سیننی دریندن قاواراماغا یۋنلن عامل کیمی فلسفی معنا ایله راستلاشیر و بو دقتین سایه سینده همین فرقین - «آنین» درین معناسی استتیک مناسبت عرصه سینده اۋزۈنه ساده لیک، آیدینلیق گتیره رک افاده لیلیک تاپیر. بو درین معنایا آیدین مناسبت اۋنونلا افاده اولونور کی، سحیرلی نهنگله شجاعتملی ایگید انسانین فرقی باشلیجا اولاراق، حتا اساس اولاراق، ماددی-فیزیکی گۆچۈن امکانیندادیر. طرفلرین بیرینده فیزیکی گۆچ، مقاومت آرتیران سحیرلی اۋزوک بیرگه غیر-عاددی، اۋبیرینده ایسه (بو غیر-عاددیلکله مقایسه ده) محدود دور، حتا جیلیز گۆرۈنور. دئمه لی، نهنگ تپه گۆزله انسانین فرقی بۆتۈلۈکده دئییل، بیر طرفلیدیر.

یعنی بو فرق هر طرفلی شکیلده تپه گۆزۈن اۋستۈنلۈگونو تصدیقه اساس وئر میر، بو اۋستۈنلۈک یالیز اۋنون فیزیکی مۆجودلۇغوندادیر. گترچکلیگین استتیک منیمسه نیلمه سی پروسسینده بو اۋستۈنلۈک مضمونو آچیلیر. تپه گۆز ماهیتتی نین درک اولونماسی ضرورتین انسان خیرینه حل اولونماسینا گتیریب چیخاریر. چونکی انسان تپه گۆز اۋستۈنلۈگۆنه قارشى اۋزۈنۈن اۋستۈنلۈگونو قویور. انسان تپه گۆز غیر-عاددیلیگینه قارشى اۋزۈنۈن خلقتیندن گلن غیر-عاددیلیگینی قویور. تپه گۆزۈن غیر-عاددیلیگی، اۋستۈنلۈگو اۋنون فیزیکی

(۱) کتاب دده قۇرقود، ص ۱۲۰.

توتوموندا، فیزیکی گۆجۈندە، آناسیندان گلن سحیرلی اۋزۈگۆندە دیرسه ده، انسانین اۋستۈنلۈگو، غیر-عاددیلیگی اۋنون قدر تدن گلن ذکاسیندادیر. هم ده بو ذکا قیلینچ ووران، اۋخ آتان پهلوان بیلگی، غیرت و جسارت دۈلو قهرمان اورگی کیمی فیزیکی مۆجودلۇقلا مشایعت اولونور. انسانین طبیعتینه مخصوص اۋستۈنلۈگو انسانین غیر-عاددیلیگی کیمی اۋنون ادراکی اۋستۈنلۈگودور. بو اۋستۈنلۈکده انسان اۋز ماهیتینی تصدیق ائده بیلر.

ادراکی اۋستۈنلۈک انسانى یارانمیشلارین اشرفی سویه سینه یۆکسلدیر. ادراکی اۋستۈنلۈگو ایله انسان کۆله لیک روسوایچی لیغیندان خلاص اولوب آزادلیغا قۇووشا بیلر. چونکی، آزادلیق ضرورتین درک اولونماسیندان باشلا بیلر. باسات تپه گۆز قارشیسیندا فیزیکی کیچیکلیگینی گۆرسه ده، معنوی عاجزلیگینی گۆرمه دی. بو هنر اۋنو ادراکا گۆنمگه، ذکایا سۈیکنمگه یۋنلندی. اۋدور کی، باسات دۆشمى ذهن آیدینلیغی ایله قاوارانماغى داها اۋستون توتدو: «باساتین خنجری واردی. عدوینی یاردی، ایچیندن چیخدی. آیدیر: - مره قۇجالار. مونون اولومۈ نه دندیر. آیتدی یار: بیلمه ممیز، اما گۆزۈندن غیرى یترده ات یۇخدور. - دئدی یار. باسات تپه گۆزۈن باشى اوجونا گلدى، قاپاق قالدیردی، باخدی، گۆردۈ کی، گۆزۈ اتدیر.»^(۱)

باساتا قدر اۋغوز قهرمانلاریندا هئچ کس تپه گۆزه خصوصی ادراک معیاری ایله یاناشمامیشدیر. اۋنونلا ووروشماق بۆتۈن باهادیرلار «تپه گۆز» ماهیتینه ذکا ایشیغی سالمادان، شجاعت و شهامت لرینه گۆونمیشلر. بو مناسبت موردی بۆتۈلۈکده قاوارامادان و یا اۋنون ماهیتینی درک ائتمه دن بسلنن یاریمچیق مناسبت ده یاخیندیر. بو مناسبت اۋغوزون آدلی-سانلی قهرمانلارین نین آلپ رستم، قارقینه، اوشون قۇجا اۋغلو، دمیردۈنلو موماق، بگدۈز آمن، قبیان سلجوک

(۱) کتاب دده قۇرقود، ص ۱۲۰.

كىمى سر كر ده لر ين هلا كينا سبب اۆلدو.

تپه گۆزۆن ماھىتتىنى درك ائدن باسات اۋنونلا دۇيوشمگين يىنى فۇرماسىنى كشف ائىدى. عاغلىن گۆجۆندىن دۇغان بو كشف باساتين شجاعىتىنە يىنى استقامت، يىنى گۆج، يىنى جسارت و يىنى متانت وئردى. باشقا سۆزلە باسات هنرى ذكا نوروندان گۆج آليىب، اۋنون قهرمانلىغىنا زنگىنلىك و عظمت گتيردى:

«آيدىر: - مره قۇجالار. سۆكلۆگۆ اۋجاغا قۇيون قىزسىن. - دئدى. سۆكلۆگۆ اۋجاغا بوراخدىلار، قىزدى. باسات اليه آلدى. آدى كۆركلۆ محمده صلوات گتيردى. سۆكلۆگۆ تپه گۆزۆن گۆزۆنە ائله باسدى كيم، تپه گۆزۆن گۆزۆ هلاك اۆلدو. شۆيله نعره اوردو، هايقىردى كيم، داغ-داش يانقولاندى.»

نھایت اۇغوزو لرزه يه سالان، اۆزۆ لرزه يه دۆشدۆ. بو شر نھنگىنى لرزه يه سالان قوہ ذكائين بو شجاعىتىن وحدتىندن يارانان انسان قهرمانلىغى نين يىئىلمز قوہ سىدىر.

باساتلا تپه گۆزۆن دۇيوش صحنه سى بوندان سۇنرا يىنى، جانلى، داھا دىنامىك شكىللر آليىر. تىز-تىز دگىش بو شكىللردە بۆتۆن اۋستۆنلۆكلر آرتىق، انسان اۇغلونا مخصوصدور.

باسات شجاعىتى و ذكاسى ايله تپه گۆزۆ كۆر ائىدىكىدن سۇنرا دۇيوش صحنه سى داھا قىزغىن حال آليىر. تپه گۆزۆن بۆتۆن حملە لرى باساتين جلدلىگى، هنرى، ذھن آيدىنلىغى و درك سرعتى سايه سىندە قطعىتلە دفع اۋلونور. تپه گۆزلە باساتين دۇيوش صحنه سىنى عكس ائىدىن شكىللردن بىرىنە نظر سالاتق: «باسات قۇجو باسىب بۇغازلادى، درىسىنى اۆزدۆ، قويروغو ايله باشىنى دريدن آيىر مادی، ايچىنە گيردى، تپه گۆزۆن اۋنۆنە گلدى. تپه گۆز بىلدى كى، باسات درى ايچىندە دير... باسات قۇچون باشىنى تپه گۆزۆن اليه سوندو. تپه گۆز بويونوزوندان برک توتدو، قالدیراج بويونوز دريلە لىندە قالدى. باسات تپه گۆزۆن بودو

آراسىندان سىچرايىب چىخدى.»

دۇيوشۆن باشقا شكىللرىندە اۆلدوغو كىمى بورادا دا دۆشۆنن عاغىلى ايله غلبه گتير دجك دۇيوشۆنۆ دوام ائىدىرير.

دۇيوشۆن سۇنو داھا مرگب كاراكتىر آليىر. بورادا تپه گۆزۆن فیزیكى گۆجۆ اۆز يىرىنى «سحرى» قوہ يه وئرىر. تپه گۆزۆن سۇن سحر امكانلارىندا «بىرىنجى» اۆزۆك، ايكىنجى، گۆند، اۆچۆنجو، ماغارا واسطه سىلە گۆستردىگى جهدلر ده نتيجه سىز قالدى. باسات بو دۇيوشلرىن هر اۆچۆندە ذكا، هنر، جسارت و صبر نمايش ائىدىرىب، تپه گۆزۆن قىلىنجىنى اله كىچىردى و اۋنون اۆز قىلىنجى ايله ظلمكار ظالمين، آمانسىز نھنگين باشىنى كسىر: «باسات قاچىب يىرىندىن دورو گلدى. بوغرا كىمى تپه گۆزۆ دىزى اۆزرىنە چۆكدۆردۆ. تپه گۆزۆن كندى قىلىنجى ايله بۇينونو اوردو، دلدى، ياي كىرىشان تاخدى، سۆرۆيه-سۆرۆيه ماغارا قايسىنا گلدى.»

انسان اۇغلو آرتىق انسانلىغىن شرف و لياقتىنى اۆزۆنە قايتاردى. بو قايدىش انسان جسارتى ايله انسان ذكاسى نين وحدتىندن باشلانير. قهرمانلىغىن استتىك مضمونو بو وحدتىن سايه سىندە زنگىنلىك تاپير. «باساتين تپه گۆزۆ اۆلدۆردۆگۆ بۇى»-دا قهرمانلىق بو قانونا ويغونلوغونون بدىعى-استتىك حادثه لرىن استتىك ايدئالين تجسمۆ اۋبۇنكتىدىر.

تك دۇيوش

كتاب دده قۇرقود بۇيلارىندا دۇيوش صحنه لرى نين بدىعى فۇرمالارىندان بىرى ده قهرمانين دۆشمن قارشىسىندا مردلىكلە تك دايدىغىنى، تك ووروشدوغونو عكس ائىدىن تصويرلردىر. بو تصوير فۇرماسى قهرمانلىغىن استتىك ماھىتى نين تظاھرونه ال وئرىشلى بدىعى محيط يارادير. دۇيوش

صحنەلەرى نىن دېگەر قۇرملار يىندان «تەك دۇيۇش» صحنەسىنى فرقلندىرەن اساس
عامل قەھرىمانلىغىن بىر فردى تەجسۇمۇنۇ ئۇن پىلانا قىبار تەماقلا و يادەقت اۇنۇنە
يۇنلەتمەكلە سەجىيەلىرى. قەھرىمانىن تەك باشىنا دۇشمەن دەستەسى و ياقۇشونو ايلە
ووروش صحنەسى اۇبراز ايدئاللىغىن قۇووشدورما پىرۇسسى نىن مەخسۇس
مەرحلەسىدەر. بو مەرحلە قەھرىمانلىق ايدئالى نىن تەجسۇمۇنۇ دۇغورور. قەھرىمان بىر
فردكىمى اوجانئىتلەر، بۇيۇك آرزولار، بشرى آماللار اوغروندا مبارزەدە شجاعت،
مردلىك، اىگىدلىك نەمۇنەسىنە چئوريلير. تەك آپاردىغى مبارزەدە خالقى نىن،
وطنى نىن، آزادلىغىن، غىرتىن، صداقتىن، مەھبەتنى شرفىنى تەمئىل ائدەر. قەھرىمان
باسىلماز باھادىر كىمى، بۇيۇك و گۇجلۇ چىگىنىدە نئچە اىگىدىن، نئچە قۇشونون
گۇتۇرە بىلمەدىگى يۇكۇ داشىير.

قەھرىمانا مەخسۇس بو مەخسۇس ئىتلەر تەك دۇيۇش صحنەسىدە داھا جانلى
تەجسۇم ائدەر. بو كىفئەتلەر بىن عەمۇمى صەنەت گىترچەكلىگىنە دە مەخسۇس لوغونو
اونوتەموروق.

دە قۇرقود بۇيلارنا مەخسۇس بىر استىتەك قانونا اويغونلوغو دا «تەك
دۇيۇش» صحنەسى ايلە باغلىلىغى واردير. بو قانونا اويغونلوغ اۇندان عىبارتدەر
كى، اثرىن ھەر بۇيو بىر قەھرىمانىن ايدئاللاشماسىنا خەدمت ائدەر. مەثلأ، بۇيو تەمئىل
ائدىن قەھرىمان نە اىنكى دۇشمەندەن، حەتتا اۇغوز قەھرىمانلار يىندان دا اوستۇن (اساساً دە
گۇجلۇ) تەسۋىر ائدلىير. اۇدور كى، «تەك دۇيۇش» صحنەسى اساساً، قەھرىمانىن
آدى ايلە باغلى اۇلان بۇيدا تەكجە اۇنۇن اۇزۇنۇ («تەك بىر باھادىر، «عوض اۇلونا
بىلمز اىگىد» - كىمى) مەيدانا چىخارىر.

كەتاب دە قۇرقودا بئلە نەمۇنەلەر چۇخدور، اۇنلاردان بەعضىلەر نە دەقت يىتتىرەك.
اوشون قۇجا اۇغلو سئىرەك بۇيوندا دۇشمەن قۇرۇغوندا باتان سئىرەكى توتماق
اۇچۇن آلتىمىش دۇيۇشچۇ گۇندىرلىير، اۇنلار مەغلوب اۇلوب قالايا قاقچىرلار. بو

دۇيۇش صحنەسىدە سئىرەك تەك اۇلسا دا دۇشمەن آلايىنا آسانلىقلا جواب وئىرەر،
حەتتا ياتماغىندان دا قالىير. لاكىن بو تەكلىك صحنەسىدە اىگىد دۇيۇشچۇ بۇتۇو
گۇرۇنۇر. چۇنكى بو تەكلىك يارمىچىلىقدان، كۇمكسىزلىكدن دۇغان عاجز
يالقىزلىق دئىلدەر. اىگىد دۇيۇشچۇنۇ بىر دۇيۇشچۇ كىمى بۇتۇو گۇرسدن اۇنۇن
زەرھلى سلاحي و ھەمىشە اۇنۇنلا اۇلان ياخىن دۇستو، كۇمكچىسى، سئوىملى
آتيدەر.

يۇرۇغونلوقدانمى، بىر اۇغوز كىمى يوخويا مئىللىكدەنى - تەسۋىرە گۇرە ھەر
اىكىسىندەن - دۇيۇش زامانلار يىندا واخەت تەپپىب ياتماغىندا اۇلان تەك
دۇيۇشچۇنۇ اۇنۇن وفالى آتى بىر كىشىكچى كىمى خەبەردار ائدەر. «گىمىم
قىجىلتىسىندەن، آت چىغىر ماسىندەن مەگر يىگىت آيغىر بىنردى. خانىم، آت
قولاغى ساغ اۇلور، چكوبىن اۇغلانى اۇباردى.»

تەك دۇيۇشچۇنۇن بدىعى تەسۋىردە گۇرۇنۇن ظاهرى بۇتۇو لۇگو، اۇنۇن مەنۇى
بۇتۇو لۇگو نۇ آچان علامەت تەسۋىرى باغىشلاير. بئلەلىكلە، داخلى و ظاهرى
بۇتۇو لۇگو نۇ وحدتىنى اۇبرازىن تەسۋىرىندە گۇرۇرۇك. بو بۇتۇو لۇك دۇيۇشە
تەك ووروشان قەھرىمانىن يىنئىلمزلىگى، سارسىلمازلىغى دئەمكىدەر. سئىرەگىن بو
يىنئىلمزلىگى آشاغىداكى نەمۇنەدە اۇز عەكسىنى تەپپىر.

«كافرلەر ساغ اۇلانلارنى قاقچارارق تەكورە گلدىلەر. تەكور آيدەر: تەفو اۇزۇنۇزە.
آلتەمۇش كىشى بىر اۇغلانى توتمادىنىز. بو كەرە يۇز كافر بىر اۇغلانىن اۇزرىنە
گلدىلەر. آيغىر يىنە اۇغلانى اۇباردى. گۇردۇ كافرلەر آلاى باغلامىش، گلىرلەر.
اۇغلان دوردو، آتىنى مەندى، آدى كۇرۇكلۇ مەھمەدە صلوات گتەردى، كافرە قىلچ
قۇيدو، باسدى، غلبە قلەيە تەبخدى. تەكور آيدەر: بو قتلە اۇچ يۇز وارىن - دئدى.
كافرلەر آيدەر: وارمازىز. كۇكۇمۇز كسر. ھەبۇمۇز قىرار - دئدىلەر.»^(۱)

(۱) كەتاب دە قۇرقود، ص ۱۳۹.

گۈرۈندۈگۈ كىمى، سئىرك دۆشمىن آلايىنى قىرىپ، ساغ قالانىنى قلعەيە تىخىر. بو بىر يانا قالسىن دۆشمىن اۈردوسو قۇرخويا دۆشدۈگۈندىن اۈز باشچىلارى نىن - تىكۈرۈن امرىنى ردا ئىدىر. بو دۇيۈش صحنەسى تىك قهرمانىن - سئىرگىن نظاملى دۆشمىن اۈردوسونا قىمى غلبەسىنى تصوير ائىمكىلە قهرمانىن يىنىلمىز قىدرتىنى تىرئم ئىدىر. بو تىرئم خالقىن قهرمانلىغا اۈلان مەھبەتتىن دۇغور. قهرمانلىغا بىسلىن مەھبەتتىن اۈزۈ ايسە خالقىن قهرمانلىق ايدئاللىنا اۈلان معنوى - استىتىك طلباتىندان دۇغور.

بئىلە طلباتلار بىر بىرى دە «قاراجا چۇبان» اۈبىرازىندا «اۈدئىلىر»^(۱).

قهرمانلىق ايدئاللىن بىدىعى - استىتىك تىجىمۇنۇ داھا عىانى افادە ائىتمىك مقصدىلە قاراجا چۇبانىن دۇيۈش صحنەسىنى احاطە ائىدن حادئەنىن مفصل قورولوشونا يا دىنامىك اۈردىجىللىغىنا مداخلە ائىتمەيك: «قاراجا چۇبانىن اۈزىنە آلتى يۈز كافر قۇيولدى. دۆشمىن ياغلى وعدلىرىنى مردىلكلە ردا ئىدن قاراجا چۇبانا دۆشمىن غفلتا ھجوم ائىدىر.»

دۇيۈش صحنەسى بئىلە تصوير اۈلونور: «بىتئىكل كافرلر آت تىپىدىلر، اۈخ سىپىدىلر. اۈزىلر اۈزىنى قاراجوق چۇبان ساپانىن آياسىنا تاش قۇيدى، آتدى. بىرىن آساندا اىكرىن - اۈچۈن يىقىدى. اىكىسىنى آساندا اۈچۈن - دۇردۈن يىقىدى. كافرلر بىن گۈزىنە قۇرخو دۆشدى. قاراجىق چۇبان كافر بىن اۈچ يۈزىنى ساپان تاشىلە يىرە سىراقىدى.

چۇبانىن تاشى تۈكئىدى. قۇيون دىمز، كئىچى دىمز، ساپانىن آياسىنا چۇر آتار، كافر بىقار. كافر بىن گۈزۈ قۇرقى دۇنيا - عالم كافر بىن باشىنا قارانو اۈلدى. آيدىر: «يارىماسون - يارىچىماسون، بو چۇبان بىزىمى ھىمىز قىرار، اۈلامى؟» - دئىدىلر، دىخى تورمايىب قوچدىلار.»

(۱) كىتاب ددە قۇرقود، ص ۴۳.

قاراجا چۇبانىن زرھى بۇخدور. داغلار قهرمانىن زرھى يالنىز اۈنون چۇماغى و ساپاندىدىر. بو ساپاندا لا اۈچ يۈز دۆشمىنى يىرە سىرمىش، قالانلارنى قاچماغا تىرىك ائىمىشىدىر. بو قهرمانلىق صحنەسىندە قاراجا چۇبانىن رشادىلى اىگىدىلىكى اىلە ياناشى، اۈنون ساپاندى و بو ساپاندا قۇيولان داش، تۇغلو كئىچى تصويرى اۈلدوقجا اۈرئىنالى گۈرۈن بىدىعى يارادىجىلىق زىنئىدىر.

دىرسە خان اۈغلو بوغاجىن بۇيۇندا بوغاج قىرخ خانن دۇيۈشچۈ اىلە تىك ووروشور: «دىخى» قىرخ بىگىدىنە دۇبىند ساللادى، ال ائىلەدى، قىرخ بىگىت بەدى آت اۈيىناتىدى، اۈغلانىن اۈزىنە بىغناق اۈلدو. اۈغلان قىرخ بىگىدىن بۇيۇنە آلتى، آت تىپىدى، جىنگ و ساواش ائىدى. كىمى نىن بۇينو اوردو، كىمى نىن دوستاق ائىلەدى، باباسىنى قورتاردى، قايتىدى، گىرى دۇندۇ.»

قهرمانىن تىك دۇيۈش صحنەسىنى عىكس ائىدىر بئىلە نمونەلر چۇخ اۈلسا دا سئىرك، قاراجا چۇبان و بوغاج اۈبىرازلار و واسطەسىلە «تىك دۇيۈش صحنەسى نىن» بىدىعى - استىتىك منظرەسىنى جانلاندىرماق ايشىنى يىترلى حساب ائىدىرىك. «تىك دۇيۈش صحنەسى» - قهرمانلىغىن استىتىك طبعىتىنى افادە ائىدن بىدىعى واسطەلردىن بىرىدىر. تىك دۇيۈش قهرمان خالقىن بىدىعى - استىتىك دۇشۈنچەسىندە گۈزلىك مەجىمەسىدىر. چۇخلو موضوع و حادئەلرە مخصوص گۈزلىكلر بىر اۈبىزدا عومى لىشەرك بو مەجىمەنى دۇغورور. قهرمانىن تىك دۇيۈشۈ انسان طبعىتى نىن گىنىشلىگىنى، انسان ماھىتى نىن درىنلىگىنى و انسان شىجاعتى نىن سۇنسوزلوغو كىمى فىلسفى - استىتىك آنالايىشىلار بىدىعى گىرچكىلكدە عىانىلىشىر.

سىناق دۇيۈشۈ

بو دۇيۈش فۇرماسى بىدىعى خصوصىتىلر بىنە گۈرە دىگر دۇيۈش فۇرمالرىندان

فرقانىير. دقتى جلب ائدن اساس فرق بو دۇيوشۇن دۇشمىنچىلىك مقصدىلە
آپاريلماغىندىن دۇغور. بئله كى، دۇيوشن طرفلردن بىرى (اۇ بىرى طرفين خبرى
اۇلمادان) خۇش نىتتە قارشىسىندا كىنا گۇچ گۇستىرير. لاکىن بو حملە دە نىت
آچىلمايمىش، گىزلى قالير.

کتاب دده قۇرقود بۇيلاریندا دۇيوش صحنه سى نین «سیناق دۇيوشۇ»
آدلاندىر دىغىمىز بو قۇرماسى (فیکرىمىزجه) اۇزۇنۆ ايکى شكىلدە گۇستىرير.
بىرىنجى شكىلدە، حملە ائدن قهرمان، حملە ائتدیگى قهرمانین (و يا قهرمانلارین)
مردلیگىنى، دیانتىنى، جسارتىنى، شجاعتى و عاغیل گۇزلیگىنى قاوراماق
فیکرىنه دۇشمۇر. ايکىنجى شکیل، ضرورتین اوزلشدىر دیگى قارشى دورمانى
اوزه چىخارىر. بو زامان خۇش نىتتە آپاريلان دۇيوش ینتە طرفلرین يالنىز بىرىنه
عائد اولور، اۇ بىرى طرفین بوندان خبرى اولمور. بو شکیل بىرىنجىدن اۇنونلا
فرقلنىر كى، بورادا قارشىدا كىنى درک ائتمک مقصدى دئىیل، اۇزۇنۆ قارشىدا كىنا
(و يا قارشىدا كىلارا) درک ائندىر مک آرزوسو اۇنه كئچير.

قهرمانین نىتى اوز ماھىتىنى، البتتە ایلک اولاراق قهرمانلىق ماھىتىنى، تصدیقه
يۇنلدىر. لاکىن بو «تصدیق» كىمى آنلايىشلار واسطه سىلە شرطى مضمون
وئردیگىمىز ايکى شکیل ده قهرمانلىق هر ايکى طرفین عهده سینه قالير. باشقا
سۇزلە، هر ايکى طرف - حملە ائدن و حملە اولونان طرفلر - قهرمانلىغین
بدیعی - استتىک ماھىتىنى تظاهر ائندىرین واسطه لره چئوريلير.

دده قۇرقود كىتابیندا «سیناق دۇيوشچۇنۆ» عكس ائندىرین شكىللره ايکى نمونه
اساسیندا (هر نمونه بىر شکیلە عائد اولماق شرطى ایلە) نظر سالاق.

بىرىنجى شکیلده قانلى قۇجا قانتورالى بۇيوندان نمونه گۇتۆرک.

اۇزۇنۆن ان بۇيۆك غيرتى و شخصى شجاعتى سايه سىندە تکور قىزى سلجانى
آلبب گتير ركن (دويوش و غوغالاردان سۇنرا) «قانتورالى بیلدى كىم، بو ياغى

باسیب داغيدان سلجان خاتوندىز»، اۇندان تا كيدله دۇيوشمگى طلب ائتدى.
سلجان طرفیندن اولان بۇيۆك ناراضىلىقلا دۇيوشه جلب اۇلوندو. لاکىن ايگید
قىز دۇيوش زامانى قانتورالى يا قىيمادى: «آتىن تپدى بىر يۆكسک يئرە چىخدى.
ساداغىندىن دۇخسان اۇخو يئرە تۆكدۆ. ايکى اۇخون دمىرىنى چىخاردى، بىرىن
گىزلەدى، بىرىن ایلنه آلدی. دمرنلى اۇخلا آتماغى قىيمادى، آيدىر: - يىگیت، آت
اۇخون. قانتورالى آيدىر: قىزلارین يۇلو اولدىر، اول سن آت. قىز بىر اۇخلا
قانتورالى يا آتدى. شۇيله كىم، باشیندا اولان بيت آياغىنا ائتدى.»^(۱)

بورادا صحبت سلجانین معنوی کامللیگىندن گئتمه سه ده، همین گۇزلیگه
تسۇخونماق دا ممکن دئىیلدىر. ظریفلىک، اينجه لىک، حساسلىق كىمى
آنلايىشلارین مشایعتینده افاده اولونان همین گۇزلیک سلجان خاتون
اۇبرازى نین استتىک مضمونونو آچماقلا ياناشى، «سیناق دۇيوشلرى» نین بدیعی
مضمونونا دا دىنامىک شكىللى تائیر امکانى گتيرير. بو امکان «سیناق دۇيوشۇ»
حاقیندا سۇيله دیگىمىز فیکرىن عیانى افاده سى كىمى سسلنىر. همین فیکرى يادا
سالاق: گىزلى قالان، خۇش نىتتە اولان حملە دن، اۇ بىرى طرف - حملە يه
معروض قالان طرف خبر سىز اولور. لاکىن خبر سىز اولدوقدا بئله سلجان
قانتورالى يا قىيماماقلا اۇخونون دمىرىنى چىخارىر، دۇخسان اۇخدان ايکىسىنى
گۇتۆرۆر، نشانگاھین اۇزۇنۆ دئىیل، پاپاغىنى ووروب يئرە سالير) اۇزۇنۆن
گۇزلیک مضمونونا يئنى زنگینلىکلر گتيرير. ظریف، حساس اولان ايگید سلجان
اۇزۇ ده بىلمه دن «سیناق دۇيوشۇ» نده اۇز اوستونلوگۇنۆ ساخلايمىش اولور:
«ايرلى گلیب سلجان خاتونو قوجا قلايیب بارىشمىشلار، سۇروشوشلار.

قانتورالى سۇيله مېش، گۇره لیم، خانیم نه سۇيله مېش. آيدىر:

- اولدۆرمگه من سنه قىيار مېدیم؟

اۈز جانىما قىيام،

من سنه قىياميام،

من سنى سىناردىم - دئدى»^(۱)

قانتورالى نىن تاكىدله يارانمىش بو دۇيۇش صحنەسى اۈنون اۈزۈنۈن دئدىگى كىمى «سىناق» مقصدى داشىيردى. قانتورالى شەرتى عالمە يايىلان سلجان خاتونون دۈشمەن قۇشونونا گۇستردىگى دىانت و شجاعىنى گۇرسدە، اۈنو بىر داھا سىناماق فىكرىنە دۈشۈر، باشقا سۇزلە، آرزوسونون كامىنا تام امين اولماق اىستەيىر. بو اىستك فۇرماسى - «سىناق دۇيۇش» هر ايكى قهرمانين استتىك ماھىتىنى تظاهر ائدىرير.

ايكىنجى شكىلدە «سالور قازان دوستاق اولوب اۈغلو اوروز چىخاردىغى بۇى» - دان نمونە گۇتۈرك.

اۈغوز قۇشونو تومان قالاسىندا دوستاق اولان سالور قازانى خلاص ائتمك اۈچۈن قالايلا هجوم ائدركن قۇرخويا دۈشمۈش تكور علاجسىز قالىب اۈنو دوستاغى اۈز خالقى نىن اۈردوسونا قارشى دۇيۇشە چىخارير. دۇيۇش باشلاركن قازان خان دۇغما سرکردەلرىنى تانىسا دا، اۈغوز دۇيۇشچولرى اۈنو تانىمير. دۇغمالارىنا اۈزۈنۈ تانىتمايان قازان خان طرفىندە «سىناق دۇيۇش» دە بورادا باشلانير.

ايلىك دۇيۇشۇ قازان خان بئىركلە آپاردى: «قازان كندونى بىلدىرمەدى. قىروادى بئىرگى بىلگىندەن توتدو، دارتدى، چۇماغىنى اليندىن آلدى. بئىرگىن اسمنە بىر چۇماق اوردو. بئىرك آت بۇينون قوجاقلادى، قايدا دۇندۇ.»^(۲)

قازان خان ائلىن قۇجا اۈغلو دۇنە بىلمز دۇلك اوران و دۇزك اۈغلو آلپ

(۱) كتاب دده قۇرقود، ص ۱۰۷.

(۲) كتاب دده قۇرقود، ص ۱۵۰.

رستمە دۇيۇشلردە دە بئله اۈستۈنلۈك قازاندى.

بو دۇيۇشە قازان خان دۇغما اۈغوز اىگىدلرىنە اۈز گۇج - قۇتۇنى، دۇيۇش مھارتىنى گۇسترمك نىتىنى گۇدوردۇ. اۈ، دۇيۇشەدۇگۇ باھادىرى يارالماق، آلچالماق، محو ائتمك فىكرىندەن چۇخ اوزاق ايدى. (سىناق دۇيۇشۈنۈن «قايداسىنا» اويغون اولاراق حملە نىتىنى گىزلى ساخلايىر.)

قازان خان بىر طرفدن اۈغوز اىگىدلرى نىن دىانتىنى، شجاعىنى، مردلىگىنى، دۇيۇش مھارتىنى درىندەن قاوراماق فىكرىنە دۈشۈر، دىگر طرفدن تارىخى ضرورت اوجوندان اسارتىنە دۈشمەسىنە باخمايلاق، بۇيۇك دۇيۇشچۇ، يئىلمز باھادىر، گۇركملى شخسىت و نهايت، يئنه دە سرکردەلر سرکردەسى اولماق حقوقونو اۈزۈندە ساخلادىغىنى نىمايش ائدىرمك مقصدىنى اۈرتايا چىخارير.

قازان خانىن بو نىتى «سىناق دۇيۇشۇ» نۇن واسطەسىلە گۇرچكلىشىر. بو بدىعى گۇرچكلىك دۇيۇش طرفلردن بىرىنە اۈستۈنلۈك وئرمە دە دىگر طرفىن اىگىدلىگىنە لكە سالمير. چۇنكى، دده قۇرقود داستانىدا قهرمانين آدىنا حصر اولونموش بۇيدا همىن قهرمانين دىگرلرىندەن اۈستۈن، داھا دۇغروسو، گۇجلىق تصوير اولوندوغو حاقد اول دانىشدىغىمىز بورادا اۈنو علاوه ائدك كى، دۇيۇش نتيجه اولارق دۈشمىن خىرىنە حل اولونمامىشىدىر. بو نتيجه اۈستۈنلۈگۇ اۈغوزون اۈزۈندە، هم دە گۇجلىولرىن ان گۇجلىوسو اولان اۈغوزون باش سرکردەسى نىن اۈزرىندە قالىر. بو اۈستۈنلۈگۇ اۈنسوز دا اۈغوز قهرمانلارى آتريق چۇخدان قبول ائتمىشىدىر. دۇيۇش نىتىندە قازان طرفىندە جدى اولمادىغى - سىناق مقصدى گۇدۇگۇ دە بو مسئلە ايله باغلىدىر. بونا گۇرە دە بو «سىناق دۇيۇشۇ» دىگر دۇيۇش فۇرمالارىندەن تامامىلە فرقلى اولاراق، دۇيۇش طرفلرىن هر ايكىسىندە دە قهرمانلىغىن استتىك مضمونونو قۇرۇيۇپ ساخلايىر. «سىناق دۇيۇشۇ» نده اشتراك ائدن اۈغوز قهرمانلارى گۇج - قۇت طرفدن قازان خان

محاربه و يا دۇيۇش نىتى نىن يۆكسك آماللار اۆزىرىندە قورولوشو اۇنلارى قازان خانىن سوۋبەسىندە - قەھرمانلىق سوۋبەسىندە ساخلايىر. بو نىت تىكجە حال كىمى قازان خانانا مەھبەت، خصوصى حال كىمى اۇغوز خالقىنا مەھبەت كىمى، عمومى حال كىمى ايسە يۆكسك آمال اۇلان آزادلىغا و قەھرمانلىغا مەھبەت شەكىلىدە سەجىھەلىرى. آمال، مەھبەت صاحبلىرى - اۇغوز باھادىرلارى قازان خانانا بىرلىكدە نىت و امل يۆكسكلىگىدە قەھرمانلىغىن استىك مضمونو افادە اندىر. «سېناق دۇيۇشو» - بو مضمونو اچان عامللردن بىرى كىمى قەھرمانلىغىن خصوصى تصويرىنى وئىر و اۇنو اوزۇنە مخصوص بدىعى شەكىللەردە تىتم اندىر.

مەشكەل دۇيۇش

كەتاب دەدە قۇرقوددا مەشكەل دۇيۇش صەھنەسى بىر چۇخ بۇيلاردا اوز عەكسىنى تاپىر. ھەمىن صەھنە قەھرمانلىغىن بدىعى تصويرىنىن عمومى جەھەتلىرىنى اوزۇندە ساخلايىر. اۇنا كۆرە دە بدىعى ھادەئەن چۇخ جەھەتلى، مەركەب گەندىشى - بدىعى ھەركەت كىمى بورادا سۇنا يىتىر.

بو صەھنە استىك ھادەئە كىمى دە علامەتداردىر. بورادا، قەھرمانلىغىن تصويرىنە ھەسر اۆلۈنمۈش ھادەئە و پىرۇسسىلەر قەھرمانلىغىن استىك ماھىيىتىنى اچان كۆجۈلو تەظاھر نەقشەسى كىمى اوزۇنە دىقتى داھا پارلاق شەكىلدە جەلب اندىر. دىگر طرفدن بو صەھنە خىرىن شر اوزرىندە، كۆزلىگىن عىبەجرلىك اوزرىندە، مەردلىگىن نامەردلىك اوزرىندە، عدالتىن عدالتسىزلىگىن اوزرىندە، ھاقىن يارامازلىق اوزرىندە، جەسارتىن قۇرخاقلىق اوزرىندە غەلبەسى كىمى نەھنگ بىر ھادەئەن عەرسەسىندە فىلسفى - استىك مەيارلارا سۆيكنن قەھرمانلىق مەجسەسى يارادىر. بو مەجسە خالقىن قەھرمانلىق ايدئالى نىن تەجسەمۇندە خالقىن اوزۇندە رۇلونا ايدىنلىق كىتىرىر. باھادىرلار كىمى خالقىندا بو مەجسە دە اۆبازلى يىرى واردىر.

«مەشكەل دۇيۇش» صەھنەسىندەن كۆتۈردۈگۈموز بىر اۆبازلى افادە ايسە ھەمىن يىرى نىشان وئىرە بىلەرىك: «بىر قىيامت كۆن اۆلدو، بگ نۆكرەن، نۆكرەن بگەن ايرىلدى».

داھا سۇنرا، بدىعى - استىك ھادەئەلەرىن ضدئىلى چەتئىلىكلرى و اۇنون اناشەلمەز تەئىرى باغىشلان گەندىشى بورادا مەشكەل دۇيۇش صەھنەسىندە اوز ھەلىنى تاپمىش اۆلور. بو ضدئىلەرىن استىك ھەلى قەھرمانلىغىن لىرىك تىتمۇ كىمى سەسلىنىر.

دەدە قۇرقود كەتابىندا «مەشكەل دۇيۇش» صەھنەسىنى عەكس ائىدىرەن تصويرلردن بىرىنە دىقت يىتىرەك. سالور قازانىن ائوى بىغمالاندىغى بۇيدان نەمۇنە: «آرپ سۇدان ابدەست ائىدىلار. آغ ائىنلارنى يىرە قۇيدولار، ايكى رەكت نەماز قىلدىلار. ادى كۆركلۈ مەھمەدە صلوات كىتىردىلەر. بى تەكلىف كافرە ات سالدىلار، قىلىچ چالدىلار. كامبۇر - كامبۇر ناغارالار دۇيۇلدو، بورماسى ائتىن بۇرولار چالدىلار».

اۆل كۆن جىگرىندە اۇلان ار بىگىتلەر بلىردى. اۆل كۆن مەخئىلەر سانا يىر كۆزەتتى. اۆل كۆن بىر قىيامت ساواش اۆلدو. باشلار كسىلدى تۇپ كىمى. شاھباز - شاھباز اتلار يۆيۈردۈ، نالى دۆشەو، آلا - آلا كۆندەرلەر سوسالدى. قارا پۇلاد اوز قىلىنچلار چالدىلار، يىلماغا دۆشەو. اۆچ يىلكىلى چايىن اۇخلار ائىلدى، دەمرنى دۆشەو. قىيامتىن بىر كۆنۈ اۆل كۆن اۆلدو. بگ نۆكرەن، نۆكرەن بگەن ايرىلدى»^(۱)

بو نەمۇنەدە اۇغوز اوردوسونون دۆشەنلە دۇيۇش صەھنەسى اۆلدو قەجە جانلى، اھاطەلى و دىنامىك شەكىل ائىشىدىر. دىگر بۇيلاردا اۆلدوغو كىمى، بو بۇيدا كۆتۈردۈگۈموز نەمۇنەدە «مەشكەل دۇيۇش» صەھنەسى نەماز و صلواتلا اچىلىر. بو اچىلىش بىر طرفدن، دىنى ائىنەمىن بدىعى تەجسەمۇنۇ عەكس ائىدىرىر، دىگر طرفدن

(۱) كەتاب دەدە قۇرقود، ص ۴۳.

دۆشمىنلە آپارىلان محاربه نىن عدالتىنە، غفلتاً بى تكليف باشلانان دۇيوشون حاقتى نامىنە اۇلدوغونا بىر اشاره دىر.

اوغوز اۇردوسو ايله دۆشمىن آراسىندا گئىدن قانلى محاربه نىن بۇيۇكلوگونو، عظمتىنى خصوصى چالارلاردا جانانلاندىران بو «دۇيوش صحنەسى» بدىعى تفكرؤن يوكسك يارادىجىلىق مهارتىنە منسوب اۇلموشدور. سۇزؤن سئچىلىشى تصويرىن قورولوشونا، سۇزؤن دئىيلىشى حادثە نىن تجسمؤنە نفوذ ائتمىشىدىر: «گوم بورگوم بور ناقارالار دۇيۇلدو، بورماسى آلتىن بۇرولار چالىندى» - افادەسى قارشى - قارشىيا دوران، صف - صف دوزولن نظامى اۇردونون دۇيوش منظرەسىنى گئىش تفرعاتى ايله تصويردە بدىعى كامملىكلە جانانلاندىرا بىلىر. سۇنراكى تصوير افادەلىرى دە دۇيوشون مختلف مزيئىلرنى اعجازكار بىر بدىيىلىكلە عكس ائىدىر. بو بدىيىلىك دە قۇرقود كىتابىنا مخصوص مىثللى گۇرۇنمە مىش اسلوب گۇزىللىگىدىر. قهرمانلىغىن گۇزىللىك ماهىتى استىك حادثە كىمى محض بو بدىيىلىگىن - اسلوب گۇزىللىگى نىن قۇيۇندا آچىلىر.

بىلەلىكلە، مىشكىل دۇيوش صحنەسى قهرمانلىغىن استىك ماهىتىنى تجسم ائىدىر بدىعى افادە واسطەلرىندىن بىرىدىر.

۲- بىرلىك - قهرمانلىغىن حادثەلردە تجسمؤنؤن افادە قۇرماسىدىر

دە قۇرقود داستانى نىن قهرمانلىق ماهىتىنى حادثەلر واسطەسىلە آچان استىك كىيىتلردىن بىرى دە «بىرلىك» آنلايشىدىر. بو آنلايش اثرىن مختلف بۇلارىندا اۇز بدىعى افادەسىنى تاپا بىلمىشىدىر.

خالق نىن بدىعى تفكرؤندە «بىرلىك» ايدئاسى همىشە مەھم يئر توتوموشدور. تصادفى دئىيل كى، شفاھى ادبىياتىن بۆتۆن نۇعلرىندە بو ايدئان نىن افادەسىنە دقت يىترىلمىشىدىر. آتالار سۇزؤندە: «بىرلىك هاردا، دىرلىك اۇردا»، «بىرلىك

اۇلمايان يۇردە اۇت گۇيىمىز»، «بىرلىك اۇلماسا دۆشمىن سىنماز»، «داغ بىرلىكدىن قۇرخار»، آشىق پۇتۇياسىندا: «ائل بىر اۇلسا داغ اۇينادار يىرىندىن، سۇز بىر اۇلسا ضربى كرن سىندىرار» و.س. كىمى نمونەلر فىكرىمىز دە نمونە دىر. بىلە نمونەلرى باياتىلاردا، ناغىللاردا، افسانەلردە، داستانلاردا دا گۇرمك ممكندور.

لاكىن «بىرلىك» آنلايشى نىن بدىعى تجسمؤ. دە قۇرقود بۇيلارىندا اۇرۇنالىغى، جدىلىگى، گئىشلىگى و معنا درىنلىگى ايله فرقلمك دە دىر. بو فرقى دۇغوران عمومى عامللردىن بىرى «بىرلىك» آنلايشى نىن اثر دە كى مخصوص بدىعى قانوناوويغونلوغو صنعت گئچكىلىگىندە ياراتدىغى حىرانلىق حسى ايله اجتماعى قانوناوويغونلوغو حىاتى گئچكىلىكدە دۇغوردوغو عظمت حىلرىنى بىر اۇبۇنكتە وحدتى غلويلىك حصە نىن طبيعتىندىن دۇغان استىك قانوناوويغونلوقدور. بونولا دا دئىە بىلرىك كى، اجتماعى ضرورتدىن دۇغان حىاتى گئچكىلىگىن صنعت گئچكىلىگىندە انعكاسى استىك مضمون كسب ائىدىر. حىاتى گئچكىلىكدىن گلن عظمت حسى گئىشلىگى و جدىلىگى؛ بدىعى گئچكىلىكدىن گلن حىرانلىق حسى اۇرۇنالىغى؛ استىك شعوردان گلن غلويلىك حسى معنوى درىنلىگىنى تمىل ائىدە بىلىر. بو قانوناوويغونلوقلار عرصەسىندە «بىرلىك» آنلايشىنى بدىعى - استىك شعورون تجسم قۇرماسىنا اۇبۇنكت سئچىلمەسى دە قۇرقود اثرى نىن قدرتىنە آشكارجا بىر آيدىنلىق گتىرىر. بو آيدىنلىق سايهسىندە دە قۇرقود داستانىدا افادە اۇلوان «بىرلىك» آنلايشى نىن دىگر صنعت نمونەلرىندىن مخصوص فرقىنى، حتا معنا درىنلىگى ايله اوستونلوگونو گۇرمك چتىن دئىيلىدىر.

دىگر عامللردىن بىرى دە قهرمانلىغىن استىك ماهىتى نىن تجسمونە «بىرلىك» آنلايشى نىن مخصوص مۇقىدىر. بو مۇقىدە «بىرلىك» فردى و يا سوبۇنكتىف مناسبتلرە سرحد قۇيۇب، اۇزۇنە اجتماعى معنا قازانىر. بو زامان

حادثه و پرۇسۇسلىرىن انكشافى نىن و يا حلى لحظهسى نىن و يا خود مبارزه ضرورتى نىن امكانلارى آرتىق قهرمانىن تكجه اؤز عهدەسىنە قالمىر. بو امكان قهرمانىن اطرافىنا تۇپلاشماغا گلن مقصد نامىنە گۆچ و جانلارنى اسىرگە مەين رشادىلى و شجاعىلى قهرمانلارنى بىرلىگىندە گىرچكلىشىر.

دىگر عامللردن بىرى دە، ددە قۇرقود اثرىندە «بىرلىك» آنلايشى نىن بدىعى تصوىرى واسطەسىلە استىتىك ايدئاللىن تجسمۇنە مخصوص بىر معيارىن سىچىلمەسىدۇر.

اثرىن بۆتۆن بۇيلارى مبارزه، محاربه و غلبە ايله سۇنا يىتىر. لاکىن، هر بۇيدا بىر باھادىر قهرمانلاشسا دا محاربه و غلبە نىن قهرمانلىغى يالنىز ھىمىن باھادىرىن مكافاتى دئىيلىدۇر. اثر دە بو قهرمانلىق مكافاتى قهرمانلىق قازانان بۆتۆن باھادىرلار - قهرمانلار لايىق گۇرۇلتۇر. اۆلۆم - دىرىم مبارزهسىندە باھادىرلار لايىق ياناشى بۆتۆن اىگىدۇر، بۆتۆن اوردو، چۇبانى ايله، قادىنى قۇجاسى ايله، قىز گلىنى ايله بىرگە بۆتۆن خالق قهرمانلىق گۇستىرىر. بىلەلىكلە قهرمانلىق يالنىز بىر اۆبىرازدا دئىيىل، اۆبىرازلار سلسلەسىندە جانلانۇر. بو اۆبىرازلار سلسلەسى ددە قۇرقود بۇيلارىندا قهرمانلىغىن پىر اۆبىرازىنى يارادىر. محض بو پىر اۆبىراز استىتىك ايدئاللىن طبعىتىندىن دۇغان مخصوص قانوناويغونلوقلار گىنىش احاطەلى امكانلار اچىر. باشقا سۆزلە استىتىك ايدئال پىر اۆبىراز واسطەسىلە اۆز مخصوص كىفئىتلىرىنى داھا پارلاق شكىلدە تجسم ائىدۇر.

ددە قۇرقود بۇيلارىندا پىر اۆبىرازلار واسطەسىلە استىتىك ايدئاللىن تجسمۇ بدىعى - استىتىك شعورون زنگىنلىگىندىن دۇغور. بو زنگىنلىكلەر عالمىندە «بىرلىك» آنلايشى دا خصوصى بىر چالاردۇر. بو چالارىن بدىعى - استىتىك مۇقەينى، خصوصىلە استىتىك ايدئاللىن تجسمۇنە مخصوص بىر معيار سىچىلمەسىنى نظره آلا بىسلىك، ددە قۇرقود داستانى نىن اۆستۆنلۆگونو فرقلندىرىن

فىكرىمىزدە حاقلى اۆلدوغوموزو سۇيەلە يە بىلرلىك.

نظرى فىكرلىرىمىزى ددە قۇرقود بۇيلارى اساسىندا شرح ائىدۇر.

«بىرلىك» ايدئاللىن اثرىن بۆتۆن فصىللرىندە تۇخونلۇر. لاکىن «سالور قازانىن ائوى ياغمالاندىغى بۇيدا»، «بگ بورانىن اۇغلو نامسى بىرىك بۇيو» ندا، «قازان بگىن اۇغلو اوروز بگىن دوستاق اۆلدوغو بۇيدا»، و «قازالىق قۇجا اۇغلو يىنىگىن بۇيو» ندا بو ايدئال داھا گىنىش و داھا قابارىق شكىلدە افادە اۆلۇنۇر.

ددە قۇرقود بۇيلارىندا بىرلىك داھا چۇخ دۇيۇش عرفەسىندە اۆزۆنۆ گۇستىرىر. چۇخ سايلى دۆشمىنلە تك باشىنا اۆز - اۆزە دايانان قهرمان بىردىن گۆزلە مەدىگى حالدا خالقى نىن و يا شىرتلى سرکردە لرىن رهبرىگى آلتىندا اىگىدۇر اوردوسونون سىنىنى ائىدۇر. بو سس «چال قىلىنجىنى - گىلدىم» ندالارى آلتىندا قهرمانلا قهرمان خالقىن بىرلىگىنى وصف ائىدۇر. بو سس قهرمانلىغىن خالقا مخصوصلۇغونو و يا قهرمانلىق ايدئاللىنى تىرم ائىدۇر. بو سس بدىعى - استىتىك تظاھرلردە قهرمانلىغىن ماھىتىنى اچىر.

قازان بگىن اۇغلو اوروز بگىن دوستاق اۆلدوغو بۇيدا تصوىر اۆلۇنۇن بو نمونە يە دقت يىتىرىسك سۇيەلە دىكلرىمىزىن بدىعى منظرەسىنى گۇرمۇش اۆلارىق. اۆلجە قىد ائىدۇر كى، بو منظرە باشقا بۇيلاردا دا بالاجا گىنىش تصوىر اۆلۇنۇر. بو منظرە نىن اثر دە ھىم گىنىش، ھىم دە بىر نىچە دفعە تنظيملىنمەسى - بونا تىكرار دئىيە بىلمەرىك - بىرلىك ايدئاللىنى نىن اھمىتىلى مۇقەينە و ئىرىلن اۆستۆنلۆكدۇر. بونو نظره آلاراق بىرلىگىن قهرمانلىق ماھىتىنە حصر اۆلۇنۇش بدىعى لۇحەنى (گىنىش اۆلماسىنا باخما ياراق) نظرلرە تىقدىم ائىتمك اىستە بىردىك:

«بورلا خاتون آيدىر: - چال قىلىنج يىتتىم، قازان - دئىدى.»

بونلار بوندا، بو ياندا اۇغوز بگرلى ائىتىدىلر كى، قازان بگىن اۇغلو كافر دە

دوستاق اولموش قازان آردینجا گئتمیش، بگلر دخی قازانین آردینا دۆشدۆ. بو مرحله ده، اؤغوز ارنلری بیر-بیر یئتدی، گۆره لیم خانیم کیملر یئتدی:

- قاراگۆنه چاپار یئتدی: چال قیلینجین، قارداش قازان، یئتدیم - دئدی. اؤنون آردینجا خانیم، گۆره لیم کیملر یئتدی؟

- قییان سلجوق اؤغلو دلی دۇندار چاپار یئتدی: - چال قیلینجین، آغام قازان، یئتدیم - دئدی. اؤنون آردینجا - بۇز آغیرلی بئیرک - دلی دۇندار یئتدی - دۆیر یئتدی - آمن یئتدی - آروز یئتدی، سایدیقجا اؤغوز بگلری تۆکنمه اولماز. قازان بگلری هپ یئتدی، آری سودان آبدست آلدیلار، ایکی رکعت نماز قیلدیلار، آدینی کۆرۆکلۆ محمده صلوات گتیردیلر، کافره آتش سالدیلار، قیلینج اوردولار.»^(۱)

بدیعی تصویر بورادا - یازیمزدا بیر قدر گئنیش یئر توتسا دا (اختصاردان سۇنرادا) بیزلیک آنلا ییشینی تجسم ائتدیرن دۇلغون و بیتکین بیر لۇحه کیمی دقته لایقیدیر.

بایبورانین اؤغلو بامسی بئیرک بۇیوندا بیر صحنه یه دقت یئتیرک: «بیرک آیدیر: (خانیم قازان) یۆلداشلاریمی چیخارما یینجا، حصارى آلمایینجا مُرادا ایرمهزم - دئدی. قازان بگ اؤغوزونا:

- بئیرک اؤغرونای منی سئون (بگ ییگیتلر) یئتان - دئدی. قالین اؤغوز بگلری آتاندیلار.»^(۲)

یۆلداشلارینی تکورون قالاسیندان - اسیرلیکدن قورتارماغا گئدن قهرمانی ایگیدلر تک بوراخمیر. خالقین بیزلیگی قیرخ ایگیدی اسیرلیکدن خلاص ائتدی، بو بیزلیک قیرخ ایگیده تۇی - بایرام قوردو: «قیرخ گۆن، قیرخ گنجه، تۇی - دۆیۆن

(۱) کتاب دده قۇرقود، ص ۸۵.

(۲) یئنه اۇرادا، ص ۷۰.

ائله دیلر. بئیرک ییگیتلریله مرادا وئردی، مراد آلدی.»^(۱)

اسیر حیاتی یاشایان انسان بیزلیگین سایه سینده مرادا یئتیر. بیزلیک خالقى سعادتته قۇووشدورور.

قازالیق قۇجا اؤغلو یئینگین بۇیوندا، آتاسینا قالدان خلاص ائتمک ایسته یین یئینگین اطرافیندا ایگید بگلر - ارنلر بیزلشیر: «ایگیرمی دۇرد سانجاق، بگی گل سین - دئدی. اول - قییان سلجوق اؤغلو دلی دۇندار سنینله بئله وارسین. - ائللین قۇجا اؤغلو دلك اوران بئله وارسین. - یوغرانچی اؤغلو ایبل آلمیش بئله وارسین. - دۇغسون اؤغلو رستم وارسین. - دلی اوزن بئله وارسین. - سۇغان ساری بئله وارسین. (یومروغویا ار بیخان سنینله بئله وارسین) سایماغلا اؤغوز ارنلری تۆکنسه اولماز. بایاندیر خان ایگیرمی دۇرد باهادور سانجاق بگینی یئینگه یۆلداشلیغا بئله قۇشدو.»

بیزلیک ایدئاسینی عکس ائتدیرن بو نمونه تصویر خصوصیتلرینه گۆره اولکی نمونه لردن اۇخشارلیقلارینا باخما یارق، مکان - زامان باخیمیندان فرقلنیر. بیزلیک نمایشی یوخاریداکی نمونه لرده دۇیۆش میدانیندا، گۆز لئیلمه دن، غفلتاً تشکیل اولونور. لاکین بورادا همین ایش اولچۆلۆ - بیجیملی شکیلده قاباقچادان حاضر لانییر. هم ده ان یۆکسک شکیلده: دۆلت سویه سینده.

یئینک اوز مقصدینی اؤغوز دۆلتی نین باشچیسی بایاندور خانا بیلدیریر، اوندان اذن و کۆمک ایسته ییر. بایاندور خان بو ایستگه حساسلیقلا یاناشیر و حکمدار صلاحیتلرینه اساساً ایگیرمی دۇرد ولایتین سئچمه باهادیرلارینا نظرده توتولان دۇیۆشه جلب ائدیر. تصویرین سۆز افاده سی ایله دئسک، دۆشمه نه قارشى ایگید باهادیرلارین بیزلیگی دۆلت سیاستی سویه سینده متشکل شکیلده تصویر اولوندو. بو متشکل تشکیلاتچیلیغین استتیک جهتده ماراقلیدیر: خالقین

آزادلىغى اوغروندا مبارزه بىرلىگىنى قورتارماغى باجاران، خالقين سعادتى اوغروندا بىرلىگى - حقيقى خالق بىرلىگىنى دۆلت سياستى نىن اؤتۆندە ساخلايان دۆلت باشچىسى ماھىتتجه گۆزلىدىر.

بو گۆزلىك اۇندا تجسم ائدىر كى، بىر و طنداشين آزادلىغى اوغروندا دۇيۆشه اىگىرمى دۇرد ولايت سفرىر اۇلور.

بو گۆزلىك بىر داھا اۇندا تظاهر ائدىر كى، خالقا حكمدار آراسيندا رغبت و سۆگى دۆلو انسيت، اۆزۆلمز، پۆزولماز صداقت، داغىلماق بىلمەين محكم بىرلىك واردىر. بو محكم بىرلىك دۆلت رياستى ايله خالق حياتىنى بۆتۆولشدىرىر. بو بۆتۆولۆك اجتماعى حياتىن ساغلام اۆلچۆلرينە دۇرولوق، ايدىنلىق، پاكلىق و باشلىجا اۇلاراق دا اجتماعى معنا گتيرىر.

بو گۆزلىك بىر دە اۇندا تجسم ائدىر كى، خالق اۆز بدىعى يادداشيندا قۇرۇب ساخلادىغى باياندور خان كىمى قدرتلى شخصيتلرينى كامللىك معيارلارنى كئچمىش و بو گۆتۆن تارىخيندە دۆلت حياتىنا سۇخولموش عيبه جر قولدورلارن ناقص وارلىغىنا قارشى قۇيور. دۆلت شرافتى نىن اجتماعى - فلسفى ماھىتتىنى آنلاماقدان چۆخ - چۆخ اوزاق اۇلان، دۆلتىن محض اۆلكه يە، ملتە، اۇنون گلەجگىنە منسوبىتىنى جىليز، كۆت بئىينلرينە يئرلشدىر مكدە عاجز اۇلان، دۆلت حياتىنا مكرلى نيت و يۇللارلا سۇخولان يالانچى «دۆلت باشچىلارى» حقيقى، ساغلام مىلى بىرلىگىن دۆشمىنە چئوريليرلر. چۆنكى ساغلام محيط بئلهلرى نىن عفوئتلى، چۆرۆك و چيركىن وارلىغىنا ضددير. بئلهلرى نىن ايلندە دۆلتىن سياسى شعورلا علاقەسى قورولدوغوندان اۇنون مضمونودان علامت قالمىر، قالان يالنىز يالانچىلاشمىش «دۆلت»، يالانچى آدى و اۇنون يالانچى باشچىسى اۇلور. بو يالانچى باشچى زنگىن و قانوناوبىغون دۆلت سياستى نىن يئرئنه اۆز مكرلى رذالتىنى قۇرۇيور. مىلى بىرلىگە آپاران سياستىن ضدئنه اۇلاراق

مكرلى رذالت اۆلكه داخلىندە «پارچالا، حكم ائت» دستورونون اىگرنجلىگىنى درينلشدىرىر.

باياندور خان كامللىگى نىن گۆزلىك معيارلارى دا بو مكرلى رذالتى، شرافتىن، عدالتىن، لياقتىن ضدى كىمى قطعئنه رء ائدىر. خالقين بدىعى يادداشى بو نمونه واسطه سىله دە گۆزلىگى تصدىق ائدىر.

آنا محبتي نين تصويرى واسطه سيله استتيك ايدئالين تجسمو

بۆتون تارىخى مرحلەلەرىندە بشرىن بديعى تفكرۆ «آنا محبتي» آنلايشينا خصوصى دقت و نوازشى قۇروبوپ ساخالاي بيلمىشدير. بو آنلايشى كلاسىك دۇنيا ادبىياتىندا اولدوغو كيمي دۇنيا خالقلارى نين فۇلكلور ياراديجيلىغىندا دا مختلف ژانرلار نين تصوير اوڭۇرۇكتىندە چئوريلمىشدير. بو عمومىلىكلە ياناشى هر دۇرۇن و يا هر بديعى ژانرىن بو مۇضوعا اۆز ياناشما اسلوبو و يا مناسبت فۇرماسى اولموشدور.

فۇلكلور شعوروندا بو آنلايشين بديعى افادهسى زنگين چالارلارلا اۆز عكسىنى تاپير. تصادفى دئييل كى، آذربايجان فۇلكلورونون اكثر ژانرلار نيندا بو مۇضوع بديعى انعكاسا اوڭۇرۇكت سئچيلمىشدير.

دۇنيا فۇلكلور شعوروندا دۇغما اولان بو مۇضوع «كتاب دده قۇرقود» دا اۆزونه مخصوص شكىلدە يۆكسك بديعى - استتيك تجسمونو تاپا بيلمىشدير. ايناملاقيد ائتمگه اساس واردير كى، بو قديم، محتشم آبيده ده «آنا محبتي» ايدئاسى، تكرار اولونمازلىغى، گئيشىلىگى، بديعى اسلوب اعجازكارلىغى و فلسفى - استتيك مضمونون آچىلىشى باخيمىندان استتيك فيكرين عوض اولونماز نمونه سينه چئوريلمىشدير. «كتاب دده قۇرقود» دان سۇنرا بو ايدئا بديعى اثرلر ده (كلاسىك ادبيات دا داخل اولماقلا) بئله بير بيتكىنلىگى، قوروب - يارادا بيلمە ميشدير - سؤيله مكده اۆزوموزو حاقللى بيليريك.

«دده قۇرقود» اثرينده آنا محبتي اساساً آنا - اۇغول مناسبتلرىندە تجسم تاپير. بو خصوصيت بير طرفدن دۇيوشكن حيات طرزى ياشامىش، شرف و غيرت نين

قۇرونماسىنى هر شئيدن اوجا توتوموش تۆرك خالقلارى نين اۇغولا اۆستونلوك وئرمەسى نيتى ايله باغليدير. (يئرى گلميشكن؛ تۆرك خالقلارينا بو گون ده اۇغولا اۆستونلوك وئرىلمەسى حاللارى مىلى پسيكولوژيادا يئر توتور). ديگر طرفدن دده قۇرقود بۇيلار نين يارانديغى قديم دۇرلر نين اجتماعى طلباتلار نيندان دۇغان حال كيمي اۇغولا اۆستونلوك وئرىلير. يعنى دۇيوش ميدانلار نين ضرور يلىگى اۇغول اولادى نين اجتماعى حياتى مۇقعيته داها چۇخ اساسلانيردى. اۇنا گۆره ده دده قۇرقود داستانيندا قيزا نسبتاً اۇغول بديعى تصوير اوڭۇرۇكتىندە داها گئيش يئر توتوموشدور.

بونا گۆره ده «اۇغول» اۆزرىندە گئيش داينامق اولاد محبتي نين ائل - اۇبا منافعى باخيمىندان دا معنالانديريلير.

لاكىن بۆتون بونلار فرده مخصوص آنا محبتي نين سوبۇرۇكتيف دويغولارلا باغلى احساسى وضعيتلرينه، پاك، ظريف تلاطملرينه ايستك باغليلىغى نين غير - عادى جۇشغونلار نين، باشقا سۆزلە، انسانى ماهيت نين خصوصى توتومونا كۆلگه سالمير.

آنانين اۇغولا مناسبتى فردى و اجتماعى معنا كسب ائدير. فردىلىكلە اجتماعى ليگين دياكتىكاسى داستاندا آنا محبتي نين فلسفى - استتيك ماهيت نين آچماغا اساسلى امكانلار وئيرير.

كتاب دده قۇرقوددا اۇغولون بۇيا - باشا چاتيب، ايلك اۇوا چيخماسى اجتماعى معنا كسب ائدير. اۇغولون ايلك اۇوو اۇنون جمعيت حياتينداكى مۇقى نين ايلك و اوغورلو باشلانغىچى كيمي، معنالانديريلير. بورادا بير چۇخ علامتلرله ياناشى قۇچاقليغين، ايگيدلىگين ده يئرى واردير. عائله نين جمعيت اۆچون وئردىگى بهره - جسارتله سلاح اۇينادا بيلن گنج ايگيد افتخار، وقار دۇلو سئوينج منبعيدير. بو وقارلى سئوينج ايلك اولاراق، هم ده هاميدان چۇخ ايگيد

دۇغوب - بۇيۇن ئانالار يېنىدا دۆشۈر. بو پای اونسوز دا اولاد ايستگى و الفتى ايله دۇلو آنا اورگينده آنا محبتيني تلاطملو، اسرارانگيز بير مقاما گتيرير و اۇنو گۇزليلك ايدئالار يېنى معيارلارينا قووشدورور. اۇدور كي، انالار بئله اۇوون سۇنونو قربان، نذر-نيازلا قارشىلايرلار.

«دیرسه خانین خاتونو اۇغلانچيغيمين ايلك اويدير دئيه آتدان آيغير دوه دن بوغرا قيرديردي. قانلى اۇغوز بگلرين تۇيلياييم - دئدى. يومورلانيب يئریندن اورو دوردو. قيرخ اينجه قیزی (دۇنيا) آلدی. دیرسه خانا قارشى واردي.»^(۱)

لاکين اۇو، خصوصيله اۇغولون ايلك اۇو ساده جه اگلنجه يئرى دئييلدير، بو داها چۇخ دۇيوشلره حاضريق مرحله سى و ايگيدلرين سيناق ميدانيدير. بو ميداندان هميشه سۇنيچ سسى گلميز، بعضاً خيانت، غم-كدر، قسان-خطا دۇلو سسلرى ده ائشيتيمک ممکن اولور. بو زاماندا ايلك فرياد انالارين يېنىدا دۆشۈر. آنا محبتى اۇغول دردى نين بوتون چالارلارى، زنگينليكلرى ايله غرورا گلير و اۇنو دقتلره اۇبۇنكت ائدير.

دده قۇرقود بۇيلاريندا اۇو صحنه سى ديگر زنگين بديعى - استتيك مزيتلرى ايله ياناشى آنا محبتى ايدئاسى نين بديعى افاده واسطه سینه چئوريلير.

بئله افاده فۇرمالاريندان بيرى ده اۇزۇنو «دیرسه خان اۇغلو بوغاج خان بۇيو» ندا گۇستريير.

اۇو مراسمينده خيانتدن دۇغان ظلمه معروض قالميش بوغاج خانين اناسى، اۇغولونون ساغ-سلامت قاييتماماسى شبهه - شاهدينى زنگين آنا فراستى و ذکا آيدپنليغى ايله درك ائدهرك شيرين دادلى شادليق، ممنونلوق حسى نين گۇزلىلمز كيفيت دگيشكنليگينه سبب اولموش فاجعه وى تظاهزلرين آجى تاثيريندن هيجانا گلير. بو هيجان رئال اولانا ياخين شبهه ايله، آرزو اولونانا باغلى اومسيدين

ضديتيدن دۇغور و بو ضديتين حلى عيبه جر اولانلا گۇزل اولانى اوز-اوزه قۇيور. بو زامان اثرده گۇزل اولانين بسيين - استتيك مضمونو «آنا محبتى» فۇرماسيندا افاده تاپير.

انسانين استتيك هيچانينا اۇبۇنكت اولان بو تلاطملو، ظريف، كئورك و نيسگيللى شبهه منظره سى گۇزليلك ايدئالى نين تجسمونه «آنا محبتى» واسطه سيله استتيك امكانلار آچير. گۇزليلك چالارلارى بو امكانلارين گئرچكلشمه سينده باشليجا عامله دۇنور.

شبههلردن دۇغان عذابلى اضطراب اۇغول سۇگيسينه آنا محبتى نين خصوصى مرحله سینه چئوريلير. بو مرحله گۇزليلك ايدئالى نين معيارلارى اساسيندا «آنا محبتى نين» استتيك ماهيتيني آچير. بو ماهيتده «آنا» زنگينليك تاپميش كامل انسان، اۇنون محبتى - درينده و يوكسكده دوران اۇغول محبتى معنوى گۇزليلك كيمي تظاهرائدير:

«ايكى واردين بير گليرسن، ياوروم قانى؟»

قارانجو دؤنده بولدوغوم اۇغول قانى؟

چيخسين منيم گۇزليم، دیرسه خان، يامان سئيرير.

كسيلسين اۇغول آمن سؤد داماريم يامان سيزلار.

سارى ايلان سۇخمادان آغجا تنيم قالخوب شيشر.

يالنيزجا اۇغول گۇرؤنمز، باغريم يانار.»^(۱)

بو ليрик پارچادا آنانين بوتون وارليغى ايله اۇغلونا باغلى اولدوغو، اۇغول وارليغى نين اۇنون اۇز عۇمروندن داها واجب، داها عزيز اولدوغو يوكسك بير محبت ترانه لرى ايله سۇيلىيلير. اۇغلونو گۇرمه ين آنا دۇنيانى، بوتون زنگينليكلرى ايله بيرگه گۇرمكدن امتناع مقامينا گلير. «چيخسين منيم گۇزليم» -

(۱) كتاب دده قۇرقود، ص ۲۵.

(۱) كتاب دده قۇرقود، ص ۲۴.

دئىن آنا اۇغلونو گۆرمەين گۆزلىرى ايله دۇنيايا باخماق ايستەمير.

آنا بو اضطرابلى عذابىن آجىسىنى - آغرىسىنى اۈز آنا بدىنىدە حس ائدير و بو دويعو اۇندا درين هيجان دۇغورور. آنا هيجانى «گۆزلىرىم يامان سئيرى»، «سۆد دامارىم يامان سىزلار»، «ايلان سۇخمدان آغجا تنيم يامان شيشىر» كىمى احتراصلى لىرىك افادەلرلە بيان ائدىلير.

يۆكسك بدىعى - پۇئتيك اسلوبدا تصوير اۈلونان آنا هيجانى بير چۇخ استتيك كىفيتلرين، خصوصيله استتيك هيجانين يارانماسينا سبب اۈلور. آنا محببىتىندىن دۇغان بو هيجان فردىن جۇشغون و پاك وارليغىندان قالخارق درين اجتماعى - حياتى معنائىن احاطە سىندە استتيك هيجان مقامىندا اۈزۈنە يئر تاپير. مۇجودلوق - تاپان همىن آنا محببىتىنى داها زنگىن سوپەلرە چاتديرير. بو سوپەلردە «پالنىزجا اۈغول گۆرۈنمىز، باغرىم يانار» - دئىن آنا اۈز محببىتى ايله گۆزلىك ايدئالينا عيانى بير اۈبۇئكت اۈلور.

آنا محببىتى نىن گۆجۈ اۈغلونو آختارماغا اۈنو تحريك ائدير. اۈغلو بوغاج خانى يارالى تاپان آنا فرىاد قۇپارير. بو فرىاد آنا محببىتى نىن خصوصى تظاهر فۇرماسيدير:

«اۈغلانين آناسى اۈغلانين اۈستۈنە قۇنوب چىپيا گلىدى. باقسا گۆرسە اۈغلانجىغى آلجا قانا بولاشمىش ياتور. چاغرىبان اۈغلانجوغونا سۇيلار، گۆرەلىم، خانىم، نە سۇيلار:

- قارا باشىم قربان اۈلسون، اۈغول، سانا!

نە قازلىق تاغى آچار سنىن، سولارىن.

بىتر سنىن اۈتلىرىن، قازلىق تاغى،

بىتر ايكىن بىتمز اۈلسون!

قاچار سنىن، كئىيىكلرىن، قازلىق تاغى

قاچار ايكىن قاچماز اۈلسون، تاشا دۇنسۇن!»^(۱)

قۇيوندا اۈغلونو يارالى گۆردۈگۆ قازلىق داغى دردىلى آنانىن گۆزلىرىندە گۆناھكار سايىلير. چۆنكى، آنانىن گۆزلىرىندە داغلارنىن آخار سولارى، بىتن گۆل چىچىكلرى، سئيرىشنى ككلىكلرى اۈ زمان گۆزل گۆرۈنر كى، اۈ آنا محببىتى نىن آھنگىنە اويغون گلىسىن. بو آھنگ پۈزۈلدوقدا داغلارنىن گۆزلىكى آنانىن نىرتىنە، قارغىشىنا سبب اۈلور. آنا اۈچۈن داغلار اۈ زمان گۆزلىدىر كى، اۈنون محببىت دويعولارى ايله بسلەدىكى اۈغلو اۈرادا سئوينچ، راحتلىق و گۆزلىك تاپا بىلسىن. عكس حالدا، آنا محببىتى دۇنيانىن بۆتۈن زنگىنلىكلرى ايچرىسىندە اۈز گۆزلىكىگىن تصدىقىنى بدىعى - استتيك واسطەلرلە احاطە و افادە ائدير.

دىرسە خان اۈغلو بوغاج خانىن آناسى اۈغلونو تاپدېقدان سۇنرا درىن تشويش و انتظار ايچرىسىندە اۈغلونو باش وئرن قضانىن سببىنى آختارير:

«نە بىلە يىن، اۈغول، آرسالندانى اۈلدى، يۇخسا قاپلاندىنى؟

نە بىلە يىن، اۈغول بو قىضالار سانا نئره دن گلىدى؟

اۈل گۆيدىن دە جانىن وارسا، اۈغول خبر وئر مانا،

قارا باشىم قربان اۈلسون، اۈغول، سانا!

آغيز دىلدىن بىر قاچ كلمە خبر مانا - دئدى»^(۲)

بو تشويشلى، اضطرابلى سۇرغو ديگر مزىتلرى ايله ياناشى، آنا طبيعتى نىن حسى احساسى وضعيتىنى افادە ائدىن بدىعى لۇحه دىر. آنا محببىتى بو لۇحه نىن اساس مۇوضوعودور.

آنا محببىتى نىن سۇنسوز گۆجو و قدرتى سايەسىندە خىانتىن قربانى اۈلموش بوغاج خان ساغالىب، حياتا قايىدىر، آتاسىنى خائىلرىن يىندىن خلاص ائدير و

(۱) كىتاب ددە قورقود، ص ۳۹.

(۲) كىتاب ددە قورقود، ص ۳۹.

دۆشمىنلرىنى مردىكلە محوئندە بېلىر.

بۆتۈن بو تصويرلر آنا محببىتى نىن اعجازكار گۆجۈنو حرب رياست
امكانلار يىندان اوستون اولان فسونكار قوتىنى، فۇق العاده قدرتىنى ترنم ائدىر.
دقتە، حتا حير ته لايىق بو احساسى ترنم بدىعى - استىتىك حادثە كىمى آنا
محببىتى نىن گۆزلىك ماهىتىنى آچىر.

محض بو وضعيتلر يىنە گۆرەدىر كى، «دىرسە خان اوغلو بوغاج بۇيۇندا» تصوير
اولونان «آنا محببىتى» استىتىك فكر تارىخىمىزدە اورنك و پارلاق يىر توتور.
«كتاب ددە قۇرقود» بۇيلار يىندا اوغول - آنا وارلىغى نىن قىر يىلماز و دانىلماز
باغلىلىغى عوضسىز بىر دۇغمالىغىن علامتى كىمى تىز - تىز خاطر لادىلير. بو
دۇغمالىق آنا محببىتىنى دۇغوران عامللر يىن اساسى كىمى سىسلىر. ھلە ايشىقلى
دۇنيا يا گلەمە مىشدىن قاباق اۇز مۇجودلۇغونو آنا بطنىندە تاپان اولادى اىلك دفعە
شۇقلە دويان، فرحله بىسلە يىن، اوميدله گۆزلە يىن جان ايچىندە جان كىمى سئون آنا
اولموشدور. بو شۇق، فرح، اوميد و سۇگى يالنىز آنا يا منسوب بىر كىفيت كىمى آنا
محببىتى نىن اىلكىن مرحلە سىدىر.

«اوغول، اوغول، آى اوغول!»

دۇققوز آى دار قارىمدا گۆتوردوگوم اوغول!

اۇن آى دئىندە دۇنيا يا گتير دىگىم، اوغول!

تۇلاماسى بئشكىدە بلە دىگىم اوغول!»

دۇغول دوقدان سۇنرا ايسە بئلە اىستكىلى انسىت فۇرمالارى نىن چۇ خالماسى
بو محببىتى داھا زىنگىنلىشىدىر. آنا اۇنو بلە مكدن، بىسلە مكدن، بۇيۇتمكدن باشقا
استىتىك مزىتلرلە ياناشى دۇق آلىر. بو دۇق گۆزل اولانى قىمتلندىر مكدە آنا يا يىنى
مىعارلار بخش ائدىر.

آنا محببىتى نىن استىتىك طبيعتىنە گۆزلىك مىعارلارى خصوصى معناسى

ائدىر. بو معنا تظاھرلرىندىن بىرى اثر دە بئلە سىسلىر:

«اوغول، اوغول، آى اوغول!»

دۇنلۇگۆ آلتون بان ائو يىمىن قبضەسى اوغول!

قازا بنزر قىزىمىن، گلنىمىن چىچكى اوغول!»

«ئو يىن دىرگى»، «قىز - گلنىن چىچكى» بنز تمەسى اجتماعى - معنوى حياتدا
اوغول وارلىغى نىن گۆزلىك ماهىتىنى آچان بدىعى - استىتىك تظاھر
واسطە سىدىر.

اثر دە استىتىك مضمونلۇ بئلە بدىعى ترنم اۇبۇنكتلرى مختلف فۇرمالى
افادەلرى ايلە سچىلنىر. بو فۇرمالار يىن مختلفلىكى بدىعى - استىتىك حادثەلر يىن
بۆتۈن ضدىتىلى مرحلەلر يىندە و دوروملار يىندا اۇز گۆزلىكىنى حفظ ائدىب
ساخلايان آنا محببىتى نىن زىنگىنلىكى ايلە علاقە داردىر. زىنگىن و گۆزل اولان آنا
محببىتى فردى و يا سو بۇنكتىف دويغولار يىن امكان چىر چىوہ سىندە سىغىنىب
قالما دىغىندان، اجتماعى - معنوى - سياسى حادثەلر يىن احاطە سىندە مۇجودلۇق
تاپىر و بو دوروم اۇنون مختلف فۇرمالاردا بدىعى تىجىمۇنە اساسلار و ئرىر.

بئلە بدىعى تىجىملردن بىرىندە قازان بگىن اوغلو اوروز بگىن دوستاق
اولدوغو دۇشمەنە اسىر دۇشمۇش اوغوللا - اوروز بگە آنانىن درىن محببىتى سياسى
مىطىن احاطە سىندە تصوير اولونور. دۇلت باشچىسى باياندىر خانىن قىزى بورلا
خاتون ارى قازان خانا اوغلو اوروز بگى اسىرلىكدن خلاص ائتمك اوچۇن حربى
مداخلە نىن طرزلرىنى تكليف ائدىر:

«آزغىن دىنلۇ كافرلرە،

بىر اوغول توتدىر دىنسا، دنگىل مانا،

خان بابامىن يانينا من وارا يىن،

عاغىل لشگر، بۇل خزىنە آلا يىن،

آزغین دینلۆ کافره من وارايبين.»^(۱)

آنا محبتي بورلا خاتونو اوغلونون اسيرليک پرؤبلئميني يالنيز دؤلت سياستى سوييه سينده قالديرماق ايشى نين تشکيلا تچيسى اولماغا وادار ائتمير، هم ده بو محبت اؤنو باش وئره جک قانلى محاربه نين دهشتلريندن قورخمايان جسور دؤيوشچوسو، دؤنمز عسگري اولماغا دا تحريک اندير.

بو آن، آنا محبتي نين يئنى بير كيفيتيني اوزه چيخارير. بو كيفيتده آنا شجاعت و هنر صاحبي بير قهرماندير. باشقا سؤزله بو قهرمانلىق «آنا محبتي نين» استتيک ماهيتيني اچان خصوصى تظاهر فورماسيدير.

«بارالانيب قازلىق آتيمدن ائتمه يينجه

يئنيمله آجا قانيم سيلمه يينجه

قؤل بوداق اولوب يئر اوزونه دوشمه يينجه

يالنيز اوغول خبرين آلمايينجا،

کافر يؤوللاريندان دؤنمه يه نين - دئدى.»^(۲)

اوغول يولوندا آنا قؤل بوداق اولوب يئر سريلمگي؛ تۆکۆل قانى اتگي ايله سيلمگي؛ آت اوستونده پارچالانماييجا دوشمه ييب دوشمنه قارشى سؤن داملا قانينا قدر شجاعتله ووروشماغي اوجا شرف، بؤيۆک سعادت و شيرين حيات حساب اندير. بو قطعيتلى مۇقعى بورلا خاتونو قهرمانلىق سوييه سينه يۆكسليدير. «قازان بگين اوغلو اوروز بگين دوستاق اولدوغو بؤيو» نون قهرمانلارى سيراسيندا بورلا خاتونون، (اوروز بگين آناسى نين) آدى حرمت، تعريفه لايىق يئر توتور. بورلا خاتونون قهرمانلىق امكانى آنا محبتي واسطه سيله و يا اؤنون سايه سينده گئچکلكشه بيلميشدير.

(۱) کتاب دده قورقود، ص ۷۹.

(۲) کتاب دده قورقود، ص ۷۹.

بو بديعى گئچکلكيکده بورلا خاتون قهرمانلىغا خاص اولان هنر صاحبيدير. نفسين آغلا يانالىغي اؤنا ممکن و يا غير - ممکن ايشلرى قوچاقلىقلا يئرینه قويماسى متانت گؤسترمگه يارديمچى اولور. بورلا خاتونون قهرمانلىق هنرى نفسين آغايانالىغينا حاکم اولموش آنا محبتي نين گؤجوندن دؤغور. بو هنر صاحبي اوغول محبتي نامينه اوجا داغلارى ييخماغي، جوشقون چايلارين منبعيني داغيتماغا بئله اؤزۆنۆ قادر بيلير:

«قارشى ياتان قارا تاغدان

بير اوغول اوچار دینسا، دئگيل مانا، کۆلۆنجه يوغدوراييم!

قامان اچان يۆکرک سودان

بير اوغول اوچار دینسا، دئگيل مانا

تامارلارين تۇغولداييم.»

بئله ليکله آنا محبتي ايدئاسى قهرمانلىغين تصويرى واسطه سيله خصوصى تظاهر فورماسيندا بديعى - استتيک تجسمۆنۆ تاپا بيلير.

اثرده آنا محبتي ايدئاسى نين زنگينليگي اؤنون بديعى تجسم مختلفليگيني دؤغورور. بو مختلف ضديتلى قطبلرده بئله آنا محبتي نين گئنيش مضمونونا داخل اولور. بو مضمون بوتۆن ضديتلى آنلاردا آنا محبتي نين گؤزليگيني اؤزۆنده ياشادير. بو گؤزليک قهرمان آنانين و يا فقير آنانين پايينا عبنى نعمتدير.

دؤنيا ادبيياتى نين فؤلکلور و کلاسيک نمونه لرينده آنا محبتي مۇوضوعو يا فقير، يا دا قهرمان آنانين اوزرينده قورولور. لاکين نادر بديعى حادثه کيمي دقتلره چاتديرماق ايستردىک کي، آنا محبتي مۇوضوعو هم قهرمان، هم فقير كيفيتلرده بير آنا اؤبرازيندا - بورلا خاتون اؤبرازيندا حيرت آميز، تکرار اولونماز افاده سيني تاپا بيلميشدير. بير داها حيرتلى اؤدور کي، زنگين استتيک ماهيت اؤز تظاهرۆنۆ نه اينكى بير بؤيدا، بير اؤبرازدا و يا بديعى حادثه لرين معين بير داواملى آخاريندا

«دده قورقود» فيلميندن بير صحنه

تاپا بيلميش، حتا بير «سؤيله مه ده» بديعى اعجازكارلىقلا گؤستره بيلميشدير. بو بديعى شاهد دده قورقود داستانى نين استتیک قدرتىنى عكس ائتديرن چؤخ سايللى مزيتلر يندن بيريدير.

«يؤخسا، آقازان، آياغيمدان سر موزه آتايينمى؟

قارا تيرناق آغ يوزومه قالايينمى؟

گوز آلماسى كيبي آل ياناقلاريم بير تيبينمى؟

چن برومه آجا قانيم دؤكه يينمى؟

آغير شيون سنين اوردونا قومايينمى؟

«اوغول»، «اوغول» دئيبينى بوزلييالا يينمى؟...»^(۱)

سؤيله مه ده «يؤخسا آقازان» پؤتتیک افادهسى تصادفاً سسلنمير. بو افاده بديعى كنجيد واسطهسى اولماقلا قهرمان آنا محيطة ايله يازيق آنا محيطة آراسيندا دؤغماليق يارادير. هر ايكي محيطين تجزيهسى كيمي بورلا خشاتون اوبرازينا داخل اولان بو دؤغماليق آنا محبتينه مخصوص كيفيتدير. بو محبت انسانين اجتماعى، معنوى، احساسى و.ب. وضعيتلردن آسيلي اولماپاراق گؤجؤنؤ، طراوتىنى و عاليلىگىنى قورويوب ساخلايا بيلير.

حكمدار منصبلى آنا كيمي عاجز آنا دا عصيانا قالخير. لاكين بو عصيان قيزيل-آخچا، قوشون-لشكر توكمك عظمتيندن چؤخ-چؤخ فرقلى اولان مظلوم انسانين فاجعه قارشيسيندا دياتيدير. بورادا عظمت كيمي ديانت ده اوز الهامىنى آنا محبتيندن آلاق بير مضمونون مختلف فؤرمالارى كيمي بديعى سجه داشيير.

بورلا خاتونون همين «سؤيله مه» سينده هنج بير بديعى-پؤتتیک فاصله به يؤل وئريلمه دن قارشىيا يئنى فكر قويلور. بو فكر اوز باشلانغيچىنى همين سؤيله مه ده

(۱) كتاب دده قورقود، ص ۷۳.

«يۇخسا آقازان» - افادەسى ايله نظاملانان بديعى مقامدان گۆتۈرۈر. بو مقام هم دە قهرمان آنا ايله مظلوم - فقير آنانين آراسيندا سرحد رۇلونو اۇيناير. اۇرتايا قۇيولان يىنى بديعى فكر اۇغول دردى نين مظلوم، فقير، عاجز حالا سالدېغى آنانين آجينا جاقلى وضعيتىنى احاطه ائدير. بونولا دا «آنا محبتي» اۆز بديعى انعكاسيندا يىنى تصوير فۇرماسى تاپميش اۇلور. اۆلكى تصوير واسطه لر يندن فرقلنه بيلن بو مرحله ايلك نۇبه ده آنا محبتي نين افاده واسطه سويدير.

نمونه گۆتۈردۈگۈموز ليريك پارچادا فلسفى - استتيك معنا كسب ائدن آنا محبتي «ديرناغيملا اۆزۈمۈ بېر تيب دۇنوما آل قانيمي آخيديممي؟ سنين يوردونا شيون ساليممي؟ اۇغول - اۇغول دئيه رك هاميني آغلاديممي»، - كيمي درين هيچانلارين، رقتلره حاكم كسيلن پۇتتيك ندالارلا ترئم اۇلونور.

«ايكى واردين بېر گليرسن، يا وروم قاني؟

قارا كر دوندا بولديغيم اۇغلوم قاني؟

بېر دگون گۆرۈنمز، باغريم يانار؟...»

آنانين كنجير دېگى تلاملو هيچانلار دقتلره و رقتلره اۇيۇكت اۇلان استتيك حادثه دير. گۆزلىك معيارى ايله زينتلنديريلميش بو حادثه آنا معنوياتي نين كۆورك، ظريف، صاف، حزين و چاغلایان ليريك چالارلار ينى استتيك هيچان دۇغوران مرحله يه چاتديرا بيلميشدير.

ايلكى نين استتيك هيچانلا باشلايان بو مرحله سۇنراكى كامللىك سويته سيني گۆزلىك و فاجعه و بليك واسطه سيله استتيك ايدئالين تجسمونده تاپا بيلميشدير.

بورلا خاتون فاجعه سى نين درينليگى اۇنون انسانى گۆزلىگين اوجالغى ايله اوزاقلاشير. ياخود، بورلا خاتون فاجعه سى نين استتيك زنگينليگى بشرى گۆزلىگى نين كامللىك حدينه چاتير.

«دده قۇر قود» فيلميندن بېر صحنه

بورلا خاتون فاجعەسى نىن استىتىك طبيعتى گۈزلىك معيارلارنى نىن تصدىقىنە چئوريلير. بئلكەلىكلە آنا محبتى نىن داشىيجىسى اۇلان بو «سۇيلەمە» دە بورلا خاتونون دئدىكلرى عملى فعاليتىن رئال عكسى دئيبيل، متىن انسان طبيعتى نىن، عزمكار نئىتىن، خىرخواه مقصدى و جۇشقون محبتىن بدىعى افادەسىدیر. باشقا سۇزلە، بو سۇيلەمە حياتى گئرچكلىگىن اۇزۇ كىمى سسلنن بدىعى گئرچكلىكدیر. لاکىن، «دده قۇرقود» صنعتكارلىغى نىن حىرتە لايىق قدرتى سايسىندە بو منظرە دە حياتى گئرچكلىكلە صنعت گئرچكلىگى آراسىنداكى مسافە گۇتۇرولور، صنعت گئرچكلىگى نىن اۇزۇ حياتى گئرچكلىك امكانىندا تائىر اۇبۇكتىنە چئوريلير. بورلا خاتونون سۇيلەدىكلرىنى مقصد و رئاللىغىن وحدتى كىمى قاوراماق پروسئسىن استىتىك ماهىتىنى درىندن آنلاماغا شرايط يارادير.

اۇدوركى، بورلا خاتونون قازان خانانا سۇيلەدىكلرى گئرچكلىگە كئچە بىلمەين خيالى تصورلرىن امكانسىزلىغىندا دۇغان تصویری طرفى دئيبيل، محض گئرچكلىگە كئچە بىلن، حتا گئرچكلىگىن اۇزۇنە داها ياخىن اۇلان امكان طرزىدیر. پۇئىتىك تصویر محض بو امكانى بدىعى گئرچكلىگىن صلاحىتىنە بوراخىر. بدىعى گئرچكلىك بو امكانى رئاللىق دۇغوران عامل كىمى تقدیم ائدیر. اۇدوركى، بورلا خاتونون «باشماغىمى چىخاردىممى»، «ياناغىمى بىر تىممى»، «قانىمى آخىدىممى»، «هامىنى آغلادىممى» - كىمى سۇاللارى قۇرخاقلقدان، ترددن دۇغان امكانسىزلىغى دئيبيل، شجاعت، جسارت، ايگىدلىك، حكمت، ذكا و عاغىل گۈزلىگى دۇلو گئرچكلىگى دۇغوران رئال امكانى تصدىق ائدیر. بونا گۇرە دە بورلا خاتونون سۇيلەدىكلرىنى حياتى رئاللىق كىمى (آرتىق باش وئرمىش كىمى) قىمتلندىريرىك.

همىن سۇيلەمە دە اطراف محىطين گۈزلىكلرىنە نظر سالان بورلا خاتون بو

گۈزلىكلر ايچرىسىندە آنا-بالا انسئتىنى و انسئتىن حياتى اهمىتىنى استىتىك معنادا درك ائدیر. حياتى گۈزلىك بو انسئتە داها روان، داها خوشبخت و داها گۈزل سسلنير. بو هارمونىيانىن پۇزولماسى فاجعە امكانلارىنا دا يۇل آچا بىلير. بو امكان گئرچكلىكدە گۈزلىك نە يۇخلوغا چكىلير، نە دە اۇز بىترىنى عىبەجرلىگە وئرىر. عكسىنە، عىبەجرلىگە و يا حياتى عىبەجرلىگە قارشى دورازاق، فاجعەوى اۇلانا داياق اۇلور. بونولا دا فاجعەوى اۇلان گۈزل اۇلانا دۇغما اۇلور.

اۇدوركى، اطراف عالمىن گۈزلىكلرى بورلا خاتونون فاجعەلى عالمىنە تصادفاً داخل اۇلمور. آنا-بالا آراسىنداكى گۈزلىگىن استىتىك معنادا قاورانىلماسى بورلا خاتونا اۇغول گۈزلىگىنى درىندن آنلاماغا امكان وئرىر:

«قايتاباندا قىزىل دوه بوندان كئچدى،

تۇرۇملرى بۇزلا يىب بئلكە كئچدى،

تۇرۇمچۇ بۇم آلدیرمىشام، بۇزلىيا يىنمى؟

قاراقۇچدا قازلىق آت بوندان كئچدى،

قولونجوغو كىشنە يىب بئلكە كئچدى،

قولونجوغوم آلدیرمىشام، كىشنە يە يىنمى؟

آغا يىلدا آغجا قۇيون بوندان كئچدى،

قوزو جوغو مكرە شىب بئلكە كئچدى.

قوزو جوغو آلدیرمىشام، مكرە رە يىنمى؟

اۇغول اۇغول دۇيۇبن بۇزلا يىنمى؟

(بىر بگىم گۇرۇنمز، دنگىل مانا!) - دئدى. (۱)

خالقىن سئودىگى جانلىلار ايچرىسىندە دوه نىن، قۇيونون، آتىن خصوصى

يۇرى واردير. بورلا خاتونون ھىمىن جانلىلارى خاطرلاماسى دا تصادفى دئىلدير. ھىم دە ھىمىن جانلىلار ديگر بۆتون جانلىلارنىن نمونەسى كىمى يادا سالىنىر. آنا-بالا تاملىغى يالنىز انسان اؤلادلارنىن دئىيل، ديگر جانلى وارلىقلارنىن دا مطلق قىسمتىدير. ھىر بىر جانلى بىر قىسمتدن ممنونلوق تاپىر. انسان ايسه بو مطلق قىسمتى داھا درىندن آنالابىر و اؤنو فرح، سۇنىچ سوپەسىنە يۆكسلىدير. چۆنكى بو مطلق قىسمت كىمى آنا-بالا تاملىغى ماھىتتە گۆزلىدير. اؤدور كى، بو گۆزلىك بىرى معنا داشىير.

بورلا خاتونون قىسمتىندە ايسه آرتىق آنا-بالا تاملىغى پۆزولموشدور. يعنى آنا اۆز عزيز و دۇغما اۇغلونو ايتىر مىشدير. بو ايتكى اؤنو آنا-بالا سعادتىندن محروم ائتمىشدير. نە اينكى انسانى سوپەدە، حتا جانلىلارنىن سوپەسىندە بئله آنا اۆچۆن بالا ايتكىسى بدىختلىكلرىن ان آغىر يدير. بورلا خاتونون دوه يە، آتا، قۇيونارمى اۇلاراق اۆز توتماسى دا بو ضرورتىن بدىعى - استىتىك حلىدير.

بئله لىكلە، آنا محبتىنىن داشىيىجىسى اۇلان بورلا خاتون اوبرازىندا فاجعه و يلىك و گۆزلىك واسطەسىلە استىتىك ايدئال تجسم ائدير. اۆزۆنۆ وارلىق عالمىندە عاغىل گۆزلىكى و ذهن آيدىنلىغى ايله درك ائدن بورلا خاتون بىر طرفدن اۆز فاجعهسىنىن دۆنيوى مضمونونو اونوتمور. بو آغىر كدر دۆنيوى معنا داشىير. رمى اۇلاراق جانلىلارا اۆز توتماق دا بو معنا ايله باغلىدير. سعادتىنى ايتىر مىش بورلا خاتون گىنىش عالمده اۆزۆنۆ تنھا، اۆز فاجعهسىنى ايسه تىكجه سانىر. دوه يە اۆز توتاراق «بالا جىغىمى ايتىر مىشم مەلە بىممى؟»، آنا اۆز توتاراق «قولونجومو ايتىر مىشم كىشە بىممى؟» آغجا قۇيونو اۆز توتاراق «قوزو بالامى ايتىر مىشم مەلە بىممى؟» - دئيه قۇ پارىر.

بورلا خاتون دوه كۆشگىنى، آت قولونونو، قۇيون قوزوسونو گۆرر كىن ھىجان كىچىير. آنا-بالا مقدسلىكىنىن جانلى، طراوتلى تصوىرى آنا محبتىندن دۇغان

احساسى ھىجانى استىتىك ھىجان عرصەسىنە يۆكسلىدير. آنا محبتى «اۇغول مُرادى» - آناليسى ايله قىر يىلماز شكىلدە باغلىدير. آنانىن ايلك آرزوسو، بۇيۆك دىلگى اۇغلونو مرادا يىتمىش گۆرمكدير. تصادفى دئىيل كى، «مرادىنا چاتاسان» - آلقىش - حكمتى ھمىشە آنالارنىن اۇغوللارا ان بۇيۆك سعادت آرزوسو كىمى سىسلىنىشىدير. آنالار اۆچۆن مرادا چاتماغىن ان باشلىجا طرفى اۇغول تۇيودور، اۇنا گلن گىرىب، عائله قورماقدىر. بورلا خاتون دا بىر آنا كىمى بو آرزو ايله ياشايب بو مرادى گۆزلە بىردى:

«قالخىيانا يىرىمدن دورام دئردىم.

يىلىسى قارا قازلىق آتما مينم دئردىم،

قالان اۇغوز اىچىنە گىرم دئردىم.

آلا گۆزلۆ گلن آلام دئردىم،

قارا يىردە آغ اۇتاقلار تىكم دئردىم.

يۆرۆيۆبىنى اۇغلو اولو گر دگە كىچىرم دئردىم.

مراديله مقصوده ايركىرم دئردىم،

مرادا يىتىرمە دىن منى.»^(۱)

بورلا خاتونون اۇغول مرادىنى گۆرمك آرزوسو آنا محبتىنىن خصوصى تظاھرۆدور.

آنا محبتىنىن بو خصوصى چالارى «آغجاسۆدۆنۆ امىزدىرىب» - قاىغى و نوازشرلە بۇيا-باشا چاتدىرىغى دۇغما انسانىن - اۇغلونون يىنى و داھا مسئول حيات مرحلەسىنە قدم قۇيماسى ايله علامتداردير.

بو «قدم» اۆز علامتدارلىغىنى گىنجىن ياخىن اطرافىنىن، ائل - اۇباسىنىن بايرام طنطنەسى ايله باشا چاتدىرىر. عرصە يە يىتىردىگى اۇغولون ان اوجا بايرام

(۱) كىتاب دده قورقود، ص ۸۰.

طنطنهسى آنا اۆچۈن داھا علامتداردیر. آنا اۇغول عۇمرۆتۈن بو گۆتۈنۆ - اوجا و
طنطنهلى بايرام گۆتۈنۆ ایللرله، آیلارلا صبرله، تمکینله گۆزله ییر. کیچیک زامان
آنالاری ایله دۇلو فاصله سیز زامان آردیجیللیقیندا محبت دۇلو قایغی و
مشاهده لری ایله آنا همین احتراصی بیر تلاطمه ایزله ییر. بو طنطنهلی گۆن یالنیز
اۇغول عۇمرۆتۈن دئییل، هم ده آنا عۇمرۆتۈن ان یۆکسک طنطنه سیدیر. بو سعادت
گۆنۆ ایللرله یۇغرولوب - یئتیکن، زامان - زامان چیچک آچان، عۇمرۆن هر
مقامیندا عطر ساچان فسونکار آنا محبتی نین گۆزلیک طنطنه سیدیر.

آنا محبتی نین زنگین استتیک ماهیتینی آچان «بورلا خاتون سۇیله مه سینده»
آیريجا یئر توتان «اۇغول مرادی» - آدلاندیردیغیمیز همین پوئتیک پارچا
گۆزلیک چالاری نین ترتم واسطه سیدیر. اؤز نۇبه سینده بو گۆزلیک چالاری نین
ترتمۆ بورلا خاتون سۇیله مه سینده یثنی بیر استتیک معنائین تظاهر فورماسیدیر.
آنالارین اۇغول مرادی همیشه سعادتله باشا چاتمیر. بعضاً بو مراد آنالارین
گۆزۆنده قالیر. بو زامان آنا محبتی اؤز گۆزلیگی نین تصدیقی ایله یثنی استتیک
کیفیت دۇغورور: آنا فاجعه سی.

خان قیزی بورلا خاتون اۇبرازیندا آنا فاجعه سی اجتماعی مضمون داشییر. بیر
طرفدن آنالارا مخصوص کدرین فاجعه لی ائلمنتلری بورلا خاتون اطرافیندا
عمومی لشدیریلمه سی مقصدی بشری معنا سویه سینه چاتدیریلیر و همین
اۇبرازین کاراکتریک خصوصیتی کیمی بدیعی تعینات آلیر. باشقا طرفدن فاجعه
ائلمنتلری نین عمومی لشدیریلیمیش وضعیتتی گۆرچک فورماسی بدیعی مقصد
فورماسیندا مرگب اۆستونلوگو ایله فرق لنه رک، و یا اۇنون مرگب داوامی اۇلاراق
فاجعه ویلیگین چۆخ جهتلی و یا مختلف طرفلی کیفیتلری ایله آنا محبتی نین
استتیک مضمونونا داخل اۇلور.

بورلا خاتون مخصوص آنا محبتی ده بو مضموندا زنگینلیک و گۆزلیک تاپیر.

اۇغول حسرتی باغری یانان آنانین اۇدلو سئوگیسی اۇنون خیالی تصورلرینه
ده حاکم اۇلور. «بیر بکیم گۆرۆنمز باغریم یانیر» - دئین آنا اۇغول طالعی نین آجی
قسمتینی مختلف فلاکت منبعلرینده اختاریر. قۇرخولو و مدھش منبعلرین عکسی
خیالی تصورلره، سۇیکنن چیلغین پوئتیک منظرلرده گۆرسنیر:

«آسیلان - آسیلان قایالاردان قازان،

اۇغلان (چیغیمی) اوچوردونمو؟

تالی سازین آسلانینا یندیردینمی؟

یۇخسا قارا دیللی کافره اوغراتدینمی؟»

شعرین هر مصراعسی اۇلا بیله جک فلاکتین بیر طرزینی تصویره گتیریر.
«قایادان اوچماق»، «آسلانلارا یئم اۇلماق»، «کافرله اسیر دۆشمک» بو طرزلی
بیر - بیریندن آبییران و هر بیرینی بیر منظره اۇبژئکتینه گتیرن بدیعی عاملدیر.
بۆتۆلۆکده بو منظره لر آنا ادراکیندا، اۇنون خیالی تصورلرینده آنا محبتی نین
گۆجۆ ایله جانلانیر. بورلا خاتونون تصورۆنده جانلانان بو منظره لر دن بییری
اوروزون کافرله اوغرایا بیله جگی اۇنو داھا چۆخ هیجانلاندیریر:

«آخ اللرین قاروسوندا باغلاندینمی؟

کافر (لر) اۇنۆنجه (یا یان) یۆروتدۆنمۆ؟...»^(۱)

خان اۇغلو ایگید اوروزون دۆشمن لینده اسیر اۇلا بیله جگی فیکری آنانی
دهشته گتیریر. غرور و شرفین تاپدالانماسی ایله شیرینجه اۇغول جانی نین
عذابلاری بۆتۆلۆکده قاورانیلیر. خیالی تصورۆن یاراتدیغی حسسی و عقلی
قاوراییشین بۆتۆلۆگۆ اۇلا بیله جک - خیالی اۇغول عذابینی، آرتیق اۇلموش -
رئال آنا عذابلارینا قاریشیدیریر. ان سون ایکی عذابین - آنا و اۇغول عذابی نین -
بۆتۆن چتینلیگی و درینلیگی بورلا خاتون سۇیله مه سینده اۆزه چیخیر.

(۱) کتاب دده قورقود، ص ۷۸.

«دیل-داماغي قورويوب درد يانينا باخدير دينمي؟

قاراگوزدن آجي ياشين توكدوردونمو؟

قادين آنا، بگ بابا دئيؤ بوزلا تدينمي؟ - دئدى.»^(۱)

سینهسى اۇغول محبتى ايله دۇلو آنا كافرله اۇغراميش ايگيد و جسور اۇغلونون ضرورت اوزوندن مظلوم و ذليل حاليني مختلف وضعيتلرده تصور ائدير. بو وضعيتلر: اوروزون الی - قۇلو باغلى دوشمن اوتونده يئدكلنمهسى؛ خلاص اولماق مقصديله اوروزون اوميد دۇلو نفرلرله دورد يانينا يازيق - يازيق باخماسى؛ اسيرليگين سرت حياتيندا چتين محروميئتنده و دوشمن قدارليغيندا اوروزون ديلى - دۇداغي قوروماسى؛ آجي طالعى اؤچون آجي گوز ياشلارى آخيتماسى؛ آنا - آنا حسرتى و محبتى ايله اوروزون آغلاماسى و س. كيمي معنالاردا تصور اولونور. بورلا خاتون سؤيله مەسینده، خيالى تصور واسطه سيله ترئم اولونان بديعى گئرچكليك آنا محبتى نين استتيك ماهيئتيني آچا بيلن تظاهر فورمالاريندان بيريدير.

زنگين بديعى - استتيك كيفيتلرله اؤيژئكت اولان «بورلا خاتون سؤيله مەسى» نده آنا محبتى «خيالى تصور» فورماسيندا اولدوغو كيمي، «حافظه» - يادداش فورماسيندا افاده اولونور. بورلا خاتون، ديلكله بيرجه اۇغول تاپديغيني، نذر - نيازلا اونو بويوتدوگونو يادا سالىر:

«قورو - قورو چايلارا اود سالدیم.

قارا دۇنلو درويشلره نذر وئردیم.

يانيما ائل باخديغيمدا، قونشوما ائو باخديم،

اومانينا، اوسانينا آش يئديرديم.

آج گورسم دويدوردوم، يالينجاق گورسم دۇناتديم،

ديلك ايله بيرجه اۇغولو گؤجله بولدوم.»^(۱)

زنگين معنوى كيفيتلر سيراسينا داخل اولان، فلسفى معنا داشيبان، «ياخشىلىق»، «خيرخواهلىق» آنلايشلارى انسان ماهيئتى نين تصديقى كيمي بشرى گوزلليک، اخلاقى بۇرج باخيميندان داها قيمتلى اولور. انسان بو عالى بۇرجو لياقتله اۇده ييب، بو گوزلليگه شرفله قۇوشاندا اوز ماهيئتينه داها چؤخ ياخينلاشميش اولور.

خيرخواهلىق، ياخشىلىق كيمي يوكسك كيفيتلرين ديگر ميزيتلرى ده دقته لايقدير. نظرده توتدوغوموز ميزيتلر ايچينده «اينام» آنلايشى نين دا يئرى واردير. بو اينام ايلك نوبه ده «انسان بو دۇنيادا اوز عملى نين محصولونو داداجاقدير» حكمتيله باغليدير. خالقين فلسفى - استتيك شعوروندا خيرخواهلىق و ياخشىليغين گله جگين خوشبخت تأميناتلارى اؤچون ده گرکلى سايلماسى و بو يا بونا بنزر حكمتلرين تاثيريله فورمالاشا بيلميشدير.

بو اينام حسى، بشرى گوزلليگه و اخلاقى بۇرجلارا حساس اولان كامل انسان - بورلا خاتوندا دۇغمادير. بو گوزل انسانين ائتديكى سايا گلمز ياخشىلىقلار، خيرخواهلىقلار اولدوقجا مختلف سمتليدير.

«قورو - قورو چايلارا سو سالدیم» - حكمتى ده بو سمتلرين گئنيشليگينه، بو مضمونون اؤلچويه گلمز درينليگينه فلسفى - استتيك قيمتمدير. گؤچ، عظمت، پاكلىق و گوزلليک رمزي اولان چاي قورودوقدا اوز مضمونونو ايتيرير. اوز مضمونونو چايا قايتارماق خيرخواهليغين غير - عاديليكيدير. بو غير - عاديليك همين مصراعدا علويليگين تجسم فورماسى كيمي سسلنير. «قورو - قورو چايلارا سو سالدیم» - تصويرى نين مضمون درينليگينه وئريلن فلسفى - استتيك قيمت ده محض بو آندا استتيك ايدئالا سويكنير.

لاکین سۇنراكى مصراعلار بو سمتلره مشخصلىك گتيرير. يئرى گلميشكن،
 انى اۇلاراق بيرينجى و ايکينجى مصراعلارين تصوير خصوصيتينه نظر سالاق.
 بديعى اسلوب گۇزல்லیگینی و اۇنون فلسفی-استتیک مضمونلا وحدت
 اينجه لیگینی دویوب و اله اۇلاماق ممکنلوگۇنۆ سۇيله مک اۇلماز. بو وحدتلیکه
 عمومی ایله خصوصی نین دیالکتیکاسی و یاخود مجردلیکه عیانلیگین
 دیالکتیکاسی پۇئیک تجسم تاپا بیلیمشدیر. قید ائدک کی، دیالکتیک پروسسین
 بئله مانورلی بديعى تجسمۆ نادر صنعت اثرلرینده، داها عنوانلی دئسک، کلاسیک
 صنعتین تعریفه لایق نمونه لرینده اۇزۆنۆ گۇستریر.

قید ائتدیگیمیز مشخصلىك: نذر وئرمک؛ قۇنشویا یاخشی باخماق؛
 اوموب-کۆسنه، دیلنچیه یئمک وئرمک؛ آجی دۇیدوروب، چیلپاغی
 گئیندیرمک - کیمی فکرلی عکس ائتدیرن مصراعلاردا آیدینلیق تاپیر. باشقا
 سۆزله، بو پۇئیک مصراعلارين هر بیرى بورلا خاتونون خیرخواهلیغی نین
 مشخص طرفلرینه ایشیق سالیر. بو ایشیقدا آنا محبتی نین ده استتیک طبیعتینی
 آیدینجا گۇرۆرۆک: «دیلک ایله بیرجه اۇغولو گۇجله بولدوم» - فیکری بو
 آیدینلیغین پارلاق افاده سیدیر.

یاخشیلیغین، خیرخواهلیغین انسانی خطا-بالالاردان، عذاب و مصیبتلردن
 قۇرویاچاغینا اینام بسله ین بورلا خاتونون فلسفی-استتیک دۆشۆنجه لری
 «سۇيله مه» ده آنا محبتی نین خصوصی تظاهر فۇرماسی کیمی عکس اۇلونور. سۆز
 گلیشى، اۇنو دا قید ائدک کی، بورلا خاتونون خیرخواهلیقلاری، یاخشیلیقلاری
 جوابسیز-مکافاتسیز قالیر، همین بۇیون سۇنوندا آنا اۇز سعادتینه قۇووشور:
 «بۇیو اوزون بورلا خاتون کافرین قارا بایراغینی قیلینجلادی، یئرہ سالدی.
 تکور باسیلدى، قالان دۆشمئلر قاچدی. دره لرده کافرلرہ قیرغین دۆشدۆ. اۇن

بئش مین کافردن کیم قیریلدی، کیم توتولدو. قازان اۇغلونون یانینا گلدی.»^(۱)
 زنگین فلسفی-استتیک مضمون داشییان «بورلا خاتون سۇيله مه سینده»
 بديعى تجسم ایله باغلی اۇلان بیر مسئله یه ده تۇخونماغا احتیاج واردير.
 اۇزیرینده اۇتهری ده اۇلسا دایانماق ایسته دیگیمیز مسئله «بورلا خاتون
 سۇيله مه سی» - آدلانديریلان گنیش پۇئیک تصویرین مقدمه سی و دۇرد دفعه
 تکرارلانان شعرین حصه سۇنلوغو حاقیندادیر. شبهه سیز کی، بو مسئله بیزی آنا
 محبتی پروبلیمی باخیمیندان ماراقلانديریر.

اۆلجه «سۇيله مه نین» مقدمه سیینه نظر سالاق: «خان قیزی گۇردۆ کی، قازان
 گلیر، اومونلانیب یئریندن اورو دوردو، سامور جبّه سینی اگنینه آلدی. قازانا
 قارشى گلدی. قاپاق قالدیریب قازانین اۇزۆنه دۇغرو باخدی، ساغی ایله سۇلونا
 گۇز گزديردی، اۇغلانجیغی اوروز گۇرمه دی. قارا باغری سارسیلدی، دۆم اورگی
 اۇینادی، قارا قییم گۇزلری قان یاش دۇلدو، قازانا سۇيله میش، گۇره لیم، خانیم، نه
 سۇيله میش.»^(۲)

نظره چاتدیردیگیمیز نمونه، «بورلا خاتون سۇيله مه سی نین» مقدمه سی اۇلسا
 دا، آیریلیقدا حیاتین معین بیر آنینا تقدیم ائده بیلن تصویرى-لۇحه تأثیرى
 باغیشلايیر. بو لۇحه نین موضوعو ایسه بديعى سۇزۆن اینجه چالارلاری،
 ظرف مقاملاری، کئورک آهنگدارلیغی ایله قۇرویوب-ساخلادیغی آنا
 محبتیدیر.

بیر نئجه و یا بئش جمله دن عبارت سۇز لۇحه سی بۇیوک بديعى قدرتین
 سایه سینده آنا محبتی آنالایشی نین استتیک عرصه سینی یارادا بیلیمشدیر. همین
 عرصه ده آنا محبتی نین گۇزلیک عالمی داها اعجازکار جانلانیر: «قارس باغری

(۱) کتاب دده قورقود، ص ۱۷۵ (متن معاصر شکلی)

(۲) کتاب دده قورقود، ص ۷۸.

سارسلیدى، اۆرگى يۇرىندىن اۇىنادى، قارا قىلىمىش گۆزلىرى قان ياشلا دۆلدو»،
آنانين محض بو حالى - بىرجه جملەدە تصوير تاپان حالى - آنا محبتى نىن
گۆزلىك ماھىتىنى تظاهر ائتدیره بىلن بدىعى استتىك پروسسۇدیر.

بورلا خاتون سۇبلەمەسى نىن مقدمەسى كىمى دقتە چاتدیردیغىمىز كىچىك
نمونه سۇنراكى بدىعى - استتىك مرحلەلردن تجرید اؤلونارسا بئله اۆز بدىعى
بىتگىنلىگىنى قۇرموش و ياقۇرموش اۇلاردى. يعنى اۆزلۆگۆندە بئله، بو كىچىك
نمونه، مستقل تصوير اۇبۇنكتى كىمى استتىك حادثەلرین تجسم ميدانىدیر. بو
كىچىك «میداندا» استتىك ماھىت آچىلىر.

تكجه بو شاهد دده قۇرقود بۇيلارى نىن فلسفى - استتىك و بدىعى قدرتىندىن
خبر وئرىر. محض مین ایللىكلردن گلن، درین تارىخى، زنگىن فلسفى مضمونو
اۇلان بىر اثر بو اعجازكار تصويرى يارادا بىلر.

گۆستردىگىمىز نمونه نىن بدىعى گۆزلىگى بىر داھا اۇنداندىر كى، اۆزۆندىن
سۇنرا گلن بۆتۆن گنىش و داواملى مرحلەلرە ایشىق سالا بىلر. بدىعى پوئتىك
تصويرلرلە ياناشى فلسفى - استتىك كىفیتلرە ده آنانين نمونه ده گۆستریلن هيجانلى
و احتراضلى وضعىتى ایلە قىرىلماز علاقەلرىنى ساخلايا بىلیر.

بو علاقە شعرین حصّه سۇنلوقلارىندا دا اۆزۆنۆ گۆستىریر. اۆزۆنۆ
«دئمۇسن سە، يانا - يانا قارغا يارام، قازان سە!» - شكلىندە گۆسترن بو سۇنلوق
آنا محبتى نىن خصوصى افادە واسطەسىدیر. مقدمەدە تقدیم اؤلونان هيجانلى آنا،
شعرین حصّه سۇنلوقوندا آرتىق حدتلى آنا يا چئورىلیر. بو حدت قازان خانا
يۇنلىر.

کتاب دده قۇرقود اثرىندە بئله منظرە يە، يعنى قادىنن اۆز ارىنە آچىق و كسكىن
حدتىنى عكس ائتدیرن تصويرە يالنىز بىر دفعە، هم ده بوردا تصادف اؤلونور.
بۇيلاردا قادىنن اۆز ارىنە مناسبتلىرى (بو بارەدە اطرافلى دانىشىلا جاقدير) -

نراكت، حرمت، رغبت و اۇنون بۇيۆكلۆگۆنو حسس ائتدیرن عزتلى تابىچىلىك
اۆلچۆلىرىندە اۆزۆنۆ گۆستىریر. بورلا خاتونون اۆزۆنۆن دە بو و دىگر بۇيلاردا ارى
قازان خانا مناسبتى همىن اۆلچۆلرین چرچيوەسىندەدیر. لاکىن اۇغول دردى،
اۇغول نىسگىلى آنا يا بو چرچيوەدن کنارا چىخماغا محبورىتدن دۇغان اساسلى
بىر صلاحىت وئردى. باشقا سۆزلە، آنا محبتى هئچ بىر مناسبت چرچيوەلرىنە و يا
اجتماعى معيارلارا سىغىشا بىلمەدى:

«مرادا يىتتىر مەدىن منى،

قارا باشىم قارشى توتسون، قازان سنى!

بىر بگىم گۆرۆنمۇز، باغرىم يانار،

ئىلەدىن، دئگىل مانا!

دئمۇز اۇلسان يانا - گۆينە قارغارام،

قازان، سانا - دئدى.»^(۱)

آنا محبتى بورلا خاتونو ياندىرىب - گۆيتىدىگىندىن اۇنو قارغا يىر. قادىن
آنانين حکمدار ارىنە «قارا باشىم قىربان سانا»، «باشىمىن بختى»، «اؤيمىن تختى»،
«كۆنۆل وئرىب سئودىگىم»، «ايگىد بگىم قازان» - دئدىگى ارىنە، بورادا «يانا -
گۆينە قارغارام، قازان، سانا» و يا «قارا باشىم قارشى توتسون، قازان، سنى»
دئمەسى اۇغلو اوروز بگىن نامىنەدیر. چۆنكى، آنا اۆچۆن بۆتۆن حياتى وارلىق و
يا مناسبت فۇرمالارى نىن ان عزىزى، ان اوجاسى اۇغلودور. آنا عالمىندە ان اوجا،
ان عزىز وارلىغا نە اينكى دۆشمەن اۇلانلار، حتا بىگانەلىك گۆستىرىب بو اوجا و
عزىز اۇلانن قارشىسىندا اۆز بۇرجونو دقت و لىياقتى ایلە اۇدەمەين «كۆنۆل
وئرىب سئودىگى» سئوگىلى ارده قارغىشا لایقدىر.

بورلا خاتون سۇبلەمەسىندە آنانين حرمت و احترام بسلەدىگى، قارشىسىندا

(۱) کتاب دده قۇرقود، ص ۸۰.

اۋزۇنۇ يېغىشىدىرىدىغى، ئىلىن گۈزلى وصف ئىستىدىگى ايگىد و سئوگىلى ارىنە «قارغىش» فۇرماسىنداكى مناسبتى رمزى اۋلاراق، بۆتۈن گۈزلىكلردن اۋغول گۈزلىكى نىن اۋستۈن اۋلدوغونو تصدىق ائدن تصوير واسطەسىدېر. طراوتلى. حرارتلى انا قىلىنىدە هئچ كسىن يئرى اۋغول قدر محتشم اۋلا بىلمز. بو محتشملىك اصلىندە انا محبتى نىن اۋ محتشملىگىدېر. بورلا خاتون. «قارغىشلار» دا بو محتشملىگىن معىن طرفىنى قاباردا بىلن بدىعى پروسىدېر. هم دە انا محبتى نىن استىك ماھىتىنى اچان تظاهر فۇرمالارىندان بېرىدېر.

«قازان بگىن اۋغلو اوروز بگىن دوستاق اۋلدوغو بۇيدا» بدىعى - پوئىتىك فۇرمادا تصوير اۋلونان «بورلا خاتون سۇيەلمەسى» بدىعى - استىك كىفئىتلرېن زنگىنلىگى ايلە سچىلنېر. بو زنگىنلىكلر اچرىسىندە انا محبتى انايىشى داھا پارلاق يئر توتور. اۋدور كى، «بورلا خاتون سۇيەلمەسى» اطرافىندا گىنىش داياناق انا محبتى نىن استىك ماھىتىنى اچان مختلف و چوخلو تظاهر فۇرمالارىنا خصوصى دقت يئتىردىك.

بئەلىكلە، انا محبتى «بورلا خاتون سۇيەلمەسىندە» و اثرىن دىگر بۇيلارىندا زنگىن استىك مضمون كسب ائدېر.

بو مضموندا انا محبتى فردىن غم - كدر و يا گۈزلىك حسلىرىنى بىر انسان احاطەسىندە باشايىب، اۋنون دار چرچىوھسىندە بۇغمور. بو حسلر فردىن چرچىوھسىندە قات - قات كئارا چىخاراق، معنوى يۆكسكلىكلە استقامت تاپېر. بو زامان انا محبتى و يا ددە قۇرقود بۇيلارىندا اۋنون استىك مضمونو مختلف فۇرمالاردا تظاهر ائدەرك هامى نىن و يا خالقىن فاجعە و يلىك و گۈزلىك انايىشلارى نىن احاطەسىندە استىك ايدئالېن تجسمونە چئوريلېر. اللرىن، عصرلرېن سرحدلرېنى ياران، ئچە نىسللرېن اۋمىدېنە دوران بو زنگىن و مجرد تجسم فۇرماسى اجتماعى مضموندان و يا بشرى معنادان كئاردا تصور

اۋلونا بىلمز.

استىك شعورون نادر نمونەسى اۋلان «بورلا خاتون سۇيەلمەسى» محض بو باخىمدان، بو معياردان اۋز نادرلىگىنى، عوضسىزلىگىنى تصدىق ائدېر. حىرته لايق اۋدور كى، «قازان بگىن اۋغلو اوروز بگىن دوستاق اۋلدوغو بۇيون بيانىندا» تصوير اۋلونان بىر شعرده (يعنى بىرجه شعرده) - «بورلا خاتون سۇيەلمەسىندە» گۈزلىگىن بىر ماھىتىندەن دۇغان نئچە تظاهر فۇرمالارى آھنگدار، سىستىملى و آيدىن بىر روانلىقلا يۆكسك استىك معيارلارېن تصدىقى كىمى استىك ايدئالېن تجسمونۇ دۇغورا بىلمىشىدېر. بو غير - عادى بيان استىك مانورلر قارشىسىندا سۇن عصرلرېن حئتا كلاسىك اسطوره ادبىياتى اۋزۇنۇ مقايىسە اۋبۇئكتىنە وئرمكدن، فىكرىمىزجه چكىندى.

تكجە بو شعرده «بورلا خاتون سۇيەلمەسىندە» بىر چوڭ فلسفى، اخلاقى، استىك، سياسى، ايدئولوژىك، دىنى و يا بدىعى پربۇلئملر اۋز حلىنى گۈزلە بېر. لاکىن بىز بو زنگىن پربۇلئملر چوخلوغوندان يالنىز بىرىنە - استىك شعورا يان آلدىق. هم دە شعرىن قارشىيا قۇيدوغو چوخلو استىك پربۇلئملردن بىرىنە - گۈزلىك و فاجعە و يلىك واسطەسىلە انا محبتى نىن تظاهر فۇرمالارىنا نظر سالا بىلدىك. فىكرىمىزجه، تكجە بو سۇن سۇزۇمۇز شعرى «بورلا خاتون سۇيەلمەسىندە» بدىعى شعورون كلاسىك نمونەسى، استىك شعورون زنگىن اۋرنىگى حساب ائتمكدە يئتىرلېدېر.

كئاب ددە قۇرقوددا انا محبتىنى تجسم ائتدېرن بئە بدىعى - تصوير اۋبۇئكتلرې چوڭدور. لاکىن بىز بورادا ايكى اناى (دىرسە خان اۋغلو بوغاجىن و قازان خان اۋغلو اوروزون اناسىنى) اثرىن دىگر بۇيلارىندا انا محبتى موضوعسونو احاطە ائدن تصويرلرلە دە نمونە سئچدىك. انا محبتىنى افادە ائدن هر ايكى انا اۋبۇزى نىن «سۇيلامالارى» اۋزرىندە گىنىش دايانماقدا بو فىكرە

اساسلاندىق. انگين و ظريف صنعت نمونهسى اۇلان بو «سۇيلاملار» مختلف تظاهر فۇرمالارى واسطهسىلە ئانا محببى آنلايشى نين فلسفى - استتيك ماهيتىنى اچا بيلمىشدير.

كتاب دده قۇرقود بۇيلاريندا «ئانا محببى» تكةجە بديعى - تصوير اۇبۇنكتلىرى نين چۇخلوغو ايله دئييل، بديعى - ايدئا مختلفليگى و يا مۇوضوع زنگينليگى ايله دە سجيەلنير. بو مختلفليك دە بير كيفيت خصوصيله مارقليدير: ئانا يالنيز سو بۇنكت طرفه دئييل، اۇبۇنكت طرفه دە مخصوص كيمي ايشيقلانير. باشقا سۇزلە، اۇلادا (اوغولا) زنگين سو بۇنكتيف مناسبت بسله ين ئانا، ديگر بديعى - استتيك حادثه لردە اۇنا بسلىنلن سو بۇنكتيف مناسبتلر ين اۇبۇنكتى اۇلور. بو زامان ئانين اوغولا مناسبتلر ينن كيفيتجە فرقلىن يئنى سو بۇنكتيف مناسبتلر فۇرمالاشير. بو كيفيتدە ئانا مناسبت گۇسترن طرف كيمي اوغول محببى نين اۇبۇنكتى اۇلور.

بئله ليكلە، ئانين اوغولا اۇلان محببى، اوغولون ئايا اۇلان محببى نين (مختلفليگى ايله) سچيلير. بو مختلفليكدن دۇغوان فرق ئانا و اوغول محببى آنلايشلارى نين مستقلليگىنى، مخصوص چالارلار ينى و احساسيليك حدىنى نظره چاتديرير.

لاकिन بو مختلفليكلر ئانا - اوغول محببى آراسيندا كسكين سدلر قۇيا بيلمير. بو كيفيتلر ين درين دۇغما ليقدان گلن عضوى باغليلىغى اۇنلارى بير عرصه دە بيرلشديرير. بو عرصه دە ئانين اوغولا و اوغولون ئايا اۇلان محببى «ئانا محببى» آنلايشى نين بۇتۇلوگونو تامين و احاطه ائدير. اۇنا گۇره دە خصوصى معنادا اوغولون ئايا اۇلان محببى گننىش ئانا محببى نين بير طرفى كيمي - خصوصى، مستقل، مخصوص طرفى كيمي - آنلاشيبيلير.

كتاب دده قۇرقود بۇيلاريندا ئانا محببى محض بو آنلامى تجسم ائتديرير.

ئانين اوغولا، اوغولون ئايا اۇلان محببى «ئانا محببى» آنلايشى نين مضمونونا داخل اۇلاراق بديعى - استتيك حادثه لرين گۇزليليك قانونلار ينى ترنم و تصديق ائدير.

دده قۇرقود بۇيلاريندا فلسفى - استتيك مضمون «ئانا محببى» آنلايشى نين خصوصى طرفى كيمي اوغولون ئايا اۇلان محببى دقتە لايق يئر توتور. بو فيكرين ان پارلاق نمونه سىنى «سالور قازانين ئوى ياغمالانديغى بۇيو بيان ائدير» - آدىلى فصيله گورۇرۇك. بو فصيله يارامازليغا مخصوص بير رذالتله خائن قۇنشو، آچاق دوشمن شۇكلۇ مليكين قۇشونو سالور قازانين دينج ئوينه باسقين ائدير. مردانه دۇيوشمەدن - ووروشمادان، نامردجه سينه سالور قازانين ئوى - شروتى تالان اۇلور، اوغول - اوشاغى، قيز - گلىنى، قوللوقچو - محافظه چيلرى اسير آلىنير.

اوغلو اوروز بگ و قادىنى بورلا خاتونلا ياناشى سالور قازانين آناسى دا بونلارين ايچرىسينده اسيردير.

بۇيۇك عاغيل، قوت و شجاعت صاحىبى سالور قازان مۇجود فاجعه نى غيرت و مردليك ايچينده درين تمكينله قارشىلايير. بو تمكينين درينليگى اۇنون قۇجا آناسى حاقيندا عزتلى دوشۇنجه لر ينه كاممليك گتيردى. بو دوشۇنجه كاممليگى ئانا مقدسليگى آنلايشى نين ماهيتينه نورلو شرفلى ادراك يۇلو آچدى. اۇنا گۇره دە سالور قازانين دوشمنه قارشى حربى و سياسى تاكتيكاسيندا «ئانا» باشليجا مقصد، اساسلى نيت سئچيلدى - قدرتلى سركرده عوضيز ئانا قارشىسيندا انسانلىق - اوغوللوق بۇرجونو اۇده مك ايشىنى - قۇجا آناسى نين خلاصىنى - هر شئيدن واجب بيلدى. آلاهي ن اۇنا بخش ائتديگى بۇتون شيرين، عزيز و گۇزل دۇنيا نعمتلر ينن تكةجە بيرى ئانا وارليغى نعمتلر ين و گۇزليلكلر ين ان اوستۇنۇ كيمي قازان خان ادراكيندا داها اوجا توتولدو.

غیر-عادى بىر مردىكلە خائىن قۇنشونون - آلچاق دۆشمىنن اۆزىنە گىلىب،
اۋنون باشى نىن اۆستۆنۆ جىسارتلە كىسىدىن قازان خان حاق يۇلونو ازمىش نامرد
كافرلرىن باشچىسى شۇكلۆ مىلكلە اۆزۆنە ياراشان شجاعت دۇلو بىر تمكىنلە
دانىشىق قورور. سالور قازان دۆشمىنلە آپاردىغى بو دانىشىغىندا ياغى نىن پوسقو،
حىلە، مكر و قدارلىقلا گتىردىگى قىزىل تاغلى اوجو ائولرىنى - كۆلگەلىك،
قىمتلى خزىنەسىنى - خرچلىك، وار-دۆلتىنى هامىسى اىلە بىرلىكدە قاتار-قاتار
دوهرلىنى، شاھباز اتلارنىنى - مىنل كىمى باغىشلاىر. قىرخ اىگىدلە عزىز اوغلو
اوروزون قول، قىرخ قىزىلا سئوگىلى بورلا خاتونون اسىر اولماغىنا دا راضىلىق
وئرمك شرتىلە يالنىز و يالنىز قۇجا آناسى نىن گئرى قايتارىلماسىنى طلب ائدىر.
بو طلب اوڭنىلرسە يعنى، تكجە قۇجا آناسى اسىرلىكدن آزاد اولوب، اۋنون اۆزۆنە
قايتارىلارسا صلحون برپا اولوناجاغىنا دۆشمىنى امىن ائدىر.

بو سؤىلە دىكلرىمى، درىن معالى بۇيوك بدىعى حادثه نىن محض طرفلرىنە
تۇخونماق مقصدىلە آپارىلان شرح يۇنلو آچىقلامادىر. بو آچىقلامادا فىكرىن
درىنلىگى دە، مغزىن اىنجهلىگى دە حادثه نىن بۇيوكلوگو دە، هنرىن عظمتى دە،
قهرمانلىغىن شرف دۇلو كامللىگى دە «آنا محبتى» آنلايىشى نىن اطرافىندا دايانىر:
«قازان كافرە چاغىرىب سۇيلايمىش، گۆره لىم، خانىم، نه سۇيلايمىش، آيدىر:

مره شۇكلۆ مىلك!

دۆنلۆگى آلتون بان ائولرىمى گۆتۆرۆب، دورورسان،

سانا كۆلگە اولسون!

آغىر خزىنەم، زۇل آقچام گۆتۆرۆب دورورسان،

سانا خوارلىق اولسون!

قىرخ اىنجه بئلى قىزىلا گۆتۆرۆب دورورسان،

سانا يئسىر اولسون

قىرخ بىگىتلىن اوغلو اوروزو گۆتۆرۆب دورورسان

قولون اولسون!

طۇىلە - طۇىلە شاھباز اتلارىم گتىرىب دورورسان،

سانا بىنت اولسون!

قاتار - قاتار دوهرلىم گۆتۆرۆب دورورسان،

سانا يۆكلىت اولسون!

قارىچىق آنام گۆتۆرۆب دورورسان، مره كافر

آنامى وئرىگىل منە،

ساواشمادان، اوروشمادان قايدايىم - گئرى دۆنە يىم،

گئندە يىم، بئلى بىلگىل، - دئدى.»

«سالور قازانىن ائوى ياغمالاندىغى بۇيونو بيان ائدىر» - آدلى فصىلدە مهم بىر

توبان بو سۇيلامادا آنا عزىزلىرىن عزىزى، گرگىللىرىن ان گرگىلىسى، انسانى

شرافتىن ان شرفلىسى كىمى اوغول آمالىندا، اوغول دقتىندە حاكم كسىلىب. بو پاك

آمالا، غير - عادى دقتە لايق آنا محبتىدىر.

انسانى حىرت دۇغوران بو غير - عادى گۆزلىك آنا محبتى آنلايىشى نىن

استتىك مضمونوندان دۇغور. سۇنسوز حادثه لرە مخصوص گۆزلىكلىرىن بىر

حادثه دە تجسمونه «سالور قازان سۇيلاماسى» و يا اۋنون آنا محبتى بدىعى

استتىك حادثه كىمى نمونه اولور.

حادثه دە سالور قازانىن آناسى آچىق اشتراك ائتمە دىگىندىن بو صورت نه

كاراكترى و يافردي خصوصيتلىرى حاقىندا خصوصى نه ده اجتماعى مۇقى

حاقىندا عمومى معلومات اۇبرازى تاملىقدا سجه لندىرىلن مشخصلىك تاپا

بىلمىر. آنانىن اۇبرازلىق جهتدن يالنىز خصوصىتى قازان خانىن آناسى؛

عمومى - اجتماعى مۇقى چۇخلو اسىرلىرىن اىچىندە اشتراكچى اولماسىدىر.

حادثة لرین دینامیک، قاباریق، ضدیتلی طرفلری ایله بیرباشا اشتراک ائتمه دیگیندن آنا اوبرازی بدیعی فعالیقدا آشکارا دالا قالیر. بو بۇیدا قاراجا چویان، اوروز، بورلا خاتون اوبرازلاری نین تصویرى چالارلارینی آنا اوبرازی ایله مقایسه ائتسک بونو آیدینجا گوره ریک. باشقا سۆزله، بدیعی فۇرما خصوصیتلری نین طلبی معیاریندا آنا اوبرازی نین تصویرى سویه سی دیگر دینامیک اوبرازلار سلسله سی نین کؤلگه سینده قالیر. بونولا دا بدیعی - تصویر اوبرازلیق باخیمیندا آنا اوبرازی گئنیش و دینامیک شکیلده اؤز بدیعی فۇرماسینی حاقیندا دانیشدیغیمیز سویله مه ده تاپا بیلمه میشدیر.

لاکین همین فیکری آنا اوبرازی نین بۆتۆلۆگونه عاید ائتمک غیر - ممکندۆر. چونکی، بو فکر آنا اوبرازی نین تاملیغینا داخل اولان چۆخلو طرفلردن بیرینی - تصویرى فۇرماسی نین بدیعی کیفیتینی افاده ائدیر.

آنا اوبرازی نین استتیک طبیعتی ایسه بوندان تامایله فرقلی طرفده دورور. بو زامان آنا اوبرازی نه اینکی اوبرازلارین کؤلگه سینده قالمیر، حتا همین پارلاق اوبرازلارین اۆستۆنه کؤلگه ده سالا بیلیر. بو کؤلگه آنانین بۆتۆن گۆزل اولانلاردان داها اۆستۆن اولماسی ایله سجه نیر. آنا اوبرازی نین محض بو استتیک کیفیتى ده بدیعی تصویرین سایه سینده اۆزه چیخیر.

بدیعی استتیک کیفیتلرین بو دیالکتیک علاقه سی آنا اوبرازی نین بۆتۆلۆگۆنۆ دۇغورور. بو بۆتۆلۆکده جیلیز فۇرما ایله زنگین مضمون، یعنی معنا کسب ائدیر. بو معنادا آنا اوبرازی غلویلیگین تجسمونه چئوریلیر. یادا سالات کی، زنگین مضمونون جیلیز فۇرما دا افاده سی غلویلیگین استتیک طبیعتینی تشکیل ائدن عامللردن بیریدیر. غلویلیگین استتیک طبیعتینی تشکیل ائدن دیگر عامللردن بیرى ده سۆنسوز حادئه لره مخصوص گۆزلیکلرین بیر حادئه ده تام تجسمۆدۆر. غلویلیگین بو استتیک قانونا یغونلۇغو دا آنا اوبرازیندا اؤز عکسینی تاپیر.

آنا اوبرازینا شامل ائدیلمیش بو غلوی کیفیتلر آنا محبتی آنلایشی نین بدیعی - استتیک ماهیتینی آچان عامللردن بیریدیر. آنا محبتی آنانین بدیعی - تصویر فۇرماسی نین اؤز اوبرازی اۆزینده قۇرولور. بدیعی - پؤئتیک قورولوش آنا محبتی نین غلویلیک واسطه سیله افاده اولونان استتیک ماهیتینی آچماقلا یاناشی، بدیعی تصویرین اۆزۆنه ده استتیک دۇغونلوق گتیریر. بدیعی تصویرین بو گۆزلیگی ایلك اولاراق هئچ بیر بدیعی - صنعت نمونه سینده تصادف اولونمایان خصوصى بدیعی استتیک معیارین کشفینده دیر. ادبی اثرلرده بئله بیر بدیعی تصویر معیاری اۆزۆنۆ گۆستره بیلمه میشدیر کی، اوبراز بیر تام کیمی بدیعی منظره ده گۆرۆنمەدن اؤ غلویلیگین مجسمه سینه اؤبژئکت اولسون. هئچ بیر بدیعی - ادبی اثرده بو تصویر مئتۆدو یۇخدور. بو فیکری جسارتله تکرار لایا بیلهریک کی، آنا محبتی ایدئاسی ادبی عالمین هئچ بیر دۆرۆنده بو سویه ده تصویر فۇرماسی تاپا بیلمه میشدیر. قازان خان سۇیلاماسی نین بدیعی - استتیک گۆجۆنۆ عوضسین و تکرار اولونماز ائدن، اۇنا گۆزلیک گتیرن عامللردن بیرى ده بودور.

خاطرلاماق یئرینه دۆشهر کی، «بورلا خاتون سۇیلاماسی نین» دا بدیعی عالمینده عوضسین، تکرار اولونماز کیفیتلرین سۆز آچمیشیق. «قازان خان سۇیلاماسی» ایسه همین سویه ده دوران دیگر نمونه دیر. آنا محبتی آنلایشی نین بدیعی - استتیک تجسمۆ باخیمیندا بو سۇیلامالار آیریلیقدا هر بیر بدیعی - استتیک دۆشۆنجه نین چۆخ نادر نمونه سیدیر. بو نادر نمونه لر کتاب دده قۇرقد اثرینه دۆنیا شهرتی گتیرن سۇنسوز اینجه لیکلردن، عوضسین گۆزلیکلردن بیریدیر.

«قازان خان سۇیلاماسیندا» بدیعی تصویرین گۆزلیگی اطرافیندا دایانارکن شعرین فۇرما - اسلوب خصوصیتلری نین استتیک طبیعتیندن ده صحبت آچماغا احتیاج واردیر. فلسفی - استتیک مضمونلو همین شعر درین عقلی - ادراکی

پۈتتىك معنلارنى حىسى - احساسى كىيىتلىرىن غرورلو طراوتى، اعجازكار ملاحظى ايله مشايعت ائتمىشىدىر. باشقا سۆزلە، شەردە زىنگىن مضمون اوزۇنە اويغون فۇرمادا افادە اۆلۈنمۈشىدۇر. ھىمىن فۇرما رقتلەر چىلغىنلىق، حساسلىق، حىسى - دورولوق و حىسى - ھىجان گتيرىن احساسى كىيىتلىرىن داشىيىجى سىنا چئوريلمىشىدىر.

شەردە فلسفى - استتىك ماھىيىتىن تىجىمۆ يالنىز استتىك كىيىتلىرىن عھدەسىندە قالمىر. بو تىجىمۆ پىرۇسسىيىدە بديعى فۇرمانىن دا اوزرىنە بو عھدە چىلىكىدن - بىر قدر آز اۇلسا دا - پاي دۆشۈر. شەرىن بديعى اسلوب خصوصىتلىرى معنادان گلن لىرىك آھنگدارلىقى و وزن توتومو ايله استتىك ماھىيىتى آچان كىيىتلىرە كۆمكىچى اۆلۈر. بو زامان حىسى - احساسى كىيىتلىرى يوخارىدا قىد ائتىدىگىمىز فلسفى - استتىك مضمونلا، بديعى پۈتتىك فۇرما آراسىندا دىالكىتىك علاقە يارادىر. بو علاقەلرىن بۆتۈلۈگۈ استتىك شەورلا بديعى شەورون و حدتىنى دۇغورور.

بو علاقەلردە، بىر طرفدن استتىك مضمون بديعى فۇرمايا سۆيكنەرك اوزۇنۆ اۇنون واسطەسىلە اوزە چىخارىر. دىگر طرفدن، بديعى - پۈتتىك فۇرمانىن اوزۇ (حىسى - احساسى عامللىرىن سايبەسىندە) استتىك مضموندا گلن گۆزلىك قانۇنلارنى قۇووشور. «فۇرما اۇ زامان گۆزل اۆلۈركى، مضمون گۆزل اۆلسون» حكمتىنى بورادا يادا سالىق، سۆيلەدىگىمىز فىكرە آيدىنلىق گتيرمىش اۇلارىق. بونۇنلا دا بديعى پۈتتىك تصوير فۇرماسى بو موقعىتدە فۇرما گۆزلىكى آنايىشىنى قازانمىش اۆلۈر. يعنى پۈتتىك فۇرمايا استتىك طبعىت بخش ائتمىش اۆلۈر. بديعى - پۈتتىك فۇرما گۆزلىكى اوزۇنە مخصوص قانۇنلار اويغونلوغو - سۆزلىرىن سلىس دۆزۈلۈشۈ، ظريف افادەلرىن سئچىلمەسى، داھا ضرورى اۆلانين غير - ضرورىدن تجرىدى، رىتمىن دۇلغونلوغو، آھنگىن اويغونلوغو شكىللىرىندە

اۆزە چىخاردىر.

اىستىر «بورلا خاتون سۆيلاماسى»، اىستىر دە «قازان خان سۆيلاماسى» فۇرما گۆزلىكى قانۇنلارنى منسوب اۆلمۈشىدۇر. «سۆيلامالاردا» شەرىن فۇرما - اسلوب گۆزلىكى پۈتتىك تىمۆن خصوصى واسطەسىنە چئوريلمىشىدىر. «طۇيلە - طۇيلە شاھباز اتلارىم گتيرىب دورورسان، سانا بىنت اۆلسون!»

قاتار - قاتار دۈلەرىم گتيرىب دورورسان، سانا يۆكلىت اۆلسون!»

شەرىن بو پارچاسى سۆيلەدىگىمىز فىكرلەر بىر نمونەدىر. «طۇيلە - طۇيلە اتلار» - افادەسى اتلارىن كىيىتى، «شاھباز اتلار» - ايسە بو اتلارىن كىيىتى حاقىندا ويا «قاتار - قاتار دۈلەر» - افادەسى ثروتىن زىنگىنلىكى حاقىندا گنىش آنايىش يارادىر. زىنگىن ثروتىن اىچرىسىندىن شاھباز اتلارىن ويا قاتارلاشان دۈلەرىن شەرىن نمونە سئچىلمەسى دە تصادفى دىيىلدىر. بو نمونە قازان خانىن قدرتىندىن خىر وئرن بىر نشانەدىر. «گتيرىب دوروسان» - افادەسى تالانچى نىن نامردلىكلە تۇرتدىكى ياراماز حادثە نىن عىبەجر ماھىيىتىنى آچىر. «سانا بىنت اۆلسون»، «سانا يۆكلىت اۆلسون» - افادەلرى ايسە بۆيۈك انسانىن عظمتلى شخصىتى حاقىندا گنىش آنايىش يارادىر. بو بۆيۈك شخصىتىن - قازان خانىن اۇيرازى و حادثە نىن گنىش منظرەسى پۈتتىك افادەلرىن ھر بىرىندە، ھم دە اوزۇنە مخصوص شكىلدە جانلانير.

جانلى منظرەدە ھر سۆز، ھر افادە ويا سۆزلىرىن، افادەلرىن نظاملى قورولوشو شەرىن خصوصى آيدىنلىق گتيرىر.

بئەلىكلە، ددە قۇرۇد كىتابىندا گنىش و اعجازكار بىر شكىلدە تصوير اۆلۈن «آنا محبىتى» آنايىشى گۆزلىك ايدئالى نىن تىجىمۆنۆ دۇغوران بديعى - استتىك عامل كىمى اوزۇنۆ تصدىق ائدىر.

* * *

آتا محببى نىن تصویری واسطه سیله استتیک ایدنالىن تجسمو

کتاب دده قورقود بۇ یلاریندا آنا محببى ایله یاناشی آتا محببى ایدناسی دا گئنیش یئر توتور. اثرده آنا محببىنده اولدوغو کیمی آتا محببى ده باشلیجا اولاراق آتانین اوغولا و اوغولون آتایا مناسبتلری اوزرینده قورولور. هر ایکی مناسبت فورماسی بوتؤولؤکده «آتا محببى» آنلایشینی تجسم ائدییریر.

دده قورقود بۇ یلاریندا آتا-اوغول مناسبتلری اولدوغجا آچیق شکیلده وورغولانیر. بو مناسبتلرین اجتماعی اهمیتی فلسفی-استتیک و اخلاقی معیارلاردا تصدیق تاپیر. آتا-اوغول مناسبتلری بو تصدیقده اجتماعی و ضدیتلی حیات آخاری نین یوکسک طرفلرینی، عالی سویه لرنی تمثیل ائدییر. بو مناسبت دؤغمالیغی، مهربانلیغی، عزیزلیگی، ائله-اوبایا گرکلیگی، وطنه-تورپاغا باغلیلیغی، شرفه-غیرته دایاقلیغی، مردلیگه-شجاعتته حساسلیغی اوزوندده داشییان بدیعی-استتیک پرؤسس کیمی جریان ائدییر. اودورکی، اثرده آتا-اوغول مناسبتلری کامل حیات طرزینی افاده ائده بیلن بدیعی-استتیک واسطه لردن بیرینه چئوریلیر. همین واسطه لردن بیرى اولماق اعتباریله آتا محببى کامل حیات طرزینی خصوصی معنادا سجیه لندیریر.

بو معنادا آتا محببى ایلك فرد آراسینداکی مناسبتلردن دؤغوب اجتماعی-وارلیغین کامللیک ذروه سینه یوکسلیر. بو ذروه ده «آتا محببى» انسان گؤزللیگی نین قانونلارینی یاشادیر.

دده قورقود بۇ یلاریندا «آتا محببى» آنلایشی نین گئنیش تصویری ده محض بو نیتله باغلیدیر.

کتاب دده قورقود بۇ یلاریندا «آتا محببى» آنلایشیندان دانیشارکن اولجه آتانین اوغولا محببى اوزرینده دایاناق.

دده قورقود داستانیندا قارشیا قویولان چؤخلو پرؤبلؤلرین ایچریسینده آتا-اولاد مناسبتلرینه، او جمله دن آتانین اوغولا مناسبتی مسئله سینه خصوصی یئر آیریلیمشدیر. بو یئرین خصوصی اهمیتی کسب ائدیگی تصدیق ائتمک اوچون تکجه اونو سؤیله مک کفایت ائدییرکی، بو محتشم کتابین ایلك بویونون ایلك تصویری، حتا ایلك صحیفه سی آتا-اولاد مناسبتلری نین اوزرینده آچیلیر. دیرسه خان اوغلو بوغاج خانین بویونون ایلك باشلانغیجی فیکریمیزه نمونه دیر: «بیرگون قام قان اوغلو خان بایاندر یئریندن تورمیشدی. خانلار خانى خان بایاندر ایلدده بیر کره توی ائدیب، اوغوز بکلرینی قوناقلاردی. گئنه توی ائدیب، آندان آغیر، دوه دن بوغرا، قویوندان قوچ قیردیرمیشدی. بیر یئر آغ اوتاغ، بیر یئر قیزیل اوتاغ، بیر یئر قارا اوتاغ قوردیرمیشدی. کیمین کی، اوغلو قیزی یوق، قارا اوتاغا قوندورین، قارا کئجه آلتینا دؤشن، قارا قویون یخنیسیندن اوگینه گتورون. یئرسه، یئسین، یئمزسه تورسون گئنیسن، - دئمیشدی. اوغلو اولانی آغ اوتاغا، قیزی اولانی قیزیل اوتاغا قوندورون. اوغلی-قیزی اولمایانی الله تعالی قارغاییدیر، بیز دخی قارغاریز، بللو، بیلسین.» - دئمیش ایدی. (۱)

نمونه دن گوروندوگو کیمی، آتانین اجتماعی موقعی اولادلارینا اویغون شکیلده قیمتلندیریلیر. انسانی قیمتی یالنیز توتدوغو منصبی، شان-شهرتی، آد-سانی ایله دئییل، اولادلاری نین موجودلوغو ایله ده اولچولور. بو اولچوده بیرنجی یئر اوغولا، سونراکی یئر ایسه قیزا وئریلیر. تصادفی دئییل کی، ایلك اولاراق اوغول آتالاری «آغ اوتاغ» دا عزیزلنیر، قیز آتاسی ایسه تصویرده ایکنجی آدی چکیلن «قیزیل اوتاغ» دا یئرلشدیریلیر. بورادا فیلسوف-شاعر

صمد وورغونون خالقىمىزىن بدىيى - تىفكروندىن سۆزۈلۈپ گلن بىر مىصرىسى
فېكرىمىزىن شىرىندە بىزە كۆمكىچى اۇلسون:

«اۇغول آرخادىرسا، قىز ياراشىقدىر!»

اۇغول آتاسىنا آيرىلمىش «آغ اۇتاق» افادەسى خۇشبختلىك و جىدلىكلە
دۇلو بو گۆنۈن، سەادت دۇلو صاباخىنى رىمىزى اۇلاراق آچىقلايدىر. دۇلت
باشچىسى باياندور خانىن بو فرمانىنى شىرىنى «اۇغول آرخادىر» حكىمىتە
باغلاساق سەو ائتمەرىك. باياندور خان اوز دۇلتىنى و خالقىنى سەادت دۇلو
صاباخىنا اجتماعى ضرورت كىمى باخدىغىندىن اۇغول آتالارىنى داھا چۇخ
عزىلەيدىر: اۇغول خالقىن دا، دۇلتىن دە شىرف و قدرتىنى داشىيىچى سىيدىر.

باياندىر خان قىز اۇلادلارىنا دا رىغبەتلە ياناشىر: قىز آتالارى «قىزىل اۇتاقدا»
عزىلەيدىر. «قىزىل اۇتاق» ايسە زىنت دۇلو زىنگىنلىك، سئوئىچ دۇغوران
گۆزلىك، فرح دۇغوران ياراشىق آتلايىشىنى رىمىزى افادەسىيدىر. خالقىن قىزادا
بۇيۇك احتىياجى وار. بونا گۆرە دە «آغ اۇتاق» جىرگەسىندە «قىزىل اۇتاق» دا
حرمتە، احتراملا لايىق توتولور. لاكىن بو سۆزلىرى اۇچۇنچۇ اۇتاق - قارا اۇتاق
بارەدە دىمك مىمكىن سايىلمىر.

اۇلادسىز آتالارىن دعوت اۇلوندوغو «قارا اۇتاق» ايسە حرمتسىزلىك،
لاقىدلىك، طەنە و تىبەلرە دۇلودور. «قارا اۇتاغىن» قۇناقلىرى «قارا نەمتلەر» دە
لايىق گۆرۈلمۈشدۇر: «آلتىنا قارا كىچە دۇشەيىن، اۇنۇنە قارا قۇيون اتىنىن
قۇورماسىندىن گىتىرىن. يىئىر يىئىن، يىمىرسە دورسون گىتسىن.»

خالق تىفكروندە «قارا» رىنگ داھا چۇخ رىمىزى معنالاردا ايشلدىيدىر. ھەم دە بو
رىنگ رىمىزى معناللىق باخىمىندىن چۇخ گىنىش احاطەلىلىكى ايلە سىچىلىر. بو
احاطە گىنىشلىكى يالنىز «آغ» - رىنگ ايلە مقابىسە اۇلونا بىلر. بونا گۆرە دە خالق
تىفكروندە دۇنيا حادثەلىرىنى بۇتۇلۇك دە رىمىزى اۇلاراق قاورانىلماسى «آغ» و

«قارا» رىنگلىرىن عەھدەسىنە دۇشۇر. خالقىن فىلسفى - استىتىك و بدىيى
دۇشۇنچەسىندە نورلو، ساغلام، يارارلى حياتىن و اۇنون پارلاق صاباخىنىن
بۇتۇن تىفراغى «آغ» رىنگىن اوزرىنە يۇنلدىلر. ھىمىن حياتىن ضد طرفى ايسە
«قارا» رىنگىن اوستۇندە قالىر.

دىرسە خان اۇغلو بوغاجىن بۇيۇندا «آغ اۇتاق»، «قارا اۇتاق»
آتلايىشلارىنى ضدىتلى مۇقى دە بو گىنىش دۇشۇنچە طرفىنى
مشخسلىشىدىر يىلمىش بدىيى طرفىدەر.

دىرسە خانىن يۇكسك خانلىق منىبى، جاھ - جلاللى زىنگىن حيات طرفى،
دۇيۇش ميدانلارىندا قازاندىغى شان - شىرتى اۇنون اجتماعى مۇقىنىن
بۇتۇلۇگۆنۈ يالنىز بىز كسىر (اۇلاد كسىرى) اوزۇندىن تاماملايا بىلمەمىشىدەر. بو
كسىر انسان حياتىنىن ائلە يارىمچىق حالىدەر كى، اۇنا گۆز يوماغا نىزاكت
خاطرىنە اوستۇنۇ وورماماغا احتىياط قالمىر. ھامىيا بللى اۇلان بو نىسگىل حيات
قارا گۆنلرىن، قارانلىق صاباخىن قارا بختىنە بددعالار قازانىر: «اۇغول - قىزى
اۇلمايانى آلاھ قارغايىب، بىز دە قارغايىرىق، بللى بىلسىن.»

بىلەلىكلە، دقتە چاتدىر دىغىمىز نمونە كىتاب دە قۇرقود اثرىندە آتا - اۇلاد
مناسبتلىرىنە ئىرىلن اھمىت معيارىنى گۇستىرە بىلمىشىدەر. دە قۇرقود بۇيلارىندا
اۇغول، آتا عۇمرۇنۇن آرزو ائدىلن سەادتى، جۇشوب - چاغلان، نورلو - معنالى
حياتى كىمى تىرئەم ائدىلر.

آتا محبىتى بو نورلو - معنالى حياتىن گۆزلىگىندىن دۇغور. گۆزل حيات ايسە
آتا محبىتىنىن چاغلان آرزو - مرادىندىن دۇغور. آتا مرادى اۇنا بۇيۇك سەادت -
اۇغول بخش ائدىر. نىسگىل حيات كىمى گۆزل حياتدا ايلاهىدىن گلىر. نىسگىل
حيات بددعايا - قارغىشا، گۆزل حيات ايسە خىر دعايا، نذر - نىازا سۇيىكىر:
«دىرسە خان دىشى اھلىنى سۇزۇ ايلە اولو تۇى ائلەدى. حاجت دىلەدى.»

آندان آيغىر، دوهدن بوغرا، قۇيوندان قۇچ گىتىردى. ايچ اۇغوز، داش اۇغوز بگلرني اوستونه ييغناق ائىدى. آج گۇرسە دۇيوردو، يالين گۇرن دۇناتدى. بۇرجلويو بۇرجوندان قورتاردى. تپە كىمى ات ييغدى، گۇل كىمى قىمىز ساغدىردى. ال گۇتۇردۇلر، حاجت ديلە ديلر. بىر آغزى دعالى نين آلقىشى ايله الله تعالى بىر عيال وئردى. خاتونو حاملە اۇلدو. بىر نئچە مدّتن سۇنرا بىر اۇغلان دۇغوردو.»^(۱)

دیرسە خان اۇغلو بوغاج خان بۇيۇندا «اۇغلو-قىزى اۇلمايانى الله قارغاييب، بىز دە قارغاييق» و «بىر آغزى دعالى نين آلقىشى ايله الله تعالى بىر عيال وئردى»- افادەلرى «اۇغول» وارليغى نين غير-عادىلىگى كىمى تصوير اۇيۇنۇكتينه داخل اۇلموشدور. دىنى و استتىك ايدئالارين وحدتيندن دۇغان بو غير-عادىلىك اۇغول گۇزلىگينه غلويلىك پىسى نين بعضى چالارلارنى داخل ائتمك كىمى بىر مقصددن دۇغور. بو مقصد آتا محبتينه استتىك مضمون گىتىرىر.

سۇيله ديگىمىز فكلرلر «بايورانين اۇغلو بامسى بئىرك بۇيۇندا» دا اۇز عكسىنى آيدىن شكىلدە گۇستىرير. بدىعى حادثە يئنه دە باياندور خانين سارايندا، آما آيرى قورولوشدا باش وئرىر. اولكى بۇيدان- دىرسە خان اۇغلو بوغاجين بۇيۇندان- فرقلى اۇلاراق بو بۇيدا حادثە ايلكىن دىناميكاسىنى اۇغول حسرتى ايله يانان بايورا بگدن، اۇنون نىسگىللى حياتيندان گۇتۇرۇر. حادثە نين فرقى اۇندان عبارتدیركى، نىسگىللى طالعينه گۇره دىرسە خانين اۇزۇنه، كناردان تأثير گۇستىريليير. بايورا بگىن ايسە اۇزۇ حادثە نين بدىعى آچىلىشىنا سببكار اۇلور. بئله كى، سارايدا باياندور خانين قارشىسىندا، ساغىندا، سۇلۇندا ايگىد اۇغلانلارن نظاملى، ياراشىقلى دوروشوندان بايورا بگ كدر دۇلو هيچان كئچىرىر: «بايورا بگ بونلارى گۇردۇگۇندن آه ائيله دى. باشيندان عقلى گئتدى. دسمالينى اينه

آلدى، بۇيۇره-بۇيۇره آغلادى.»^(۱)

آتا محبتى يالينز اۇغول وارليغى نين سئوينج و كدرلى، غرور و عذابلى آنلارى ايله دئيبيل، هم دە اۇغول يۇخلوغونون حسرت دۇلو نىسگىللىندە ده گۇچلۇ اۇلور. حياتين بۇتۇن چتىنلىكلرينە مردلىكلە سینه گزن، عاجزلىگىن، غرور سىنماسى نين نه اۇلدوغونو بيلمە ين بۇيۇك سر كرده بايورا بگىن غرورونو سىندىران، اۇنون سینه سینه عاجزلىك گىتىرن دە آتا محبتى نين گۇچۇدور: «بايورا بگىن آيدىر خان قازان! نئجه عاغلى مايايىن، نئجه بۇزلا مايايىن؟ اۇغولدا اۇرتاجىم يۇخ، قارداشدا قَدريم يۇخ. الله تعالى منى قارغايىدیر. بگلر، تاجىم، تاختىم اوچون آغلارام. بىر گۇن اۇلا دوشم اۇلم، يئرمدە- يوردومدا كىمسە نم قالمايا - دئدى.»

بايورا بگىن سۇيله ديگى فكر دە «اۇغول» آنلايشى نين درين و گنىش مضمونونا، حتا بو آنلايشين سرحدلرينە دە تۇخونلور.

بايورا بگىن حكمتلى ملاحظه سینه و درين مشاهدە سینه گۇره انسان حياتيندا اۇغولون يئرى عوض اۇلونمازلىغى ايله تعين اۇلونور. لاکين بو عوض اۇلونماز وارليغىن اۇزۇ محض عوض ائندىر. چونكى، اۇ غۇمۇر ايچينده غۇمۇردور! آتا غۇمۇر اۇز ايچينده اۇغول غۇمۇر يئتىشىدیرير. غۇمۇر ايسە آتا غۇمۇرۇتۇ ياشاداراق اۇنو اۇلۇمدن خلاص ائدىر و اۇلمزلىگه آپارىر. محض اۇغول سايه سىنده آتا غۇمۇر ايله ياناشى اۇلو آنالارين دە غۇمۇر اۇلمزلىك تاپير. اۇدور كى، اۇغول دۇننين و بو گۇنۇن صاباحيدير. بايورا بگى دە بو گۇنۇن قارانلىق صاباخى آغلادير. بايورا بگىن «آغلاماسى» اۇنون عقلى ادراكى نين رئاللىغى دريندن درك ائتمەسى نين بدىعى افادە سىدیر.

بايورا بگىن دۇشۇنجه سىنده اۇغولسوز، قارداشسىز قالماق آيىن يازىسى نين - قَدرين ايشيدير. اۇندان قاچماق، يايىنماق اۇلماز. بونون سببى ايسە

حاق - تعالانىن اۋنو خۇش نظرىندىن اوزاق توتمايدىر. بايبورا بگى آغلادان دا
ايلاھى حكومۇن قارشىسىندىكى عاجزلىقىدىر. بو دۆشۈنچە طرزى مجلسدە
اشتراك ائىن بۆتۈن بىگلرە دە ياخشى بللىدىر. اۋنلار ايلاھى حكومۇن قىدرىتىنە
صدق - اۋرۇكىدىن اينانير و قارداش، اۋغول كىمى بۇيۇك نعمتلىرىن ايلاھى فرمانى
ايە نازل اۋلماسىنا شك ائتمىرلر. اۋنا گۇرە دە بايبورا بگە اۋغول آرزوسو ايە
تانرىيال آچدىلار: «بۇ يە دەكچ قالىن اۋغوز بگلىرى اۋز گۇيە توتدولار. ال
قالدىرىپ دعا ائەلە دىلر.

- الله تعالى سانا بىر اۋغول وئرسىن - دئدىلر.

اۋل زاماندا بگلىرىن آلقىشى - آلقىش، قارغىشى - قارغىش ايدى. دعالارى
مستجاب اۋلوردو:»

بو تصوير نمونەلرى بايبورا بگە مخصوص آتا محببىتى نىن لائىد كىفئىتىنى.
ضرورى اينجە ليكلرىنى، حسى - احساسى وضعىتلىرىنى، فاجعە و اۋغول يىك
چالارلارى ايە زىنگىنلىشىش گۇزلىك آمالىنى افادە ائدىر.

دىرسە خانىن نذر - نيازى دا، بايبورا بگ اۋچۈن بگلىرىن ائىدىگى دعالار دا
قبول اۋلوندو: باسات و بئىرك دۇغولدو. لاکىن بورادا صحبت اۋندان گندىر كى، بو
ايگىدلر دۇغولانا قدر، هر ايكى آتانىن چىكمە دىكلرى عذاب و اذىتلر قالمادى. هر
ايكى آتانىن بو حالى اۋنلاردا مخصوص اۋلان آتا محببىتى نىن اۋغولسوزلوق
حسرتىندىن دۇغان تىلاطمدور. بو تىلاطم آتا محببىتى نىن بدىعى - استتىك مضمونونا
گۇزلىك معيارىندان دۇغان ايدىنلىق گتىرىر. بو ايدىنلىق ايچىندە دىرسە خان و
بايبورا بگ اۋىرازلارىندا اۋغولسوزلوق نىسگىلى آتا محببىتى آتلايشى نىن
خصوصى طرفلىرىنى افادە ائدىر.

بوندان علاوه ددە قۇرقود بۇ يارىندا آتا محببىتى آتلايشى نىن بدىعى - افادە
واسطەلرى چۇخ و مختلفدىر. بئە تصورلردن بىرى يئە دە بايبورا بگ اۋىرازى

اطرافىندا جانلانير: بايبورا بگىن حسرتلە تاپدىغى اۋغلو بئىرك ايتگىن دۆشركن
آتا آغلاماقدان گۇزلىرىنى كۇر ائدىر. دۆشمن قالايسىندان قاچان بئىرك اۋز بوردونا
چاتىر. «بو محلدە بگلىر بئىرگى گتوردىلر. قازان بگ ايدىر: «موشتولوق بايبورا
بگ! اۋغلون گلدى!» - دئدى. بايبورا بگ ايدىر: «اۋغولوم ايدىگىن اۋندان
بىلە بىم، سىر قا بارماغىنى قاناتسىن، قانىنى دستمالا دۇرتسۇن، گۇزىمە سۇرە بىن؛
آچىلاچاق اۋلورسا، اۋغولوم بىئركدىر.» - دئدى.

زىرا آغلاماقدان گۇزلىرى گۇرمز اۋلموش ايدى. دستمالى گۇزۈنە سىلجىك، الله
تعالانىن قىدرىتىلە گۇزۈ آچىلدى. آتا - اناسى گۇلۇش دۇلر.»

اۋتەرى دە اۋلسا، تصويرىن بدىعى خصوصىتى اطرافىندا داياناق. تصويردە
زىنگىن حادثە اۋز بۇيۇكلۇگۇ و آغىرلىغى ايە اۋلچۇلۇ - بىچىلى بىر فۇرمايا
سالىنىشىدىر. بو فۇرما بدىعى تصوير سويە سىنە گۇرە مستقل مۇسولۇ لۇحەنى
خاطرلادىر. بدىعى مطلبىن يىغىجام دويومو، سۇزلىرىن دۆزۈلۈشۈ قايىداسى،
افادەلرىن ضرورى قورولوشو فىكرىن ايدىن دئىلىشىنى اۋرتايا چىخارىر. بو دا
دە قۇرقود بۇ يارلارى نىن عمومى آھىنگىندىن دۇغان تىكجە حال كىمى اثرىن
بدىعى - اسلوب گۇزلىگىنى بىر داھا يادا سالىر. بوندان علاوه، تصويرىن بدىعى
گۇزلىگى بىر دە اۋنداندىر كى، كىچىك بىر پارچادا فلسفى، دىنى، اخلاقى،
استتىك فىكرلر و پىكولوژى سىواسىيالار قابار بىلمىشىدىر.

اسىرلىك ضرورتى نىن آغىر گرگىنلىگىندىن متانتلە آزادلىق تاپان بئىرك
ائىل - اۋباسىنا عادىجە سۇنىچ دئىل، حىرت دۇغوران سارسىتتىلى سۇنىچ
گتىرىشىدىر. هم دە بو سۇنىچ فۇق البشر معنالى بىر غىر - عادىلىكلە دە
زىنگىنلىشىشىدىر. بو زىنگىن و حىرتلى سۇنىچ داھا چۇخ آتانىن پايىنا دۇشۇدۇ:
اۋنون كۇر گۇزلىرى آچىلدى و يا اۋغول قانى آتا گۇزلىرىنە حاق تعالانىن قىدرتى
ايە ايشىق وئردى.

آتا حاقلی اۇلاراق اۇغوز ائلى نین سئویملیسی بئیرگی گۇزلیک نمونەسى
کیمی درک ائدیر. بو درک پرۇسسۇسى بیر داھا حاقلی اۇلاراق، یعنی یئرینده
اۇلاراق (تصویرین بدیعی گۇزلیگی کیمی) همین پارچانین سۇنوندا ترئم اولونور:
«اۇغول! دۆنلیکی آلتون بان ائویمین، قبضەسى اۇغول!

قازا بنزر قیزونوم، گلینیمین، چیچگی اۇغول!

گۇرر گۇزوم آیدین اۇغول!

قالین اۇغوز ایمرنجیسی، جانیم اۇغول!»^(۱)

آتا محبتي نین غرور دۇغوران صاف تلاطمونو عکس ائدیرن بو ترئم، نمونە
گۇتوردوگوموز بیان پارچانین دوامی کیمی حادثەنین بوتون طرفلرینە آیدینلیق
گتیریر. بو تصویرده آتا محبتي اوزونون استتیک ماهیتینی مختلف استتیک کیفیتلر
واسطەسیلە آچا بیلیر. نمونەده آتا محبتي نین استتیک ماهیتینی آچان واسطەلردن
بیری ده عُلویلیکدیر. بورادا عُلویلیگین تجسمو خصوصی استتیک فورمادا:
غیر-عادى گۇزلیگین عیانلشمەسى شکیلندە بدیعی گئرچکلیک تاپیر. اۇغول
قانی ایله دسمالی ایسلادیب آتانین گۇزلرینە سورتولمەسى نتیجەسینده اۇنون کۇر
گۇزلرینە ایشیق گلەسى حاقینداکی بدیعی حادثە غیر-عادى گۇزلیگین بایبورا
بگ اۇبرازی نین دا عیانلشمەسى فیکرینی تصدیق ائدیر. بونا گۇره ده آتا محبتي
آنلایشی نین بدیعی تصویرده استتیک ماهیتینی آچان عامللر ایچینده بعضی
عُلوى کیفیتلرین ده اشتراکینی سئزمک نیتیمیزده طبیعی کی حاقلیق. هم ده بورادا
پرۇسسۇسین استتیک ماهیتینی آچماغین باشقا جهتی ده واردير: آتا محبتي
آنلایشی نین استتیک ماهیتینی آچان واسطەلردن بیری کیمی عُلویلیک، اوزونون
تجسمو ایله یئنی بیر استتیک کیفیتین میدانا گلەسینه و اۇنون آچیق تجسمونە
بدیعی رئاللیق وئریر. بو یئنی کیفیت عُلویلیک واسطەسیلە تجسم ائدن استتیک

ایدنالدیر. عُلویلیگین استتیک طبیعتیدن گلن غیر-عادى گۇزلیکلرین بیر
حادثەده عیانلشمەسى قانوناویغونلوغو استتیک ایدئالین تجسمونده داھا
گنیش امکانلار آچیر. بو امکانین گئرچکلیگی «اۇلان شئیلە - اۇلا بیله جک
شئیین وحدتی» شکیلندە استتیک ایدئالین تجسمونو دۇغورور.

بئله لیکلە، نمونە گۇتوردوگوموز اۇبژئکتندە آتا محبتي آنلایشی نین استتیک
ماهیتی گۇزلیک و عُلویلیک واسطەسیلە تظاهر ائدیر و بو تظاهر واسطەلری
استتیک ایدئالین تجسمونە خدمت ائدیر.

یئری گلیمشکن، قید ائدک کی، آتا محبتي نین استتیک ماهیتینی آچارکن
کیچیک بیر تصویر پارچاسی نین اوزرینده بو قدر گنیش و دقتلی دایانماغیمیز
اصلا تصادفی دئییلدیر. البته بورادا بۇیلارین فلسفی-استتیک پرۇبلئلرین
دقت و قایغی ایله آراشدیریلماسی نین ان باشلیجا مقصد اولدوغونو سؤیلەمک ده
یئرسیز گۇرونمز. لاکین، سۇزوموزون استقامتی باشقادیر. بو استقامت بیزی
عظمتلی دده قۇرقود آیدەسى نین اعجازکار قدرتینی دویمایغا، آنلاماغا، سئومگە
و سئودیرمگە آپارا بیلر. محتشم دده قۇرقود آیدەسى نین هر بیر پارچاسی
اوزونده درین معنالی فلسفی-استتیک حکمتلر داشییر - فیکرینی سؤیلەیه
بیلمک اوچون محض بو کیچیک پارچانین اوزرینده گنیش دایاندىق. قیدیمیزه
اۇنودا علاوه ائدک کی، باجاردیقجا بو قیمتلی صنعت نمونەسى نین هر بیر
پارچاسی اطرافیندا دقتلی دایانماق خالقیمیزین فلسفی-استتیک تفکرونون
اۇیرنیلەسى باخیمیندان دا اهمیتلیدیر.

دده قۇرقود بۇیلاریندا آتا محبتي نین تجسم ائدیرن نمونەلر سیراسیندا «قازان
بگین اۇغلو اوروز بگین دوستاق اولدوغو بۇیدا» قازان خانین «سؤیلاماسی» دا
خصوصی یئر توتور. سؤیلاما قازان خانین دوستاق اۇغلو اوروز بگه جوابینی
عکس ائدیریر.

شعری شرطی اۇلاراق ايكي حصّه يه بۆلمك ممكندور. شعرين اۇلى اتانين اۇغلونا اۇلان درين سئوگيسيني و جدى باغليلىغيني، سۇنراكى حصّه سى ايسه اتانين اۇغول قارشيسيندا اتاللىق بۇرجونو، اجتماعى مسؤلىتىنى و اجتماعى حياتدا اۇغولون مۇقەينى عكس اتديريير. هر ايكىسى ايسه، بۆتۇلۇكدە سۇنسوز آتا محببىتىنى ترنم اتدير.

قازان خانين اۇغلونا درين باغليلىغى، اۇنا آتا و ورغونلوغو شعرين شرطى بۇلدوگۇموز بيرينجى حصّه سينده بئله وصف اۇلونور:

«اۇغول، اۇغول، آى اۇغول!»

قارشى ياتان قارا داغيم يۆكسكى اۇغول!

گۆجلۇ بئليم قدرتى، جانيم اۇغول!

قاراگولو گۆزلىم آيدىنى اۇغول!»^(۱)

دده قۇرقود بۇيلارى نين باشقا شعرلرينده ده اتانين اۇغلو «گۆجلۇ بئليمين قوتى»، «قارانلىق گۆزلىرىم ايشيغى»، «قارشى ياتان قارا داغيمين يۆكسكى»، «قىزىل تاغلى ائومين دىرگى»، و.س. كىمى پۇئتيك افاده لرله وصف ائتمه سى حاللارينا راست گلىرىك. آيرى-آيرى اۇبرازلاردا و يا بديعى منظره لرده سسلن بو لىرىك آنلايشلار ساده جه بنزتمه بديعىلىگين بزكى دئىيلىدور. اصلينده بو «بزك» فلسفى-استتيك معنائين ظاهرينده دۇلانيب، اۇنا اويوشان ياراشيق گتيريير. بونون اۇزۇده، البتّه آز اهميتلى دئىيلىدور. لاکين ان بۇيوك اهميتى بو پۇئتيك افاده لرین مضمونوندا اختارماق دۆزگۆن اۇلاردى.

بو پۇئتيك افاده لرین هر بيرى زنگين فلسفى-استتيك فيكرين جلالانميش شكيلده بديعى فۇرمايا سالىنميشدور. بو پۇئتيك افاده لرین بعضيلرينه نظر سالاقتا: «گۆجلۇ بئليم قوتى اۇغول» - افاده سى اۇز پۇئتيك گۆزلىگى ايله ياناشى، آتا

محببىتى نين ده گۆزلىگىنى (استتيك باخىمدان) اۇزۇنده ساخلايىر. اتانين ساده، صميمى، پاك و تواضعكار طبيعتى ده (اخلاقى باخىمدان) يۆكسك انسانى كىفيت كىمى بو افاده ده اوزۇنه بىر تاپير. آتاگۆج و قوتى نين بۇللوغوندىن - خان و يا سركرده اۇلسا دا - غرّه نيب لۇوغالىق گۇسترمير. عكسينه، تكبىردن، اۇزۇنه و ورغونلوقدان اوزاق اۇلان آتا، تواضعكارلىق اندهرك اۇزۇنه مخصوص گۆج و قوتى نين منبعينى اۇغلونا شامل اتدير.

بوندىن باشقا، بو افاده ده آتا-اۇغول مناسبتلىرى نين اجتماعى حياتى كاملىگى ده اۇز عكسنى گۇستريير.

خالقن بديعى دۆشۆنجه سينده «بئليم قيرىلدى»، «بئليم اگىلدى»، «بئليم قورشاندى»، «بئليم دىكلدى» - كىمى فعال ايشلنن مفهوملا اجتماعى حيات حادثه لرى نين انسان اوزرىنده بوراخديغى تائىرين منفى و يا مثبت ائوموسيونلارداكى جوابلارنى احاطه اتدور. ضدئيتلى حيات حادثه لرینه انسانى ايكيلى مناسبتى غم-كدر و سئوينج-شادلىق حسلىرى ايله باغلى اۇلدوغو كىمى، موضوع و حادثه لرله مقاومت گۇستريب گۆج ايتيرمك و اۇندان مواظبت، نوازش گۇستريب اۇندان گۆج آماقلا دا باغليدور. بو ايكيلى مناسبتين طرفلىرى «بئلين قيريلماسى» و يا «بئلين قورشانماسى» كىمى فرقى سسلنير. موضوع و حادثه لرین انسان دۇنياسينا اويغونلوغو، دۇغمالىغى، آهنگدارلىغى اۇنا گۆج، قوت و ئريير - بئلىنى قورشادور. اطراف عالم اۇز تظاهر كىفيتلريندن بيرى ايله انسان گۆجۇنه علاوه، بلکه ده داها بۇيوك گۆج گتيريير.

موضوع و حادثه لرین انسانين روحونا، جانينا، مۇقەينه، آمالينه، بير سۇزله اۇنون وارلىق دۇنياسينا عكس مۇقەين - ياد، دۆشمن و يا ياراماز مۇقەين ضررلى تائىرى اۇنون مقاومتىنى قيرىپ موازنتىنى اگنده «بئلى قيرىلير». البتّه بئلين - اۇنورغا ستونون بيولوژى - فيزولوژى معناسى نظرده توتولمور. بورادا نظرده

(۱) كتاب دده قۇرقود، ص ۸۳.

توتولان يالنيز ايشلدىلن مفهومون فلسفى - استتيك معنا سىدیر.

خالقین دۆشۆنجه طرزینە اويغون اولاراق قازان خانین «سۇيلا ماسیندا»، «گۆجلۆ بئليمین قوتى اۇغول» پۇتتيك مصراعسى آتا-اۇغول مناسبتلرینە ایشیق سالىر. بو ایشیقدا آتانین «بئلى» اۇزۇنۆن «گۆجۆ» و اۇغولونون «قوتى» ایله بۆتۆلۆك تاپیر. آتا محبتى بو بۆتۆلۆگۆن قدرتی ایله بدیعی - استتيك معنالى اولور.

شعرده ایشلدىلن ديگر مفهوما نظر سالاتق: «قارشى ياتان قارا داغيمین يۆكسگی اۇغول». خالق تفكرۆنده «داغ» آنلايشى قدرت و عظمت رمزیدیر. خالقین تفكرۆنده، خصوصيله پۇتتيك تفكرۆنده «داغ» افادەسى بو رمزی معناین داشييجى سى كيمي گننیش جانلانیر. ان گننیش معنادا ایسه «داغ» انسان وارلیغین، خصوصيله انسانین معنویات عالمینه شامل ائدیلیر. بدیعی تصویرلرده «انسان عظمتى»، «انسان قدرتی» آنلايشلاری «داغ» رمزی اۇبرازیندا بدیعی رئاللیق تاپیر. بو اۇبراز اۇز بدیعی رئاللیغیندا فلسفى - استتيك مضمونا دالیریک بیر تجسم فۇرماسى گتیرمیش اولور. اۇدور كى، «قدرت» و «عظمت» كيمي فلسفى - استتيك آنلايشلارین بدیعی - پۇتتيك تصویرى چۇخ حاللاردا «داغ» رمزی اۇبرازى نین دا اوزرینه دۆشۆر. خالقین بدیعی تفكرۆ «قدرت» و «عظمت» آنلايشلاری نین اولدوقجا گننیش حدودلارینا «قارشیدا دوران گۆزله گۆرۆنه بیلن» بیر مشخصلیک گتیریر. بو مشخصلیک «قدرت» و «عظمت» آنلايشلاری نین استتيك مضمونونو اۇزۇنده ساخالایا بیلن - بدیعی «داغ» آنلايشیدیر.

«قارشى ياتان قارا داغيم» - افادەسى ده بو آنلايشین بدیعی و استتيك طرفلرینی خصوصى فۇرمادا بیر آرایا گتیریر. بونولدا خالقین بدیعی - استتيك دۆشۆنجه سینده «داغ» آنلايشى انسان ماهيتینی آچان واسطه يه چئوریلیر.

تصادفی دئیل کی، قازان خانین اۇغلو اوروزا مراجعتینی عکس ائتدیرن شعرین آچیلیشى دا اساساً بو مصراعین عهدە سینە دۆشۆر.

«قارشى ياتان قارا داغيمین يۆكسگی، اۇغول!»

اوروزو قارشیدا دوران نهنگ داغى نین يۆكسگی شكلینده معنالانديران قازان خانین اۇغول وارلیغى نین ماهيتینی دریندن درک ائدن آتا كيمي اۇنو اۇز وارلیغینا مخصوص - «داغيمین» افادە فۇرماسى دا بو مخصوصلوقدان گلیر. بۆتۆن قدرت و عظمت دۇغوران كیفیتلرین باشلیجاسى - ذروه سى كيمي قيمتلندیریلیر. حاقیندا دانیشدیغیمیز مفهوم محض بو قيمتین - آتا محبتى نین بدیعی - استتيك افادە سیدیر.

دیگر بیر مفهوما - یعنی شعرین دۇردۆنچۆ مصراعینا («قارانلیق گۆزلریمین ایشیغى اۇغول!») - دقت یئتیرک:

انسان حیاتیندا گۆزۆن اهمیتلی مۇقى اولدوقجا گننیش ساحه لری احاطه ائدیر. بو ساحه لرین هر بیرینده گۆز مهم وارلیق كيمي دقت اۇنۇنده دیر. بو سۆزلری، مثلاً، بیولوژی - فیزیولوژی، پیسکولوژی - حسى - احساسى و.س. وضعیتلر ایله یاناشى بدیعی - پۇتتيك موقعیتلره ده عائد ائتمک یئرینه دۆشۆر. تصادفی دئیلدیر کی، بدیعی تصویرلرده، خصوصيله لیریک حسلرین گننیش افادە چیسى اولان پۇتتيك لۇحه لرده گۆزۆن اۇز یئری، هم ده اولدوقجا خصوصى یئری واردیر. بو خصوصى بدیعی اۇبۇنكتده گۆز یالنیز ظاهرى گۆزلیگین افادە واسطه سى دئیل، هم ده داخلی عالمین گۆزگۆسو كيمي معنا گۆزلیکلرینه اویوشان و یا ظریف معنوی گۆزلیکلره قۇووشان ترنم اۇبۇنکتیدیر.

«گۆزۆن» بدیعی ترنمۆ قازان خانین حاقیندا دانیشدیغیمیز شعر مصراعیندا داها اۇریژینال سسلنیر. بو اوریژیناللیق فیکرین درینلیگینى و پۇتتيك افادە واسطه سینى یعنی فۇرما ایله مضمونو بۆتۆلۆكده احاطه ائدیر. بئله کی، یالنیز دده

قۇرۇق پۇت ياشىدا «گۈز» بو مضموندا، بو فۇرمادا گۇرمك مەمكندۇر. باشقا سۇزلە، ھىچ بىر صنعت نەمۇنەسىندە «گۈز» لىرىك-پۇئىك مەفھوم كىمى، بىدىعى استىك حادثە نىن دىالكىك ماھىتىن غۇلىك، فاجعە وىلىك و گۇزلىك حسلرى نىن وھدى شكىلىدە آچا بىلمەسىنە بىز شاھد اولمايشىق. بونا گۇرە دە «قارانلىق گۇزلىرىمىن ايشىغى اۇغول» - افادەسى نىن اۇرۇنالىغى بىدىلىكند (فۇرمادان) داھا چۇخ استىك فىكرىن (مضمونون) اوزرىنە دۇشۇر.

فىكرىمىزى تصدىق اوچۇن بو وھدىلىك پۇسسىنە نظر سالاق:

«قارانلىق گۇزلدە ايشىق» - ال چاتمازلىغىن، يگانەلىگىن، سۇنسوزلۇغون، غىر - عادىلىگىن غۇلىك حسى اىلە قاورانىلان استىك افادەسىدەر. آنا تفكرۇندە «اۇغول» دۇنياسى يالنىز مرگب كىفلىتلرە دىلىل، ھم دە مجرد طىبىلىلىگى اىلە دە زنگىندەر.

باشقا سۇزلە «اۇغول - ال چاتماز» گۇزلىكلر سۇنسوزلۇغونا منسوب بىر مۇجودلوق كىمى و يا غىر - عادى مضمونون بىر مۇرددە - تكجە دە تجسمۇ كىمى، يعنى اوروز كىمى آنا دۇشۇنجهسىندە استىك معنالى زنگىلىك، اوجالىق و بۇيۇكلۇك تاپىر. بو استىك تاپىنتى محض غۇلى حسلرىن ساىەسىندە باش وئىر.

بو وھدىلىكدە فاجعەوى حسلرىن اشتراكىنا كىچك. اوروز بگىن دوستاق اولماسى قازان خانىن شن و شەرتلى حىاتىنا دۇزۇلمز بىر آجىلىق، آغىرلىق، دارلىق گتىر مىش، آغ گۇنۇنۇ قارا ائتمىشدەر. بو ظلمۇن دەشتى نأحقىن حاق اوزرىندە غنىم كسىلمەسى كىمى اجتماعى معنا عكس ائىدەر، اجتماعى يارامازلىقدا اوزۇنۇ داھا آىدىن گۇستىر. ظلم و يارامازلىق شكىلىدە اجتماعى ضرورت فاجعەوى حسلرىن واسطەسىلە قاورانىلىر.

آزادلىغىنى ايتىر مىش اۇغولون سىخىنتىلى حىاتى آتانىن ايشىقلى دۇنياسىنى

قارانلىغا دۇندرمىشدەر. بو قارانلىق اىلك اولراق آتانىن گۇزلىرىنە چۇكمۇشۇر. «قارانلىق گۇزلىرى (مىن)» - افادەسى دە بىر طرفدن بونونلا باغلىدەر. بو افادە گۇناھسىز، معصوم اۇغولون عذابلارنى چكن دردىلى آتانىن اوزۇنۇتولۇ وضعىتىندىن خىر وئىر.

عبنى زاماندا وارلىغى اىلە اۇغول محببى داشىيان آتانىن اوزۇنۇتولۇ وضعىتى اۇنون فاجعە حسلرى نىن تلامۇنۇ تظاھر ائىدەر. بو تلامۇن داھا قارانلىق شكىلدە آتانىن گۇزلىرىدە چاغلاىر.

لاكىن گۇزلىرىنە چۇكمۇش قارانلىق قازان خانىن اۆمىدلىرىنى اوزە بىلمەر. اۇ، قارانلىق اىچىندە ايشىق گۇرۇر:

قارانلىق گۇزلىرىمىن ايشىغى اۇغول!

فاجعەوى حسلرىن استىك طىبىتى دە محض بورادا ايشىق تاپىر.

بو ايشىق قازان خانىن قارانلىق دۇنياسىنا نور ساچان اوروز بگىدەر. بو ايشىق قازان خانىن پاك اۆمىدلىرىدن دۇغان مبارزه و غلبە قىلىدەر. بو قىطىت اوروز نامىنەدەر. بو قىطىت مقدس آزادلىغىن اوجا توتولماسى، لياقتسىز كۇلەلىگىن رد ائىلمەسى دىمكىدەر. بو قىطىت خىرىن شرە قارشى بارىشماز اولماسى دىمكىدەر. بۇتۇن گۇستىرلن مۇجود وضعىت و بو مۇجود وضعىت گىلەجگە يۇنلەجك

قىطىتى فاجعە وىلىگىن استىك طىبىتىنە مخصوص قانۇناو اىغونلوقدور.

بو وھدىلىك پۇسسىندە گۇزلىك حسى نىن دە اۇزۇنە مخصوص يىرى واردەر. «قارانلىق گۇزلىرىمىن ايشىغى اۇغول» پۇئىك مەفھومو خىر و شر آنلايشى نىن مخصوصى بىر طرفى نىن لىرىك طرزده بىدىلىشدەر بىلمەسىدەر. خىر و شر اۇزۇنۇ بورادا ايشىق و قارانلىق شكىلىدە تجسم ائىدەر.

فلسفى مضمونون بو شكىلدە بىدىعى تجسمۇ بىر چۇخ كىفلىتلر، اۇ جملەدن استىك كىفلىتلر يارانماسىنا سبب اولور. بو زامان، استىك تجسم اۇزۇنۇ

گۈزلىكلەكە عىبە جەرلىگىن تىزادىندا گۈرسىدىر.

قازان خانىن گۈزلىرىنە قارانلىق چۈكدۈرن حىيات، عىبە جەر حىياتىدىر. بو حىيات اۋنون شرفى نىن تاپدالانماسىنا، ظالمىن آزغىنلىغىنا، خىيانتىن باش توتماسىنا، نامردىن مرد قارشىسىندا اۋتكىم چىخماسىنا، مەقسەلىك سوۋەسى قازانمىش عىزلىرى نىن - آناسى نىن، قادىنى نىن و اۋغولونون - كۈلەلىگە محكوم ائدىلمەسىنە، ائوى نىن تالانماسىنا امكانلار آچمىشىدىر.

لاكىن بو عىبە جەر حىياتىن آچدىغى امكانلار «قارانلىغىن تصدىقى» كىمى گىرچكلىكە بىلمەمىشىدىر. چۈنكى، قازان خانىن قارانلىق گۈزلىرىندە ھەلە ايشىق وار. بو ايشىق خىرىن علامتىدىر. بو ايشىق عىبە جەر حىياتا قارشى دوران گۈزل حىياتىن علامتىدىر. بو علامت خىرىن شر اۋزرىندە غلبەسىنە، ايشىغىن قارانلىغا آيدىنلىق گىتىر مەسىنە، گۈزل حىياتىن عىبە جەر حىياتى ردا ئىتمەسىنە امكانلار آچىر و سۇن اۋلاراق محض بو امكان گىرچكلىكە بىلىر. بو امكانى گىرچكلىشىدىن قوۋ قارانلىق گۈزلىردە اۋلان ايشىقىدىر. بو ايشىق عىبە جەرلىگى انكار ائىن گۈزلىكىدىر. بو گۈزلىگى دويان، اۋنون قاورانىلماسىنا يۇل آچان گۈزلىك حىسى قارانلىق گۈزلىردە اۋلان ايشىغا بدىعى - استىتىك معنا گىتىر.

«قارا گۈزلىرىمىن ايشىغى اۋغول» - افادەسىندە غلۈبلىك، فاجعە وىلىك و گۈزلىك حىسلىرى نىن و حدتى استىتىك موقعىتىن بدىعى حادثە يە قۇووشما و تاثير مقاملارى نىن قاورانىلماسىنا آيدىنلىق گىتىر. ان گىنىش معنادا بو پىرۇسسى حادثە نىن استىتىك قاورانىلماسىندا فعال عامللردن بىرىنە چئوربىلىر.

نمونه گۈتۈردۈگۈموز سۇنراكى مىصراعلاردا بدىعى مەشخۇلىگە امكان وئىلمىشىدىر. بئلكى، بورادا آتا محببىتى تصويىرىن ان عمومى كىفئىتىلرىدىن فرقى اۋلاراق، حادثەلرىن مەشخۇس افادەلرىندە آچىلىر. بو مەشخۇلىكە حىتا مەكان - زامان آيدىنلىغى دا اۋزۈنو گۈستىر.

قازان خانىن دۈشمىنىنە درىند سرحدىندە ياخالادىغى آرتىق بللىدىر: «كافىرىن ايزىن ايزلەدى. قاپىلى قارا درونددە كافىر دىق قۇنموش ايدى.»^(۱) قازان خان بو شىرى دە ھىمىن مەكاندا - تىكوروون قالاسىندا سۇيەلمىشىدىر. شىردە دان سۇكۈلن زامان قازان خانىن دۈشمىن اۋستۈنە گىلدىگى تصويىر اۋلونور. بو زامان، مەكان آيدىنلىغىنا، مەشخۇس چىتىنلىكلرىن مەشايەتى ايلە رئال مەقسەد آيدىنلىغى دا علاۋە اۋلونموشدور. آتا محببىتى ايسە بو رئال آيدىنلىغىن اۋنۈندە دورور:

«آلار دانلا يىرىمدن دوردوغوم سىنن چۈن.

قۇنور آتىم يۇرولتموشام سىنن اۋچۈن.

آغ دۇنوما كىر اگلىدى سىنن اۋچۈن.

مىنم باشىم قىران اۋلسون

جانىم اۋغول سىنن اۋچۈن.»^(۲)

شىرىن يىنى مۇسۇع حىسەسى لىرىك تاثيرات دۇغوران غملى بىر نىدا ايلە باشلانىر: «سنى گىدەلى». بو لىرىك افادە بدىعى - استىتىك باخىمدان مارقا دۇغورور. بىر طرفدىن تصويىر فۇرماسى نىن اىچىندىن يىنى فۇرمانىن دۇغولوشو كىمى گۈرسىنن بو حقىقت، دقتى اۋلكى، تصويىر اۋبۇنكتىندىن ايبىرارق، يىنى تصويىر مۇسۇعسونا يۇنلدىر. دىگر طرفدىن، يىنى تصويىر اۋبۇنكتى آتا محببىتى نىن يىنى بدىعى - استىتىك چالارلارىنى اۋزە چىخارىر.

بو تصويىردە آتا محببىتى اجتماعى - سىياسى و عائلە حىياتىن عىرسەسىندە جانلانىر:

«سنى گىدەلى،

آغلاماغىم گۈيدە ايكىن يىرە ائىدى.

(۱) كىتاب ددە قورقود، ص ۸۰.

(۲) كىتاب ددە قورقود، ص ۸۲.

«دده قۇرقود» - رسام: اۇقتاي شىخەلى يىئىف

گومبور - گومبور داووللار دۇيۆلمەدى،

آغیر اۇلو دیوانیم سۆرۆلمەدى.

سنى بیلن بگ اۇغوللاری

آغ چىخاردى، قارا گئیىدى.

قارا بنزر قیز - گلىنیم،

آغ چىخاردى، قارا گئیىدى (سنىن اۆچۆن)

قاریغیق آنان قان - یاش تۆكدۆ

آغ ساققاللى بابان بۆنلۆ اۇلدو.»^(۱)

تصویرین بو حصّه سینده اجتماعی و عائله محیطینده اوروز بگه بسلنن محبت آتانی غملى دېلینده سسلنیر. آتا هر ایکی محیطین اورتاسیندا دایانیر و هر ایکی محیطین بۆتۆلۆگۆنۆ یارادیر. بو بۆتۆلۆک ایلك نۆبه ده آتا محبتی نین بۆتۆلۆگۆدور.

اوروز بگ دۆلت محیطینده اهمیتلى، خالق محیطینده سئویلن بۆیۆک بیر شخصیت تأثیرى باغیشلاير. قازان خان وطنینده اوروز خانا بسلنیلن حرمت، احترام و سۆگى نین بۆیۆکلۆگۆ کیمی دا معنالانديرير. لاکین اوروزا عنوانانمیش بۆیۆکلۆک آتانین محبتینه ده بۆیۆکلۆک گتيرير. قازان خان اوروز بگی یالنیز دۇغما اۇغلو اۇلدوغونا گۆره سۆمیر، هم ده بو اۇغولو دۆلته، خالقا، وطنه گرکلى بیر شخصیت کیمی سئوير. بو زامان آتا محبتى اجتماعی معناکسب ائدير.

(۱) کتاب دده قۇرقود، ص ۸۲.